● ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەدىب ھەزرىتى نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىي (1501 - 1441) ●

4
1998

شىنجاڭ مەدەنىيىتى

XINJIANGCIVILIZATION

ئالىملىرىمىز

ئەدەب، تىلشۇناس، مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتچىسى ئىمىن تۇرسۇن

ھامۇتجان رەھمىتۇللا فوتوسى

شىنجاڭ مەدەنىيىتى
47 - يىل نەشرى

قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال
1998 - يىل 4-سان (ئومۇمىي 232 - سان)

بۇساندا

تەپەككۇر گۈلشەنى

تەپەككۇردىن تامچىلار ..... ئابلەت قەييۇم 2

ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەتقىقاتى

ئۇيغۇر مۇقاملىرى ۋە مائارىپ ..... ئىمىن ئەھمىدى 7

ئەدەبىيات گۈلزارى

ساپا ۋە ماغزاپ..... (ئەبجەش خاتىرىلەر) ..... ئابلەت ئابدۇرېشىت (بەرقى) 11
قۇيرۇق..... (ھېكايە) ..... ياسىنجان سادىق 15
نەسىرلەر ۋە ئەدەبىي پارچىلار ..... قادىر ئابلىز قاتارلىقلار 80
ئەجەل، پۇل ۋە قاسساپ ..... (باللادا) ..... ئابدۇلباسىت ئابدۇراھمان 21
تۇن گىرۋىكى..... (داستان) ..... تۇرسۇننىياز توختى ئوغۇز 24
قىسمەت تەزكىرىسى..... (شېئىر) ..... نۇرمۇھەممەت كېرىم ۋارىسى 26
شېئىرىيەت ھاسىلاتلىرى ..... بۇغدا ئابدۇللا 27
«كونا پاختا» پاجىئەسى ..... تۇرسۇن مەخمۇت 32
چىڭىغا چىققان چاقچاق ..... باتۇر روزى 34

مەدەنىيەت تارىخىمىزدىن

قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىن قىسقىچە بايان ..... ئىمىن تۇرسۇن 45

قىزىق نۇقتا

ئۆزگىرىۋاتقان جۇڭگو ھۆكۈمىتى ..... ماۋيۇشى 58

ئوپلىنىش ۋە ئىزدىنىش

«شېئىرىي مىللەت»تىن «ئەقلىي مىللەت»كە يۈرۈش قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى توغرىسىدا ..... ئا. راھمان 63
ئىقتىسادىي ئاڭ ۋە تەرەققىيات ..... ئابلەت ئابدۇرېشىت (بەرقى) 67

دانالار خەزىنىسى

ھايات ھەقىقەتلىرى ..... تەييارلىغۇچىلار: نىجات يۈسۈپ قاتارلىقلار 72

مۇقاۋىدا: ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەدىب ھەزرىتى نىزامىدەدىن ئەلىشىر نەۋائىي (1501 - 1441)
ئابدۇشۇكۇر كېرىم سىزغان مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: رىسالەت مۇھەممەت

باش مۇھەررىر: مۇھەممەت رۇنۇن مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: قۇربان مامۇت (ئىجرائىيە)
مۇھەررىر ۋە كاتىب: رىسالەت مۇھەممەت مەركۇز ماتىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى ۋە تىجرىداكتورى: قۇربان مامۇت

تەپەككۇر دەرسى

تامچىلار

ئابلەت قەيۇم

♥ ئادەمنىڭ ئەڭ يېقىن دوستىمۇ، ئەڭ چوڭ دۈشمىنىمۇ ئۆزى.

♥ شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلمەي تۇرۇپ مەيدانغا كەلگەن نەرسىلەر ۋاقتى-قەرەلى توشماي تۇرۇپ تۇغۇلغان بالىغا ئوخشايدۇ.

♥ تەپەككۇر مېۋىسىنىڭ پىشقانلىقى ئۇنىڭ ھەقىقەت بىلەن تويۇنغانلىقىدا.

♥ باشقىلارنىڭ ئىزىنىلا باسقۇچى باشقىلارنىڭ سايىسىدۇر، ئۇ مەڭگۈ خەقنىن ئاشالمايدۇ.

♥ سەنئەت - دانالارنىڭ سارايىلىقىدۇر.

♥ باشقىلارنى چۈشۈرۈش ھېسابىغا ئۆزىنى ئۆستۈرىمەن دېيىش، ئەمەلىيەتتە ئۆزىنى چۈشۈرۈپ، باشقىلارنى ئۆستۈرۈشتۇر.

♥ مۇتەپەككۇرلارنىڭ خىسلىتى تەپەككۇر قىلىش جاسارىتىدە، تۆھپىسى ھەقىقەتنىڭ سالاھىيىتىنى ئېنىقلاشتا، دانالىقى دۇنياغا ماھىيەت بەلگىلەشتە ئەمەس، دۇنيانىڭ ماھىيىتىنى ئىگىلەشتە.

♥ ياخشى نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ تارىخىي ئىزچىللىققا ئايلانغان پاجىئەلىك تەقدىرى تارىخنىڭ ياخشى نىيەتلىكلەرگە قويۇدىغان سىنىقىغا ئوخشاپ قالغانىدى، مۇشۇ سىناقنى قوبۇل قىلىش جاسارىتىنى ئىپادىلەپ، سىناقتىن ئۆتكەنلەرلا تارىخىي سەھىپىلەرگە كىرىشكە مۇيەسسەر بولالىدى.

♥ دۇنيا بىزگە ئىلگىرىكىدىن گۈزەل كۆرۈنمىسە، بۇ بىزنىڭ ئىلگىرىكى ھالىتىمىزدە قېتىپ قالغىنىمىز. ئەگەر دۇنيا ئىلگىرىكىدىن گۈزەل كۆرۈنسە، بۇ بىزنىڭ دۇنيا گۈزەللىكىنىڭ يېڭى-يېڭى پەردىلىرىنى ئاچقانلىقىمىز ھەم دۇنيانى گۈزەل قىلىپ قۇرۇپ چىققانلىقىمىز.

♥ دىكتاتورنىڭ ئېغىر لاشقانلىقى-ھاكىمىيەتنىڭ

تەپەككۇر گۈلشەنى

ئىقتىدارسىزلاشقانلىقىنىڭ ئالامىتى.

♥ ۋەتەننىڭ چېگرىسى بولىدۇ، لېكىن ۋەتەنپەرۋەرلىك چېگرا بىلەن چەكلەنمەيدۇ. بەزىلەر چەت ئەلدە بولسىمۇ ۋەتىنىدىن ئايرىلمىغان بولىدۇ؛ بەزىلەر ئۆز ئېلىدە بولسىمۇ ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ قالغان بولىدۇ.

♥ ئۆز تارىخىڭىزنى بىلمىسىڭىز باشقىلار توقۇپ بەرگەن «تارىخ»نى ئىزىزنى تەن ئالمىسىز.

♥ تۇيغۇ-سېزىملىرىڭگە ئېتىبارسىز قارىما، ئۆزۈڭگە ئۆلاردىن ئەۋلىيالىق سېزەلەيسەن.

♥ ئۇستازى ياكى ئۇستازلارنىڭ ئالدىدا «بىلەرمەنلىك» قىلىش ئەيىب ھېسابلانسا ، ئادەمگە ھۆرمەت قىلىش بىلەن ئىلىمگە ھۆرمەت قىلىش ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن بولىدۇ. ئادەمگە ھۆرمەت قىلىشنى ئىلىمگە ھۆرمەت قىلىشنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش ئىلىم-پەن روھى بولماسلىقى ، مەنسەپ ۋە ئابرويپەرەسلىكتۇر.

♥ ئەي ئىنسان ، ئىلىم دۇنياسىدا ئىككىلا نەرسە بار، ئۇنىڭ بىرى ئىلىم، يەنە بىرى بولسا سەن ئۆزۈڭ. ئەگەر ئىلىم سەھنىسىدىكى تۇزۇتچىلىكىڭنى ئىلىم ئەھلىنى ھۆرمەت قىلغانلىقىم دەپ بىلسەڭ، ئىلىمنى ھۆرمەت قىلمىغان بولىسەن. پەندە سەن ئايايدىغان كۆڭۈل ، ھېيىقىدىغان يۇز يوق. پىكرىڭنى دادىللىق بىلەن ئېيتىۋەرگىن. چوڭلارنىڭ ئالدىدا كىچىكلەر، ئۇلۇغلارنىڭ ئالدىدا ئادەتتىكىلەر ئۆزىنى تۆۋەن تۇتۇشى كېرەك دېگەندەك سىپايىگەرچىلىك قائىدىلىرىگە پىسەنت قىلمىغىن.

♥ ئادەمنىڭ مېڭىسى كۆپ ئىشلىگەنلىكتىن ئەمەس، كۆپ ئىشلىمىگەنلىكتىن كاردىن چىقىدۇ. ئادەمنىڭ مېڭىسى كۆپ ئىشلىگەنلىكتىن چارچىمايدۇ، بەلكى ئىشلىشى چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقتىن چارچايدۇ.

♥ ئۆمرىمىزنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆزىمىز تەلەپ قىلغان نۇقتىدا، ئاز قىسمىنى بىزنى تەلەپ قىلغان نۇقتىدا ئۆتكۈزىمىز. ئالدىنقىسى ئۆزىمىزنىڭ پەلسەپىۋى كاتېگورىيىمىز، كېيىنكىسى پەلسەپىنىڭ ئۆزىنىڭ كاتېگورىيىسى.

♥ ئازابلانماي غەزەپلەن، چۈنكى ئازاب ئادەمنى تۈگەشتۈرىدۇ، غەزەپ كۈچلەندۈرىدۇ.

♥ ئادەمنىڭ قىممىتىنى تارىخ يارىتقان ئۆلچەملەر بويىچە باھالاشقا بولمايدۇ. ئۇنداق بولغاندا، ئادەملەر كۆپىنچە تارىخنىڭ ئەخلەتلىرىگە كۆمۈلۈپ قالىدۇ.

♥ ئىنسانىي روھتىن مەھرۇم بولغان جەمئىيەت - ئۆلگەن جەمئىيەتتۇر.

♥ ئۆزگىچىلىكىڭ سەۋەبلىك تەنقىدلەنگىنىڭ -مەدھىيىلەنگىنىڭ.

♥ باشقىلاردىن ئۆتۈپ كېتەي دېسەڭ ، باشقىلار تېخى باسمىغان يوللارنى بېسىشىڭ كېرەك.

♥ بىراۋنىڭ قانداق قىلغانلىقىنى قانداق قىلىشىڭنىڭ ئۆلچىمى قىلمىغىن.

♥ باشقىلارنى باشقۇرىمەن دېمە، قولۇڭدىن كەلسە ئۆزۈڭنى باشقۇرۇشنى ئۆگەن.

♥ ياخشى ئىشلارغىمۇ ، يامان ئىشلارغىمۇ ئەقىل كېتىدۇ، شۇڭا يامانلىق ئەقىلسىزلىقتىن بولماستىن ، پەزىلەتسىزلىكتىن بولىدۇ.

♥ ھازىر-سىناق ئۇستىدىكى، كۆرەش ئىچىدىكى پەيت، تەقدىر ئاچىلىدىكى قىسقىغىنە تاللاش پۇرسىتى.

♥ ئۆتمۈش تەسىرلىك بولىدۇ، كەلگۈسى رومانتىك بولىدۇ، ھازىرنى ئويلىمىسا، ھېس قىلغىلى بولمايدۇ.

♥ نېمىنى ھالال دەيمىز؟ پايدىلىق نەرسىلەرنى.

♥ پرىنسىپقا توغرا كەلمەسمۇ، ھەقىقەتكە توغرا كەلسىلا ھالال، ھەقىقەتكە توغرا كەلمەسە ، پرىنسىپقا توغرا كەلگەن بىلەنمۇ ھارام.

♥ دۇنيادىكى ئەڭ ئۇلۇغ كىشى داھىيمۇ ئەمەس، ئەۋلىيا ياكى ئالىممۇ ئەمەس، بەلكى ئۆزىنى بىلگەن كىشىدۇر.

♥ چۈشەنمەي تۇرۇپ گۇمانلىنىش-ھەقىقەتنى ئىزدەش، چۈشىنىپ تۇرۇپ گۇمانلىنىش-ھەقىقەتنى قوغداش.

♥ ئۆزىڭنى سورىمىسىڭ باشقىلار تەرىپىدىن سورىلمىسىز.

♥ كۆز ئاجايىپ يېقىملىقكى، كىشىنى مەپتۇن قىلىدۇ؛ كۆز شۇ قەدەر قورقۇنچلۇقكى، كىشىنى ئەنسىزچىلىككە سالىدۇ.

♥ پەيلاسوپلارنىڭ ئۇلۇغلۇقى توغرا پىكىرلىكىدە ئەمەس، ئىلمىي ئىستىلغا ئىگە ئىكەنلىكىدە، چۈنكى توغرىلىق - نىسپىي، ئىلمىيلىك مۇتلەق بولىدۇ.

♥ دۇنيا نېمە ئۈچۈن يارقىن؟ ئۇ خۇشاللىق بېغىشلىغىنى ئۈچۈن، دۇنيا نېمە ئۈچۈن قاباھەتلىك؟ ئۇ ساڭا غەم-قايغۇ كەلتۈرگىنى ئۈچۈن.

♥ مۇھەببەتتىنمۇ ئۇلۇغ، مۇھەببەتتىنمۇ قۇدرەتلىك نەرسىنىڭ بارلىقىغا ئىشەنگەن كىشى-مۇھەببىيەتسىز كىشى.

♥ مۇھەببەتنىڭ سېھرىي كۈچى شۇنداقكى، سۆيمەكچى بولۇپلا سۆيگىلى، سۆيمەيمەن دەپلا سۆيمىگىلى بولمايدۇ.

♥ قىلىمەن دېگىنىگە ئىشەنمە، قىلغىنىغا ئىشەن.

♥ يامان ئادەملەرگە يامان كۆرۈنۈپ قالغانلىقىڭدىن ئەپسۇسلانما.

♥ دۇنيادىكى ئەڭ قاتتىق نەرسە نېمە؟ تەل؛ دۇنيادىكى ئەڭ يۇمشاق نەرسە نېمە؟ ئۇمۇ تەل.

♥ نۇرغۇن كىشىلەر باشقىلارنىڭ خارلىغىنى تۇپەيلىدىن ئەمەس، ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقى تۇپەيلىدىن ئازاب چېكىدۇ.

♥ تەبىئەتنىڭ ھەممىلا ئادەمگە سۆزلەيدىغان تىلى بار، لېكىن بۇ تىلنى ئاڭلاپ چۈشىنەلەيدىغانلار بەك ئاز.

♥ ئادەم ئۆزىنى چۈشەنمەسە، دۇنيادىكى ھېچنېمىنى چۈشەنمەيدۇ.
♥ ۋاقىتنىڭ قىممىتى چۈشىدىغان ئەھۋالمۇ بولامدۇ؟ بولىدۇ. ئىنتىزارلىق، پەيتلىرىدە ۋاقىت پاخال نەرقى بولۇپ قالىدۇ.
♥ نېمىلا دېسە «ھە» دەيدىغان، ياكى نېمىلا دېسە «ياق» دەيدىغان ئادەملەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولما.
♥ چۈمۈلىنىڭ ئالدىدا ئادەم ناھايىتى قامەتلىك، لېكىن چۈمۈلىنىڭ جاسارىتى ئالدىدا ئادەمنىڭ قامىتى ئەرزىمەس نەرسە.
♥ پۇقرانىڭ ئىقتىدارسىزلىقى - ئەيىب، ئەمەلدارنىڭ ئىقتىدارسىزلىقى جىنايەت.
♥ ھۆرۈن - يارىماس كىشىلەر خام خىيالغا ئەڭ باي كېلىدۇ.
♥ مەن مىللەتپەرۋەرلىككە نىسبەتەن بىر مىللەتنىڭ ئەزاسى، مىللەتچىلىككە نىسبەتەن ھېچقانداق مىللەتكە تەۋە ئەمەسمەن.
♥ سەنئەتسىز جەمئىيەت - رەڭسىز تەبىئەت.
♥ ھازىر ئۆتمۈشنىڭ تەرەققىياتى، شۇڭا ئۆتمۈشنى ھازىرنىڭ ئۆلچىمى قىلىشقا بولمايدۇ.
♥ ھېسسىيات شۇنداق نەرسىكى، كىشىنى ئۇشاللىقتىن قۇتۇرىتىدۇ، غەزەپتىن تىترىتىدۇ، ئاچچىقتىن يىغلىتىدۇ، ئازابتىن قېرىتىدۇ.
♥ روھنىڭ ئۆلگەنلىكى - ئادەمنىڭ ھەقىقىي ئۆلگەنلىكىدۇر.
♥ بىر جەمئىيەتنىڭ قانداقلىقى شۇ جەمئىيەتنىڭ ماتارىپ، سەھىيە، قاتناش، قانۇنچىلىق ئىشلىرىنىڭ قانداقلىقىدا كۆرۈلىدۇ.
♥ ئادەمنىڭ ھەقىقىي مەرتىۋىسى ئۆزى تەرىپىدىن يارىتىلىپ، جەمئىيەت تەرىپىدىن بېكىتىلىدۇ.
♥ ھەقىقىي قوللاشقا تېگىشلىك نەرسە ھاكىمىيەت ئەمەس، ھەققانىيەت.
♥ بەخت ئىزدىغان نەرسە ئەمەس، يارىتىدىغان نەرسە.
♥ ئەگەر خىزمەت غايە ئۇچۇن بولماي، جان بېقىش ئۇچۇنلا بولىدىغان بولسا، شاھلىقتىن مەدىكارلىققىچە ھەممە ئىش ئوخشاش.
♥ ئىنكار پەقەت يوقىتىش ھېسابىدىكى ئىنكار ئەمەس، يارىتىش ھېسابىدىكى ئىنكار بولۇشى كېرەك.
♥ توغرا ئىشنىڭ نەتىجىسى-مۇۋەپپەقىيەت، خاتا ئىشنىڭ نەتىجىسى - ئاچچىق ساۋاق.
♥ مەن قىلغان ئىشلىرىمدىن پۇشايمان قىلمايمەن، چۈنكى مەن ھەر قانداق ئىشنى پۇشايمان قىلماسلىق ئۇچۇن قىلىمەن.
♥ شان-شۆھرەتنىڭ قانچە ئاشقانسېرى ساڭا ئولىشىدىغان ساختىلىق شۇنچە كۆپ بولىدۇ؛ قانچىكى تاسقىلىپ ياشىساڭ ھەقىقەت ساڭا شۇنچە روشەن كۆرۈنىدۇ.

♥ دۇنيادا بىھۇدە سۆزلەشنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇش-تىنمۇ بىزارلىق ئىش يوق.
♥ سىر-ئادەمنىڭ مەنىۋى جان تومۇرى.
♥ بىر كۈنلۈك كۆڭۈلسىز تۇرمۇش بىرتال راك ھۈجەيرىسىگە باراۋەر.
♥ ئادەمنىڭ مەڭگۈلۈك دەسمايىسى -ياخشىلىق.
♥ - ئالىمنىڭ تەسىرى چوڭمۇ، ھۆكۈمراننىڭ؟
-ئەلۋەتتە ئالىمنىڭ. چۈنكى ھۆكۈمرانىنىڭ تەسىرى ئۆز تەۋەسى بىلەن چەكلىنىدۇ، بىراق ئالىم پۈتكۈل دۇنياغا تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ؛ ھۆكۈمرانىنىڭ تەسىرى ئۆز زامانىسى بىلەنلا چەكلىنىدۇ، ئالىمنىڭ تەسىرى زامانىدىن زامانغا داۋام قىلىدۇ.
♥ بىز ۋاقىتنىڭ ئۆزىمىزگە تەئەللۇق، تەئەللۇق ئەمەسلىكىنى ئۆزىمىزنىڭ شۇ ۋاقىتقا تەئەللۇق، تەئەللۇق ئەمەسلىكىدىن كۆرىمىز.
♥ ھالاكەتكە يۈزلەنگەن دەۋرنى قۇتقۇزۇۋېلىش-بىزنىڭ كەلگۈسى ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتىمىز. بۇ خىل ۋەزىيەتكە بىپەرۋالىق قىلىپ، قول قوشتۇرۇپ تۇرۇش - دەۋر ئالدىدىكى جىنايىتىمىز.
♥ ئۆزىنىڭ ئىچكي قىسمىدا ئىناقلىق بولمىغان مىللەتنىڭ باشقا مىللەت بىلەن ئىناق بولالىشى مۇمكىن ئەمەس.
♥ تەنقىد قىلاي دېسىڭىز تەنقىد بىلەن غەيۋەتنى ئايرىۋېلىڭ.
♥ ئەڭ خەتەرلىك جايدا خەتەر ئەڭ ئاز يۇز بېرىدۇ.
♥ ئادەملەر تارىخنىمۇ، ھازىرنىمۇ، كەلگۈسىنى-مۇ «مەن» دەپ قارىشى كېرەك.
♥ قىممەت قارىشى ۋە ئېتىقادنى تېخنىكا ۋە ئىقتىسادقا ئوخشاشلا مۇھىم دەپ قاراش رېئاللىقنى توغرا ۋە تولۇق مۆلچەرلىگەنلىك.
♥ گۈزەل شەھەرلەر ھەققىدىكى تەسۋىرلەر بىزنىڭ ھەيران قېلىشىمىز ئۈچۈن ئەمەس، ھوزۇرلىنىشىمىز ئۈچۈنمۇ ئەمەس، بەلكى يۈرتىمىزنىڭ خۇنۇك قىياپىتىنى ئۇنىڭ ئۆزىدىن كۆرۈشىمىزگە بولمايدىغانلىقىنى تونۇتۇش ئۈچۈن.
♥ دۇنيانىڭ گۈزەللىكى بىر خىللىقتا ئەمەس، ھەر خىللىقتا، ئوخشاشلىقتا ئەمەس ئوخشىماسلىقتا.
♥ ھەق ئۈچۈن، خەلق ئۈچۈن ئەمەل- مەنسەپنى-دىن ئايرىلىپ قالغىنىڭمۇ شەرەپتۇر؛ ئەمەل -مەنسەپ ئۈچۈن ھەق ۋە خەلقتىن ئايرىلىپ قالغىنىڭغا لەنەتتۇر.
♥ ئادەم ئۆزىدىنمۇ چىن نەرسىنى مەڭگۈ ئىزدەپ تاپالمايدۇ.
♥ ئىچىدە كۆلۈش- بىچارىلەرچە كۆلۈشتۇر.
♥ ئۆزىڭىزنىڭ كۆرەش قىلغۇچى ئىكەنلىكىڭىز-نىلا ئويلاپ، كۆرەش ئوبيېكتى ئىكەنلىكىڭىزنى ئەستىن چىقىرىپ قويماڭ.
♥ مال-دۇنياغا ھېرىسمەن كىشىنى مال-دۇنياغا سېتىۋالغىلى بولىدۇ، ئەمەل -مەنسەپكە ھېرىسمەن

كىشىنى ئەمەل-مەنسەپكە سېتىۋالغىلى بولىدۇ. ھەقىقەتكە ھېرىسمەن كىشىنى پەقەت ھەقىقەتكىلا سېتىۋالغىلى بولىدۇ.

♥ ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى بىر تەرەپلىمىلىك ۋە چەكلىمىلىك ئېغىر بولغان جەمئىيەتتە تەرەققىيات قاششاق بولىدۇ.

♥ باشقىلارنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغىنى سېنىڭ باشقىلارنى قانچىلىك دوربىغىنىڭ ئەمەس، ئۆزۈڭنى قانچىلىك ئىپادىلىگىنىڭ.

♥ ئۆزىنى دەۋر ئارقىلىق ئۆلچىمەي ، دەۋرنى ئۆزى ئارقىلىق ئۆلچەش -سەنئەتتىكى ئىجادىيلىقنىڭ مۇھىم ئامىلى.

♥ ئەقىل-ئىنسان روھىنىڭ چىرىغى، ئومىدۋارلىق-ئىنسان روھىنىڭ ئېنېرگىيىسى، ئىرادە-ئىنسان روھىنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتى.

♥ ئادەم ئۆچۈن ئەڭ يۇقىرى مەنسەپ-دۆلەتكە خان بولۇش ئەمەس، ئۆز-ئۆزىگە خان بولۇش.

♥ زەررىچە ئۆزگىچىلىك ، زىيادە ئورتاقلىقتىن ئەۋزەل.

♥ ئادەمنىڭ ئەڭ غايىۋى كۈچىمۇ-مۇھەببەت، ئەڭ ئاجىز ھالقىسىمۇ-مۇھەببەت.

♥ كىمنىڭ دەۋاتقىنىغا قاراش ھاماقەتلىك، نېمە دەۋاتقىنىغا قاراش دانالىق.

♥ ئالىم بولۇش ئۆچۈن ئالىمنىڭ بىلىمىنى ئەمەس، روھىنى ئۆگىنىشىڭ كېرەك.

♥ ئادەم ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقىنى تەن ئالغاندىلا كۈچلۈك ئادەم بولۇشنىڭ شارائىتىغا ئېرىشىدۇ.

♥ بىز ئىلاھ ھەم ئەۋلىيالىرىمىزنىڭ بولغانلىقى بىلەن كۈچلۈك ھەم ئاجىز.

♥ سەبىئەت - قەلبىنىڭ تىلىدۇر.

♥ دۇنيادىكى ئەڭ سىرلىق نەرسە ئادەمنىڭ روھىدۇر.

♥ بىز ھەقىقەتنى ئىزدەۋاتقىنىمىزدا ھەقىقەتمۇ بىزنى ئىزدەۋاتقان بولىدۇ.

♥ بىز كۆپىنچە ھەقىقەتكە يېتەلمەي ئەمەس ھەقىقەتنى بىلەلمەي قالىمىز.

♥ ئەڭ رەزىل ئادەمنىڭ ئۆلۈمى ئەڭ كاتتا توي مەرىكىسىدىن ئارتۇق.

♥ بىزنىڭ جەمئىيەتكە قارىتا شىكايىتىمىز بولمىسا، جەمئىيەتنىڭ بىزگە قارىتا شىكايىتى بولىدۇ.

♥ بىلىش-چېكسىز يوق يول، ئىنسانىيەت-توختاۋسىز كارۋان.

♥ قايىتىدىن تىكلىمەك ئەڭ تەس بولغان نەرسە - تۆكۈۋالغان ئىناۋەت.

♥ باشقىلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغۇچىلا ئەمەس، باشقىلارغا تەسىر كۆرسەتكۈچىمۇ بول.

♥ ئۆتمۈش بىلەن كەلگۈسىنىڭ تۇتاشقان جايى ھازىردۇر.

♥ - دۇنيانى ئۆزگەرتىشىمىز كېرەكمۇ؟

ئۆزىمىزنى ئۆزگەرتىشىمىز كېرەكمۇ؟

-ئۆزىمىزنى ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ دۇنيانى ئۆزگەرتەلمەيمىز.

♥ تېنىمىز ھەم روھىمىزنىڭ قانچىلىك خاتالىقلىرىمىزنى كۆتۈرۈپ يۈرگەنلىكىنى بىلمەيمىز، پەقەت ئۇلارنىڭ كۆتۈرەلمەي قالغانلىرىنىلا سېزەلەيمىز.

♥ -تەنقىدات روھىغا ئېگە ئادەم قانداق مۇھىتقا تەشنا؟

-ئەڭ مۇھىمى ئىدىئولوگىيە زوراۋانلىقى بولمىغان مۇھىتقا تەشنا.

♥ ئۆتمۈش بىلەن كېلەچەكنى دەسسەپ تۇرغان جەمئىيەت ئاخىرقى ھېسابتا ھازىرنىڭ قىساسىنى تارتىدۇ.

♥ دۇنيادا ۋەھشىي مىللەت يوق، تەرەققىي قىلمىغان مىللەتمۇ يوق. ۋەھشىي ئادەملەر بولمىغان مىللەتمۇ يوق.

♥ ياشانغانلارنىڭ دەۋر ئۆچۈن قىلىدىغان ئەڭ زۆرۈر خىزمىتى ۋە دەۋرنىڭ ياشانغانلارغا قويىدىغان ئەڭ مۇھىم تەلىپى دەۋر يۈكسەكلىكىدە تۇرۇش ئەمەس، بەلكى دەۋر يۈكسەكلىكى ئۆچۈن شوتا بولۇش.

♥ ئۆزىنى ئۇلۇغلاشنى بىلمىگەن ئادەم باشقىلارنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى قانداقمۇ ھېس قىلالىسۇن..

♥ يېتەرسىزلىكنى تاپمىغىچە ، مۇكەممەللىكنى تاپقىلى بولمايدۇ.

♥ تارازا باشقا نەرسىلەرنىڭ ئېغىرلىقىنى ئۆلچىيەلىسىمۇ، ئۆزىنىڭ ئېغىرلىقىنى ئۆلچىيەلمەيدۇ.

♥ جەمئىيەتنىڭ قوبۇل قىلىش سەۋىيىسىنى كۆتۈپ تۇرۇش پاسسىپلىق، جەمئىيەتنى قوبۇل قىلدۇرۇشقا ئۇرۇنۇش -ئاكتىپلىق.

♥ ئاجىزلىقىڭنى قانچىكى ئېتىراپ قىلسىڭ، شۇنچىكى كۈچلۈك بولىسىز.

♥ ئادەم-ئالەمنىڭ ئەپسانىسى.

♥ ئېتىقاد-ئىشەنچنىڭ ئەڭ ئالىي شەكلى.

♥ ئادەم نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغۇسى كەلمەي قىلىدۇ، نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغۇسى كېلىپ قىلالمايدۇ.

♥ ئادالەتسىزلىك سەۋەبىدىن ئازابلىنىش - ئادالەتسىزلىككە تەن بەرگەنلىكتۇر.

♥ قىلالمايدىغان ئادەمنى قىلىشقا زورلىغان بىلەنمۇ قىلمايدۇ ھەم قىلالمايدۇ؛ قىلالايدىغان ئادەمنى قىلىشتىن توسىغان بىلەنمۇ قىلىدۇ ھەم قىلالايدۇ.

♥ بۇ دۇنيا بىلەن ئۇ دۇنيانىڭ چېگرىسى ئادەمنىڭ جىسمىدۇر.

♥ شاتۇتى ئادەمنىڭ تىلىنى دوربىنالايدۇ. بىر قۇشقا نىسبەتەن ئادەمنىڭ تىلىنى دوراش پەۋقۇلئادده ئىقتىدار. بىراق كىشىلەر ئۇنىڭ بۇ ئىشىغا ئاپىرىن ئېيتماستىن ، ئۇنى ئەيىبلەيدۇ. سەۋەبى دورامچىلىقنىڭ يىرگىنىشلىكلىكىدىندۇر.

♥ بوۋاقلار بىلەن بالىلاردا ئىنسان روھى بىلەن تەبىئەت روھىنىڭ بىرلىكى ئەڭ روشەن گەۋدىلىنىدۇ.
♥ ئادەم باشقىلارنىڭ ئىمتىھانىدىن ئۆتكەنلىكى بىلەن ئەمەس، ئۆزىنىڭ ئىمتىھانىدىن ئۆتكەنلىكى بىلەن لايىقەتلىك. باشقىلارنىڭ ئىمتىھانىدىن قانچە ئەلا ئۆتسىڭىز ،ئۆزىڭىزنىڭ ئىمتىھانىدىن شۇنچە ناچار ئۆتكەن بولىسىز.
♥ ھۆرمەتلەشكە تېگىشلىكى كىشى ئەمەس ئىشىدۇر.
♥ ئىنسانىيەت دۇنياسىدىكى ئەڭ چوڭ ئالدامچىلىق-ئۆزىنى ئالداشتۇر.
♥ ئۆزىنى ئىپادىلەشمۇ-ئۆزىنى ئازاد قىلىش.
♥ ئادەم ئۆز تەبىئىيتى ئالدىدىلا ھەقىقىي مەغلۇبىيەتچىدۇر.
♥ ئۆزىدىكى زىددىيەت ئۆزگە بىلەن بولغان زىددىيەتنىڭ نېگىزىدۇر.
♥ ئۆزىمىزنىڭ يېتەرسىزلىكىمىزنى سېلىشتۇرۇش-ھەقىقىي بەسلىشىشتۇر.
♥ ئات بەيگىسىدە ئوتۇپ چىقىدىغىنى ئادەم ئەمەس ئات تۇرۇقلۇق، شەرەپ ۋە مۇكاپاتنىڭ ئادەمگە بېرىلگىنى قىزىق.
♥ يېزىقچىلىقنىڭ غورۇرسىز تىپلىرىنىڭ بىرى، باشقىلارنىڭ نېمە دەيدىغانلىقى بىلەن ھېسابلىشىپ يېزىش.
♥ غورۇرى يوق مىللەت - نامىدىن باشقا ھېچنېمىسى يوق مىللەتتۇر.
♥ ئالىم بولۇپ چىقالمىساڭىزمۇ ئالىم تەربىيىلەپ چىقسىڭىز تۆھپە جەھەتتە ئالىم بىلەن تەڭلىشىسىز.
♥ بىزقىلغانلىرىمىزنىڭ ئېسىمىزدە قالمىغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئېسىمىزدە قالغىدەك بىرەر ئىش قىلمىغانلىقىمىزدىن ئەپسۇسلىنىشىمىز كېرەك.
♥ ئادەم قايسى زاماندا ياشاۋاتقانلىقى بىلەن شۇ زاماننىڭ ئادىمى ئەمەس بەلكى قايسى زامانغا خاس ياشاۋاتقانلىقى بىلەن شۇ زاماننىڭ ئادىمىدۇر.

♥ ھايۋان كەبىي ياشاش جاپاچېكىشتە ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي ئەركىنلىكنىڭ چەكلىنىشىدە.
♥ خۇداسى بولمىغان ئادەم پەيلاسوپ بولالمايدۇ، چۈنكى پەيلاسوپلارنىڭ ئىنتىلىدىغىنى مۇتلەق روھ بىلەن مالاقەتتە بولۇشتۇر.
♥ ئۆلمەس ئادەمگە ئايلىناي دېسەڭ جىسمىڭنىڭ ھەيكىلىنى ئەمەس، روھىڭنىڭ ھەيكىلىنى قاتۇر.
♥ دۇنيانىڭ ماھىيىتى نېمە؟
پەلسەپەنۇقتىسىدىن دۇنيانىڭ ماھىيىتى - «ئۆز»، ماتىماتىكا نۇقتىسىدىن دۇنيانىڭ ماھىيىتى - ھەرىكەت، خىمىيە نۇقتىسىدىن دۇنيانىڭ ماھىيىتى - ئۆزگىرىش، بىئولوگىيە نۇقتىسىدىن دۇنيانىڭ ماھىيىتى - ھاياتلىق، پسىخولوگىيەنۇقتىسىدىن دۇنيانىڭ ماھىيىتى - روھ، سەنئەتنۇقتىسىدىن دۇنيانىڭ ماھىيىتى - ئوبراز، ئىقتىسادشۇناسلىق نۇقتىسىدىن دۇنيانىڭ ماھىيىتى - ماددىي بايلىق، ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن دۇنيانىڭ ماھىيىتى - گۈزەللىك. . . دېمەك ، دۇنيانىڭ ئومۇمىي ماھىيىتى - ماھىيەتلەر ئومۇمىيلىقىدىن ئىبارەت .
♥ ئادەمنىڭ ماھىيىتى نېمە؟
بىئولوگىيە نۇقتىسىدىن ئادەمنىڭ ماھىيىتى - ھۈجەيرە، پسىخولوگىيە نۇقتىسىدىن ئادەمنىڭ ماھىيىتى - ئاڭ، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئادەمنىڭ ماھىيىتى - تىل، سەنئەت نۇقتىسىدىن ئادەمنىڭ ماھىيىتى قەلب .
♥ مۇتەپەككۇرنىڭ كىتاب ئوقۇغىنى كىتاب توقۇغىنى. ئۇ بىر كىتابنى ئوقۇسا ياكى شۇ كىتابنى تولۇقلايدۇ، تۈزىتىدۇ، ئۆزگەرتىدۇ، ياكى شۇ كىتابنىڭ ئىلھامى بىلەن باشقا كىتاب يېزىپ چىقىدۇ.
♥ كىتاب-مۇتەپەككۇرنىڭ دوستى ھەم دۈشمىنىدۇر. (M1)

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان ئازسانلىق مىللەتلەر باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەش مەركىزىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى

مەدەنىيەتنىڭ بۈيۈك ۋەزىپىسى ئادەمنى يېتىلدۈرۈش

ئۇيغۇر مۇقاملىرى ۋە مائارىپ

ئىمىن ئەھمىدى

1

«ئەگەر بىز ئۆزىمىزگە بىز بىلىدىغان ۋەقەلەر ئىچىدە قايسىلىرى تارىخ ھېسابلىنىدۇ دەپ سوئال قويساق، ئۇ چاغدا بۇ سوئالغا يەكۈن چىقىرىلغان ياكى يەكۈن دەپ قارالغان بارلىق نەرسىلەر تارىخ بولىدۇ، دەپ جاۋاب بەرمەي تۇرالمايمىز» ①. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇر مۇقاملىرى، ئۇنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئارقىلىق شەرققە تارقىلىشى شۇنداقلا بۈيۈك يىپەك يولىنى بويلاپ غەربىي ئەللەرگە تەسىر كۆرسىتىشى ھەرگىزمۇ ئابستراكت ئۇقۇم ئەمەس. ئۇنىڭ يىلتىزى تېرەن دەرەخكە ئوخشاش تەرەپ-تەرەپكە شاخلاپ، ئۆز مېۋىسىدىن ئۇيغۇرلارنى ۋە ھەر قايسى ئەل خەلقلىرىنى بەھرىمەن قىلغانلىقى ھەممىگە ئايان تارىخىي ھەقىقەت. ئۇنىڭ مەنبەسى مول بۇلاق سۇلىرىدەك كۆۋەجەپ، ئۆز تامچىلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقى ۋە ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى تەشنالىقىنى قاندۇرغانلىقى جامائەت ئېتىراپ قىلغان پاكىت. بۇ ھەقتە شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرلەردىن تارتىپ باشلانغان مۇزىكىلىرى، ناخشىلىرى، ئۇسسۇللىرىنىڭ دەۋردىن دەۋرگە ئۇلىنىشى، روھىيەتنىڭ روھىيەتكە قوشۇلۇشى، ئەۋلادنىڭ ئەۋلادقا ئۈگىتىشى ئارقىلىق ئەبەدىيلىككە ئايلانغان ئەنئەنە-مىللىيەتلىكىنىڭ جەۋھىرى. ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ روھىي تۈۋرۈكى ۋە مەدەنىيەت مىراسى سۈپىتىدە ئاللىقاچان «يەكۈن چىقىرىلغان ياكى يەكۈن دەپ قارالغان» رېئاللىقنىڭ ئۆزى.

مۇقام چەمبىرىكىنىڭ سەنئەت يالقۇنىدا كۆيۈۋاتقان مۇزىكانتلار، ناخشىچىلار، ئۇسسۇلچىلار ھەمدە شۇ يالقۇننىڭ تېگى-تەكتىنى ئاختۇرۇپ، ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىگە تەقدىم قىلىنغان بۇ ئۇلۇق تۆھپىنىڭ سىرىنى ئېچىش ئۈستىدە ھارماي-تالماي ئىزدىنىۋاتقان ئالىم-مۇتەخەسسىسلەر ئۇيغۇر مۇقاملىرى ۋە يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن ئۇيغۇر كلاسسىك 12 مۇقامىغا ئىنتايىن يۇقىرى باھا بەردى. جۈملىدىن بۇ مۇقاملاردىكى «تىلسىز مۇڭ» (فارابى سۆزى) دىن ئىبارەت مۇزىكىلارنىڭ زادى قانداق مۇڭ ئىكەنلىكىنى شەرھىيلەپ بېرەلەيدىغان شېئىرلار ۋە خەلق قوشاقلىرى ھەققىدە، «ئىنساننىڭ قەلبىدىكى نازۇك ھېسسىياتلارنى چەكسىز قىزغىنلىق بىلەن چۇلغانغان بەدەننىڭ رېتىملىق، ئوبرازلىق، نەپىس ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق بىۋاسىتە ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ھەمدە مۇشۇلارغا كۆرە ھاياتلىقنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى، ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى نامايەن قىلالايدىغان» ② سېكىللىك ئۇسسۇللارھەققىدە كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالىلەرنى يازدى. ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە مۇشۇ چەمبىرەككە مەيدىسىنى قاقلاپ، ئۇنىڭ تارىخىي يالقۇنىدىن ھوزۇر ئالغان، مۇزىكا دولقۇنلىرىدىن ساپ ئىشقىي-مۇھەببەت، ئۇسسۇل پەرۋازلىرىدىن قەيسەرلىك ۋە مەردانىلىق، ناخشا بۇلاقلىرىدىن ئارزۇ-ئارمان تېپىۋاتقان باتۇر ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ

ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەتقىقاتى

سەزگۈ ئەزالىرىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان مۇقاملاردىن مىللەتنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرىنى چۈشەندى، بۇ مۇقاملارنىڭ بىر پۈتۈن مىللەت تارىخى ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مىللەتنىڭ پۈتكۈل تەقدىرى بىلەن چەمبەرچەس ھالدا باغلانغان ۋە ئورگانىك ھالدا گىرەلەشكەن مەدەنىيەت تارىخى، سەنئەت تارىخى، ئەدەبىيات تارىخى ئىكەنلىكىنى بىلدى. ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئوتقاشتەك جۇلالاپ تۇرغان غايىۋانە سىماسىنى، ئۇنىڭ ئۆلمەس تارىخىي ۋەسىقىلەردىن بىشارەت بېرىپ تۇرغان ئىچكىي قۇرۇلمىسىنى، ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى بىلەن، ھەر قايسى دەۋرلەردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك ئىنتىلىشى ۋە روھىي دۇنياسى، ئازابلىق سەرگۈزەشتىسى بىلەن بولغان باغلىنىشىنى دۇنيا ئەھلىگە تونۇشتۇرىۋاتقان سەنئەتكارلار ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇرلاردەك سەنئەتخۇمار، ئەمگەكچان، باتۇر بىر مىللەتنىڭ بارلىقىنىمۇ تونۇشتۇردى. تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى، ئورۇندىلىۋاتقان مۇقام چوڭ ھەغمىلىرى، مۇقام داستانلىرى، مۇقام مەشرەپلىرى ئالدىدا ھەيرانۇ-ھەس بولۇپ ئولتۇرغان ھەر قايسى ئەل، ھەرقايسى مىللەت تاماشىبىنلىرى ئۇيغۇر خەلق مۇقاملىرىدىكى ئۆزگىچىلىكنى، ئۇنىڭدىكى ئىندوۋىدىئال خاسلىقنى، ئۇنىڭدىكى مۇستەقىل مېلودىيىلىك بىرلىكنى پەۋقۇلئاددە قەدىرلىدى. مۇشۇلارغا كۆرە، مەيلى ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت مۇقام تەتقىقاتچىلىرى بولسۇن، مەيلى چەت ئەللەردىكى ئالىم-مۇتەخەسسىسلەر بولسۇن، ئۇيغۇرلارنى مەدەنىيەت-سەنئەت ۋە مۇزىكا ساھەسىدە باشقا ھەرقانداق مىللەتلەر بىلەن تەڭ ئولتۇرۇپ-قوپالايدىغانلارنىڭ قاتارىغا تىزدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ئەسىردىن ئۇزۇنغا سوزۇلغان مۇزىكا تارىخىنىڭ سەلتەنەت ۋە شان-شۆھرەت بىلەن تولغانلىقىدىن، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ھايات-ماماتلىقىنىڭ مەھسۇلى بولغان بۇ مۇقاملارنى ھەر خىل يوللار بىلەن ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇرغانلىقىدىن ھەمدە بۇ ئارقىلىق، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، ئەرەب-پارس مەدەنىيىتى، ھىندى-بۇددا مەدەنىيىتى، يۇنان-گرېك مەدەنىيىتى ئۆزئارا ئۇچرىشىپ، ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ھامىلىسىنى تەۋەللۇت قىلدۇرغان يىپەك يولى لېنىيىسىدە تېخىمۇ قېتىرقىنىپ ئىزدەشكە تېگىشلىك مول مەزمۇنلۇق تارىم مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغانلىقىدىن ۋە بۇ پايانسىز زېمىنغا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ يەنە بىر مۇقەددەس ئاچقۇچىنى كۆمۈپ قويغانلىقىدىن «ئەييۇھەنناس!» دېيىشكە مەجبۇر بولدى.

ھالبۇكى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ يەنى سېھرىي كۈچ بىلەن تولۇپ تاشقان مۇقام مۇزىكىلىرىنىڭ، ئۇنىڭدىكى ئەسىردىن ئەسىرگە ھالقىپ كېلىۋاتقان شېئىر-قوشاقلارنىڭ، ئۇنىڭدىكى جاننى ئېلىپ جاڭگالدا قويىدىغان جەزبىدار ئۇسسۇللارنىڭ ئومۇمىي تەتقىقاتى جەريانىدا بىر مۇھىم مەسىلىگە تازا دىققەت قىلىنمىدى. بۇ ھەقتە بەزى چەت ئەل ئالىملىرى، كومپوزىتورلار، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىندەك مۇتەخەسسىسلەر ئۆزىنىڭ يىگانە ئەقىل-پاراسىتى بىلەن بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلىشقا ئۇلگۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان نۇقتىئىينەزەرلەر بىزنىڭ دىققەت-ئېتىبارىمىزنى تازا قوزغىيالمىدى. بۇ دەل ئۇيغۇر مۇقاملىرى ھەركىم ئۆزى خالىغانچە چېلىش، ئۆزى خالىغانچە ئېيتىش، ئۆزى خالىغانچە ئويناشتەك ئىستىخىيىلىك يوللار بىلەن تارقىلىپ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلدىمۇ ياكى ئۇ مۇئەييەن ئىپتىدائىي تەربىيىلەش ئۇسۇلى بويىچە مەقسەتلىك يېتەكلەش، مەخسۇس ئورۇنلاردا شاگىرت يېتىشتۇرۇش، ئائىلىۋىي، مەھەللىۋىي مەشرەپ سورۇنلىرىدىكى ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق ۋايىغا يەتتىمۇ، دېگەن مەسىلە ئىدى. ئەپسۇسلىنارلىقى، بىزنىڭ بەزى تەتقىقاتچىلىرىمىز ھېچقانچە ئويلىنىپ تۇرمايلا «ئۇ چاغلاردا مۇقامنى ھەركىم ئۆزى خالىغانچە ئۇسۇل بىلەن ئورۇندىغان» دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىپ قويدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يەڭگىللىك بىلەن قىلىپ قويغان مۇشۇ سۆزلىرىگە كۆرە، «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئالدىنقى مىڭ يىللىق تارىخىي قاتلىمىغا كۈيشۇناسلىق ئىلمىي تەپەككۇرى بويىچە ۋەكىللىك قىلىپ، ئۇيغۇر نەغمىچىلىكىنىڭ شەرققە كېڭىيىشى ۋە شۆھرەت قازىنىشىدىكى ئۇلۇغۋار نامايەندە سۇجۇپ ئاقارى بىلەن ئۇيغۇر مۇزىكا بايلىقىنىڭ غەربكە تەسىر كۆرسىتىشىدىكى ئاساس ياراتقۇچ نامايەندە ئەبۇ نەسىر مۇھەممەدئەلفارابىنىڭ»

③ ئەڭ دەسلەپكى مۇقام-مۇزىكا مائارىپىدىكى تۆھپىلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ قويدى. ئۇلار ھەتتا قىدىرخان بىلەن ئامانىنىساخانلارنىڭ ئالدى-كەينىدە ئۇيغۇر خەلق مۇقاملىرى بويىچە بالاغەتكە يەتكەن، بۇ يولدا جانپىدالىق كۆرسەتكەن ۋە مۇبارەك نام-شۆھرىتى «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» دا ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنغان زاتلارنىڭ ئۇيغۇر خەلق مۇقاملىرى ئۈچۈن بىھىساب قان-تەر ئاققۇزغان جاپالىق مۇساپىلىرىنى تىلغا ئېلىپمۇ قويمىدى.

ئەنگلىيىلىك مەشھۇر رەسسام لىنوز ئۆزىنىڭ «تەسەۋۋۇر ھەققىدە» دېگەن كىتابىدا پىلاتوننىڭ «سەنئەتنىڭ ماھىيىتى تەبىئەت دۇنياسىنى دوراش» دېگەن قارىشىنى تەنقىد قىلغاندىن كېيىن، سەنئەتنىڭ ماھىيىتى ئىجادىيەت ۋە تەسەۋۋۇر دېگەن نەزەرىيىنى

ئوتتۇرىغا قويغانىدى. دەرۋەقە ، قىدىرخان بىلەن ئامانىنىساخانلار 16-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېلىپ بارغان مۇقام ئىسلاھاتىدا ئەسلىدىكى قۇمۇل مۇقامى، تۇرپان مۇقامى، كۇچا مۇقامى، دولان مۇقامى ۋە قەشقەر مۇقاملىرىنى دوراپ ئولتۇرمىدى.

گەرچە مەشرەپ خاراكتېرىنى ئالغان بۇ ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەلەنگەندىن كېيىنكى ئۇيغۇر كلاسسىك 12 مۇقامى بىلەن نېگىزلىك، قانداشلىققا ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن قىدىرخان، ئامانىنىساخان ۋە ئۇلارنىڭ شاگىرتلىرى ئەسلىدىكى ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلدى، ئۆزلىرىنىڭ مول تەسەۋۋۇركۈچىگە تايىنىپ بۇ مۇقاملارغا يېڭى ھاياتىي كۈچ بەخش ئەتتى. ئۇلار «مىللەتنى، ھاكىمىيەتنى، مەدەنىيەتنى روھىيەت جەھەتتە بىرلىككە كەلتۈرۈشكە، ئەنئەنە ئاساسىدا گۈللەندۈرۈشكە» ④ پايدىلىق بولغان شۇ قېتىمقى ئىسلاھاتتا مۇقام مائارىپىنىڭ تۇنجى بىخلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئەگەر شۇ قېتىمقى ئاقارتىش خىزمىتى بولمىغان بولسا ، ئاساسلىقى نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىي ھەزرەتلىرىنىڭ غەزەللىرى بىلەنلا چەكلەنگەن مۇقام تېكىستلىرى قاتارىغا بۇ ھەزرەتتىن كېيىن ئۆتكەن بىر تالاي شائىرلارنىڭ غەزەللىرىنىڭ كىرەلىشى تەسكە توختايتتى. شۇنداقلا بىر تالاي خەلق قوشاقلىرى ۋە داستانلاردىن پارچىلارنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك 12 مۇقامىدىن ئورۇن ئالالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ھەركىم ئۆزى خالىغان ئۇسۇل بويىچە ئورۇندايدىغان ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مۇئەييەن تەربىيىلەش، ئومۇملاشتۇرۇشى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ھازىرقىدەك يۈكسەكلىككە ، مۇكەممەللىككە يېتىشى مۇشكۈل ئىش ئىدى.

2

قۇملۇقنىڭ شىمالىدا تۇرمۇش كەچۈرگەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئوت-چۆپ ۋە ئېقىن سۇلارنى قوغلىشىپ ، تېنىم تاپماي كۆچۈپ يۈرگەن ھەمدە ھاياتلىقنىڭ ئەڭ تۆۋەن ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش تۈپەيلى ئويۇن-تاماشىدىن كۆپرەك ئات ئوينىتىپ ، ئوقيا ئېتىشقا، سودا-تىجارەتتىن كۆپرەك قەھرىمانلىق كۆرسىتىشكە ھىرىس بولۇپ يۈرگەن چاغلاردا ھەم «ناخشا-ئۇسسۇلغا بولغان قىزىقىشىنى قىلچە سۇسلاشتۇرمىدى» ، «ئەمەلىيەتتە ئۇلار مەيلى مۇزىكا، ئۇسسۇل، ناخشا، داقا-دۇمباق، مەيلى ئات ئويۇنلىرى، ئوغلاق ئويۇنلىرى ، دارۋازلىق، باغ مەشرەپلىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھېچبىرىنىمۇ ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىدىن نېرى قىلمىدى» ⑤ . ئەينى ۋاقىتتا ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارمۇ بۇيۇك يىپەك يولى ئۆتەڭلىرىدە گاھ توپلىشىپ، گاھ تارقىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋى ھاياتى ۋە ماددىي مەئىشەتلىرىگە ئۆزلۈكسىز تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ھەر خىل مەدەنىيەت چۆكمىلىرىگە ، ئۆزلىرىدىكى مۇقىم ياكى نىسپىي مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق ۋە شەھەر-قەلئە مەدەنىيىتىگە يۈزلەنگەن پىسخىك ھالەتلىرىگە كۆرە، سەنئەتنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە ئۆزلىرىدىكى پەۋقۇلئاددە ئىقتىدارنى باشقا ھەر قانداق قەبىلىلەر ۋە قېرىنداشلىرىدىنمۇ بەكرەك ئىپادىلىدى. ئۇيغۇر ئۇرخۇن خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن خوتەن بۇددىستلىرى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن زىچ ئالاقە قىلىپ تۇرغان تۇرپان-قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ، ئىسلامىيەت ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ ، بۇددا دىنىغا بولغان ئورتاق دىنىي ئېتىقاد ئاخىرلاشقان مەزگىلدىكى قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىدىكى مول مەزمۇنلۇق فولكلور مەدەنىيىتىنى ۋە سەنئەتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە بولغان قىزىقىشىنى جاھىللىق بىلەن ساقلاپ قالالىدى. ناغرىخانا، ئائىلىۋىي ، مەھەللىۋىي مەشرەپلەر ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئۆگىنىش، داپەندىلىك، ساتاركەشلىك، ئۇسسۇل ئويناش سورۇنلىرىغا ئايلاندى. 16-ئەسىردىن كېيىنكى ھەر خىل شائىرانە ئولتۇرۇشلار، شاگىرتخانىلار يوقۇرىدا شەرھىيلەنگەن چارىلەر بىلەن بىرلىكتە شۇ دەۋرلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان يىللىرىدىكى ئىپتىدائىي كونا مائارىپنىڭ يولىنى يورۇتۇپ تۇردى. دىنىي جاھالەتنىڭ بۇرۇختۇملۇقى ۋە ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭ بېسىمى ئاستىدا ئىڭرىغان ئۇيغۇر خەلقى ئۆز ۋاقتىدىكى ئۇيغۇر مۇقاملىرىدىن -ئۇنىڭدىكى قايغۇ-ئەلەم، ئارزۇ-ئارمان، ئىشقىي - مۇھەببەت ئىزھار قىلىنغان تېكىستلاردىن ئۆزلىرىنىڭ غېرىبانە كۆڭلىگە تەسەللىي تاپتى. ئاممىۋى تۈس ئالغان بۇ دەبدەبىلىك مەنزىرىلەر ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى بىر مەزگىللىك تارقاق، چېچىلاڭغۇ ھالەتتىن قۇتۇلدۇردى. دەل مۇشۇ خىل شەكىللەر پۈتكۈل ئۇيغۇرلارنى «ناخشا-ئۇسسۇل مىللىتى» ، پۈتكۈل ئەل-يۇرتنى «ناخشا-ئۇسسۇل ماكانى» قىلىپ چىقىشتا ئۆزىنىڭ تارىخىي بۇرچىنى ئادا قىلدى.

3

«مۇزىكا ئاۋاز ئەمەس، بەلكى تۇيغۇ» ⑥ . ئۇ، 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19- ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى غەرب رومانتىزم مۇزىكا ئېقىمىدىكىلەر ئوتتۇرىغا قويغاندەك: «ئاۋازلىق تىل تاماملانغان جايدىلا باشلىنىدىغان» ھېسسىياتلىق تىل. شۇڭا، ئادەملەر فىزىئولوگىيىلىك تىل بىلەن پەقەتلا ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيىسىنى ئىزھار قىلالايدۇ، خالاس. ئەكسىچە مۇزىكا تىلى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ يوشۇرۇن ئىچكىي دۇنياسىنى ، قەلب سىرىنى، ھېسسىياتىنى ئاشكارىلايدۇ. مۇشۇلارغا ئاساسەن «روھنىڭ ئىچىدىكى چوڭقۇرلۇق

ۋە تېيىزلىك جەھەتتە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەممە شادلىق - خۇشاللىق، قىزىقچىلىق، يەڭگىلتەكلىك، كەپسىزلىك، بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان جېمىكى غەم -ئەندىشە ، ساراسىم، قايغۇ-ھەسرەت، كۆڭۈل ئاغرىقى، ئۆكۈنۈش ۋە ھىجران قاتارلىقلار تاكى مۇھەببەتتىن ئەيمىنىشتەك كەيپىياتلارنىڭ ھەممىسى مۇزىكا ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان ئالاھىدە كاتېگورىيىگە مەنسۇپ» ⑦ بولىدۇ. دېمەك، قەلبنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى ھېسسىيات ۋە تۇيغۇغا تايىنىپ مۇزىكىنىڭ تىلىنى چۈشىنىۋاتقان ئادەملەر مەيلى بۇ مۇزىكا ئۆز ئەجدادلىرىدىن غەيرىي مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تىپىگەئۆزلىشىپ قالغان مۇزىكا بولسۇن، ياكى غەيرىي مىللەتلەردىكى ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تىپىگە يېقىن كېلىدىغان ، ياندىشىدىغان مۇزىكا بولسۇن ، ئۇنى بىر ئامال بىلەن ئۆزىنىڭ ئېتنىك مەدەنىيەت تىپىگە سىڭدۈرۈشكە تىرىشىدۇ.

ئۆز مىللىتىنىڭ ئىرسىيەتلىك مۇقاملىرىغا پۈتكۈل ۋۇجۇدىنى بېغىشلىغان ئۇيغۇرلار ئۇلارنى تەۋەررۇك بۇيۇم تەرىقىسىدە جان-جەھلى بىلەن ساقلىدى، ھىمايە قىلدى، ئۇنى مەدەنىيەتنىڭ بايرىقى ئورنىدا كۆتۈرۈپ كەلدى، بارلىق چارە-ئاماللار بىلەن ئۇنى تەشۋىق قىلدى. ئالايلۇق ، خەن سۇلالىسىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ھازىرقى شىنجاڭ زېمىنىغا ئىككى قېتىم كېلىشكە مۇيەسسەر بولغان جاڭ چيەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 120-يىللارنىڭ ئالدى-كەينىدە ئۆز زامانىسىدىكى غەربىي دىيار چالغۇلىرى ۋە قۇمۇل رايونىدا بۇگۈنكى كۈندە «ئۇلۇغدۇر» ، «مۇقدۇر» نامىدا ئاتىلىۋاتقان ، خەنزۇ تىلىدا بولسا «ماخى دولى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان چوڭ ۋە مۇجەسسەملەنگەن يەرلىك نەغمىنى چاڭئەنگە ئېلىپ باردى. غەربىي يۇرتنىڭ شەھەر-قەلئە، دۆلەت ئوردىلىرىدا ، بوستانلىقلىرىدا پەيدا بولغان ۋە تاكاممۇللاشقان بۇ نەغمە خەن سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىغا مۇزىكا ئۈلگىسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىندى. مۇشۇنىڭغا ئەگەشكەن ھالدا يەنە كۆپ تۈركۈمدىكى غەربىي يۇرت چالغۇلىرى ۋە نەغمىلىرى ئىككى خەن دەۋرىدىكى ئوردا مەھكىمىلىرىدىن ئورۇن ئالدى ھەمدە لەشكەرگاھلاردا ، ئولتۇرۇش - بەزمىلەردە ئومۇملىشىشقا يۈزلەندى.

غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مۇزىكا - نەغمە ھالىتىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىشى كۈسەن نەغمىلىرى بىلەن باشلاندى. 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ئالدىنقى جىن خانلىقىنىڭ سەركەردىسى لۈي گۇاڭ (337-399) بۇددا ئالىمى كۇمراجىۋانى شۇ چاغدىكى كۈسەن مۇزىكانتلىرى ۋە ئۇسسۇلچىلىرى بىلەن قوشۇپ ئېلىپ كەلدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن كۈسەن نەغمىلىرىنى ئاساس قىلغان غەربىي دىيار ئۇسسۇل-مۇزىكا سەنئىتى ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ھەر قايسى بۆلەكلىرى چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق شەھەرلەردە يىلتىز تارتىپ قالدى. مىلادى 558-يىلى (بەزى ماتېرىياللاردا 568-يىلى) كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ خاقانى مۇقانخان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ئۈچۈن قىزى ئاسىنابىكەنى جۇمىڭدى خانغا ياتلىق قىلدى. ئاسىنابىكە شۇ يىلى كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ پايتەختى ئۆتۈكەندىن يولغا چىقىش ئالدىدا بەزىدە تەڭرىتاغنىڭ چوڭ يۇلتۇز دالىسىدا، بەزىدە پەرغانىنىڭ شىمالىدىكى مىڭبۇلاق دېگەن جايدا بارگاھ قۇرۇپ ھاكىمىيەت سوراۋاتقان تاغىسى ئىستەمىخاننىڭ رۇخسىتى ئارقىلىق كۈسەندە تۇرۇشلۇق مۇزىكانت سۇجۇپنى چاڭئەنگە بىللە ئېلىپ كەتتى. مۇشۇ نۆۋەتتە سۇجۇپ بىلەن بەيجىتۇڭ ئاقارى، بەيماندا (بەگمانتۇر) ئاقارى قاتارلىق مەشھۇر سازەندە، مۇزىكانت، ئۇسسۇلچىلارمۇ بىللە كەلدى. نەتىجىدە كۈسەن كۈيشۇناسلىق نەزەرىيىسى، كۈسەن نەغمە - ئۇسسۇلى، كۈسەن چالغۇلىرى ئۈستۈنلۈكىدىكى مەركىزىي ئاسىيا مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتى «سۈي سۇلالىسىدىن باشلاپ جۇڭگو مۇزىكىچىلىقىدا دەۋر بۆلگۈچ زىلزىلە ۋە يېڭىلىق پەيدا قىلدى» ⑧. «غەربىي دىياردىن كەلگەن يېڭى مۇزىكىلار تاڭ مۇزىكىلىرىنىڭ يېڭى نەغمىلىرىنى شەكىللەندۈردى؛ غەربىي دىياردىن كەلگەن يېڭى چالغۇلار تاڭ مۇزىكىلىرىغا يېڭى ھايات ئېلىپ كەلدى؛ غەربىي دىياردىن كەلگەن يېڭى مۇزىكا ئۇسلۇبى تاڭ مۇزىكىلىرىغا يېڭى قىياپەت بېغىشلىدى» ⑨. ئۇيغۇر مۇقام - مۇزىكىلىرىنىڭ بولۇپمۇ تۇرپان-قۇمۇل مۇقام- مۇزىكىلىرى ۋە كۇچا (كۈسەن) مۇقام - مۇزىكىلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تەسىرى ۋە بۇ مۇقام -مۇزىكىلارنىڭ شۇ جايدىكى تەرەققىياتى ئۇلارنىڭ غەربىي يۇرتتا تېخىمۇ كەڭ ئومۇملىشىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. مۇزىكىدىن ئىبارەت تەرجىمان كەتمەيدىغان خەلقئارالىق بۇ تىل ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خۇاشيا مىللىتىنى قانداق مەھلىيا قىلغان بولسا، كېيىنكى مەزگىلدىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىمۇ شۇنداق جەلپ قىلدى. ئۇلار ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ مۇقام - مۇزىكىلىرىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قالدۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇلىنى ئىزدەپ تاپتى . ئۇلار ئائىلىۋىي، مەھەللىۋىي مەشرەپ سورۇنلىرى ، ئوردا ۋە مەھەللىۋىي شاگىرتخانا، ناغرىخانا قاتارلىق جايلارنىڭ ئۇيغۇر مۇقام -مۇزىكىلىرىنىڭ مەكتىپى ئىكەنلىكىنى تونۇدى. بۇ ئەھۋال ئەبۇنەسىر مۇھەممەد ئەلفارابىنىڭ ئىزدىنىشى بىلەن مەركىزىي ئاسىيا ۋە ئەرەب دۆلەتلىرىدە كاتتا مۇقام ۋە مۇزىكا قىزغىنلىقىنى قوزغىغان بولسا، نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىي ھەزرەتلىرىدىن كېيىنكى بىر نەچچە ئەسىر مابەينىدە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ھازىرقىدەك تەرەققىي قىلىشى، تارىختىن ئۆچۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئۇل سېلىپ بەردى ۋە ئۇنى تۇردى ئاخۇن ئاكا ئارقىلىق زامانىمىزغىچە يەتكۈزدى .

دېمەك، «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە داۋاملىشىش تارىخىنى مۇقام مائارىپىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ» ⑩. گەرچە ئۆز ۋاقتىدىكى ۋە ئەسىرلەر مابەينىدىكى مۇقام مائارىپى ھازىرقىدەك مۇكەممەللىككە ئىگە بولمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ، ئۇيغۇر مۇقام، ناخشا -قوشاقلىرىنىڭ، سەنەم-ئۇسسۇللىرىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى ئىپتىدائىي مۇقام مائارىپى بۆشۈكىنىڭ ئەللەيلەشلىرىدىن ، شۇ ئەسىرلەردىكى مۇقام مائارىپى پېشىۋالىرىنىڭ مېھنەت ئەجرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، ئۇيغۇر مۇقاملىرى، ئۇيغۇر كلاسسىك 12مۇقامى ، ھازىرغىچە كۆزنى قاماشتۇرۇۋاتقان يەرلىك مۇقام ئۇسسۇللىرى، ھازىرغىچە كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىۋاتقان مۇقام ناخشا تېكىستلىرى ھەرگىزمۇ ھەركىم ئۆز ئالدىغا ئىش قىلىپ بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەن ئەمەس، ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مائارىپ ئاساسىدا بىزگىچە يەتكۈزگەن مەڭگۈلۈك سەنئەت ئابىدىسىدۇر.

غەيرەت مەمتىمىن فوتوسى

ئاپتور: شىنجاڭ سەنئەت ئىنىستىتۇتىنىڭ مۇدىرى (M2)

ئىزاھلار

① مېيى: «تارىخشۇناسلىق نەزەرىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇسۇللىرى» ② چېن چيۇ: «ھازىرقى زامان سەنئەت نەزەرىيىسى» ③، ④ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ⑤ لىۋيىتاڭ: «ئۇيغۇر تەتقىقاتى» ⑥ ياك. مارتيان: «سەنئەت ۋە شېئىرىيەتتىكى ئىجادىي بىۋاسىتە سېزىم ھەققىدە» ⑦ گېگىل: «ئېستېتىكا» ⑧ خاياسى كېنزو: «سۈي-تاڭ بەزمە نەغمىلىرى تەتقىقاتى» ⑨، ⑩ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»

ساپا ۋە ماغزاپ

(ئەبجەش خاتىرىلەر)

ئابلەت ئابدۇرېشىت (بەرقى)

1

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىقتىسادىي بوھران توغرىلىق ئەستايىدىل ئويلىنىپ باققان بىرەر ئۈيغۇر بارمۇ-يوق؟ بىلگىلى بولمايدۇ. ئەمما پارس قولتۇقى كرىزىسى ۋە باشقا نۇرغۇن سىياسىي مەسىلىلەردە كلىنتون ۋە سادامىنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسىدەك كۆرەڭلىك بىلەن سۆزلەيدىغانلار ئاز ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئاغزىغا قاراپ مىللىتىمىزنىڭ سىياسىيغا بولغان قىزغىنلىقىنى ، ھەلقىلارا ۋەزىيەتكە بولغان كۆڭۈل بۆلۈش ھېسسىياتىنى چۈشىنىش مۇمكىن. لېكىن ئۇلارنىڭ گەپلىرىدىكى دەلىلسىزلىك ۋە سادىدىيلىق ئادەمنى ئومىدسىزلەندۈرىدۇ. بۇيىنىمىزدىكى «ئېتنىك مەندىكى مىللەت» لىك تامغىسى تۇمارغا ئوخشاش كۆزگە تاشلىنىپ، مەنۇيىتىمىزدىكى نامراتلىقنى ئاشكارىلايدۇ.

ئىلىم-پەندىكى تەرەققىيات تارىختىكى ھەرقانداق ۋاقىتتىكىدىن زور بولغان، دۇنيانىڭ سىياسىي قاتلىمىدىكى ئىنقىلابلار ئەڭ كۆپ يۈزبەرگەن يېقىنقى 200 يىل ماۋېينىدە، دۇنيانىڭ مەدەنىيەت خامىنىغا ئالتۇن باشاقلارنى تاشلاپ كەلگەن بۇ مىللەت بىرەرتال دانمۇ تاشلاپ قويالمىدى.

ئەدەبىيات گۈلزارى

تورغا كىرىش ئالدىدا تۇرغان پىلە قۇرتىدەك خامۇش ھالدا ھەر تەرەپكە ئۆزىنى ئۇرۇپ، قەدەمدە بىر پەشۋا يەپ ، سىياسىي كۆچلەرنىڭ ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن پايدىلىنىدىغان بىر پېچكىسىغا ئايلىنىپ قېلىش زامانىنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن ئەڭ چوڭ مۇكاپاتى بولدى. ئالتاي‌تاغلىرى، تەڭرىتېغى، كوئىنلون تاغ تىزمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى جۇغراپىيىلىك بۆشۈكىكە چىڭ بۆلەنگەن بۇ مىللەت قۇلىقىنى چىڭ يوپۇرۇپ، جاھالەت ۋە نادانلىقنىڭ قازىنىدا ھارغىچە قاينىپ، ياقىنى ئېتەك، ئېتەكنى ياقا قىلىپ، زامانىنىڭ ئۆزگىرىشلىرىگە: بۇ دۇنيا كۆپپارلارنىڭ ، ئۇ دۇنيا مۇسۇلمانلارنىڭ، دېگەن‌ئۆز-ئۆزىنى ئالدايدىغان قارغىشتەگكۇر ئەقىدە، گومۇشلارچە پەرۋاسىزلىق بىلەن نەزەر تاشلاپ، ۋۇجۇدىدا، ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشمە تېگىدە يېتىپ مانتا يەيدىغان‌بىر خىل سۇدا ئاقماس، ئوتتا كۆيمەس پىشپىلداق روھنى يېتىلدۇرۇپ قاتارغا قوشتى. ھەلقىلارا ۋەزىيەت توغرىسىدا ئەخمىقانە تەلۈلۈك بىلەن تالىشىپ‌مۇلاھىزە قىلىپ كېتىدىغان مىجەز بولسا، تارىم ۋادىسى دۇنيا مەدەنىيىتىدە خورازنىڭ تاجسىلىق رول ئويناپ كەلگەن دەۋرلەردە، ھونلار ئات ئۈستىدە دۇنياغا خوجايىنلىق تۇيغۇسى بىلەن نەزەر تاشلايدىغان زامانلاردا ئۇلارنىڭ ھۈجەيرىلىرىگە ئورناپ كەتكەن ئۇلۇغلۇقنىڭ بۇگۈنكى كۈندىكى ئاچچىق ئىزتىراپى ئىدى، خالاس.

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىقتىسادىي بوھران زادى قانداق ئىش؟ تەسىر جەھەتتە پارس قولتۇقى كرىزىسى بىلەن تەڭلىشەلەمدۇ؟

بەلكىم ھېچكىم بۇ سوئال ھەققىدە جاۋاب ئىزدەپ باقمىغاندۇ؟ بۇ بوھراننى ئاددىي بىر نەچچە جۈملە بىلەن چۈشەندۈرۈپ بولماق قىيىن . لېكىن بۇ بوھراننىڭ تەۋرىنىش دولقۇنلىرى پۈتكۈل دۇنيانىڭ ئەڭ ئىچكىرى بۇرجەكلىرىگە قەدەر يېتىپ باردى. بوھران چەمبىرىكى ئىچىدىكى رايونلارنىڭ تەرەققىياتى نەچچە ئون يىل چېكىنىپ كەتتى. بەزى دۆلەتلەرنىڭ پۈل مۇئامىلە ئورگانلىرى ۋەيران بولۇش گىرداپىغابىرىپ قالدى. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئون نەچچە يىلدىن بۇيان تەرەققىيات مۇرئىتى ئەڭ تېز بولۇپ كەلگەن رايون بولۇپ، دۇنيانىڭ ياپونىيەدىن كېيىنكى يېڭى ئىقتىسادىي مۆجىزىسى ئىدى. لېكىن بۇ قېتىمقى بوھران ئىقتىسادشۇناسلارنى گاڭگىرىتىپ قويدى. شەكىلدىكى تەرەققىياتنىڭ، تەرەققىيات سۈرئىتىدىكى ئىككى خانىلىق سانلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەقىقىي ئۆلچىمى ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ قويدى . ماغزاپ ئىقتىساد دېگەن ئاتالغۇ (كۆپۈكتەك، ماغزاپتەكلەپلەپ كۆزگە ئاجايىپ-غارايىپ ھالدا چېلىقىدۇ، كۆرۈنۈشتىكى تەرەققىياتنى كۆرسىتىدۇ، دېگەن مەنىدە) ناھايىتى تېزلا ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ لۇغەتلىرىدىن ئورۇن ئېلىپ، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى 20 نەچچە يىلدىن بۇيانقى گۈللىنىش مەنزىرىسىنىڭ ماھىيىتىگەئىغىر بىر سوئال بەلگىسىنى قويۇپ قويدى. بۇ، گۈللىنىشنىڭ ماھىيىتىنى ئىخچام ھالدا خۇلاسىلەيدىغان سۆزگە ئايلىنىپ قالدى.

ماغزاپ...؟!

دۇنيادىكى نۇرغۇن ئىشلارنى شېئىرىي تىلدا ئوبرازلاشتۇرۇپ بەرگىلى بولغان بىلەن، ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە شەرھىلەپ بەرمەك سەل تەس. ئۇنى شەرھىلەش ئۈچۈن سوغۇققان پەلسەپىۋى تەپەككۇر، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ ماھىيەت قاتلىمىغچە ئېنىق كۆرۈپ خۇلاسە چىقىرالايدىغان كۆز كېرەك.

دۇنيا بىر ئويۇن سەھنىسى. بۇ سەھنىدە ئاساسلىق روللارنى ئېلىش ئۈچۈن بەزىدە ئېزىپ كېلىپ قالمىدىغان تەلەينى ئەمەس، تەلەينى قولىمىدىن تۇتۇپ مەجبۇرىي چاقىرىپ ئەكىلىدىغان‌ماھارەتنى ئىگىلەش كېرەك. بۇ خىل ماھارەتنى مۇزىكا ۋە شېئىردىن ئىبارەت ئىككىلەمچى نەرسىلەر (ئاتاقلىق ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ سۆزى) مەڭگۈ ئېلىپ كېلەلمەيدۇ.

2

ماغزاپ ئىقتىسادنىڭ ئالامەتلىرى بىزدە ئىنتايىن كۆپ. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ئۇرۇمچى ۋە شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا يۈز بەرگەن بىر قىسىم ئىشلار دەل شۇنىڭ دەلىلى: مىسالى كېچىلىك كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى ۋە كىچىك مەيخانىلارنىڭ بىر مەزگىل كوچا-كوچىلارنى قاپلاپ بىر يىل ئۆتمەي خارابلىشىشى، كوچىلاردا يايمىلارنىڭ بىردىن كۆپىيىپ خېرىدارداردىن ساتقۇچى جىق ئەھۋالنى شەكىللەندۈرۈپ قويۇشى، بىر-بىرىدىن قىستاق، تەر پۇراپ تۇرىدىغان توپ سېتىش ئورۇنلىرى . . . بۇنداق ئەھۋاللارنى ساناپ كەلسە خېلى كۆپ . ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنىڭ تۇرمۇشتا ئىگىلىگەن نىسبىتىنى تەڭشەيلەمەسلىك تەبىئىيكى ماغزاپلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. نېمىشقا بۇنداق ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ؟ سىياسىي شوئارلار ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردىكى ئېقىمغا ئەگىشىش، خەقنە نېمە بولسا ماڭىمۇ شۇ دەپ قارايدىغان قارىغۇلارچە تەۋەككۇلچىلىك، مۇستەقىل تەھلىل قابىلىيىتى ۋە ئىجادىي تەپەككۇرنىڭ ئاجىزلىقى دەل مۇشۇ ئەھۋاللارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ تۈپ سەۋەبىدۇر. بازار ئىگىلىكى جەريانىدا بۇنداق ئەھۋالدىن ساقلانماق تەس. پىلانلىق ئىگىلىككە ئادەتلىنىپ كەتكەن بۇ خەلقنىڭ بازار ئىگىلىكىگە ماسلىشىشى ئۇچۇن بەزى قۇربانلارنى بەرمەي بولمايدۇ. لېكىن قۇربان بېرىشنىڭ تېگىدە قانچىلىك پاجىئەلەر مۆكۈنۈپ ياتىدۇ، ئويلىنىپ بېقىش كېرەك.

ئىشلەپچىقىرىشقا قارىغاندا ئىستېمالنى ئالاھىدە ئورۇنغا قويۇش بىزنىڭ ئەڭ ئەقەللىي تۇرمۇش ئادەتلىرىمىزدىن تارتىپ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئەدناسى يۇرت ئاتلىغانلارنى «ھاۋا-سۇيىگە كۆنەلمىدىكمۇ» دېگەن سوئال بىلەن يوقلاپ تۇرىمىز. تېخى دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولغان ئەمگەكچان خەلقى «تاماق يېدىكمۇ» دېگەن سۆزنى سالام ئورنىدا ئىشلىتىدۇ (يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇلار تارىختىن كېلىۋاتقان سالاملىشىشتىكى بۇ ناچار ئادەتنى ئاشلىدى. مۇھەررىردىن) . ھەتتا بەزىدە مەن ئىنگلىزچە «ئادەم» دېگەن سۆزگە قارىسام كۆز ئالدىمغا دۇنيانىڭ تەقدىرى ھەققىدە باش قاتۇرۇۋاتقان، ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا قارشى تەرەپنىڭ كۆزىگە قاراپ سۆزلەۋاتقان بىر ئەركىن - ئازادە ئادەم كەلسە، خەنزۇچە «ئادەم» دېگەن خەتكە قارىسام كۆز ئالدىمغا چۈمۈلىدەك تىنىمسىز ئەمگەك قىلىۋاتقان ، قوش مۇشتۇمدەك چوڭ ھور ناننى ئىككى قاساپ ئاغزىغا لىق تولدۇرغان، قوۋۇزلىرى كۆپۈپ ياڭاقتەك تومپىيىپ چىققان بىر ئادەم كېلىدۇ . ئۇيغۇرچە «ئادەم» دېگەن سۆزگە قارىغىنىمدا بولسا، خۇشامەت بىلەن ھەجىيىپ تۇرغان ، كۆزلىرىنىڭ چوڭقۇر بىر يېرىدە قايغۇ-ھەسرەت يوشۇرۇنغان، كىملەرنىڭدۇر كەينىدىن قاقشاپ، بىكار تەلەپلىكتىن كوچا-كويلاردا لاغايلاپ يۈرگەن بىر ئادەم كېلىدۇ. ھەر قانچە قىلسامۇ كاللامدىن بۇ كۆرۈنۈشلەرنى چىقىرىۋېتەلمەيمەن.

مەن ئۇرۇمچى شەھىرىگە كەلگىلى ئون يىل بولدى . بۇ ئون يىل جەريانىدا ئۇرۇمچى بەكمۇ زور ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈردى. قەۋەت-قەۋەت بىنالار سىلىنىپ ئاسمانغا تاقاشتى . لېكىن بۇ بىنالارنىڭ زور كۆپچىلىكى مېھمانخانا ۋە سودا سارايلىرى. مېھمانخانىلار ھازىرمۇ توختىماي سىلىنىۋاتىدۇ. دۆلەتنىڭ نۇرغۇن مەبلىغى دەرىجىسى يۇلتۇز بىلەن ئۆلچىنىدىغان مېھمانخانىلارنى سىلىشقا كەتتى. ئەلۋەتتە بۇ مەبلەغ ئاسماندىن چۈشمىگەن، ھامان بىر كۈنى قايتۇرۇلۇشى كېرەك. لېكىن قاچاندۇر بىر كۈنى نەچچە مىليون مېھمانىنى كۈتىۋېلىشقا ئالدىراش تەييارلانغاندەك بەس-بەستە سىلىنغان بۇ مېھمانخانىلارنىڭ ھەممىتلىك ياتاقلىرىنىڭ%70تى ھازىر بوش - بىكار ئىكەن . جۇڭگولۇقلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىدىن قارىغاندا ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى تېخى دېگەندەك ياخشى ئەمەس .ياكى نامرات. ئۇنداقتا بىلەت باھاسى .دوللار بىلەن ، يۈز نەچچە يۆەنلەپ پۈل بىلەن ئۆلچىنىدىغان بۇ مېھمانخانىلاردا كىم ياتىدۇ؟ مەبلەغنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك جايلارغا ئىشلىتىلمەسلىكى ئەلۋەتتە چوڭ ئىسراپچىلىق.

يەنە بىر مەسىلە، سودا ساراي سىلىش قىزغىنلىقى . شەھەرنىڭ ئەڭ ئاۋات دوقمۇشلىرىغا بىر-بىردىن ھەممىتلىك، كۆلىمى ئىنتايىن كەڭ سودا سارايلىرى ئارقا-ئارقىدىن سىلىنىۋاتىدۇ. بەش قەۋەتلىك سودا ساراي پۈتكەن كۈنى تۆت قەۋەتلىك سودا ساراي ۋەيران بولىدىغان ئەھۋالغا ئېھتىمال ئۇرۇمچىلىكلەر ئادەتلىنىپ قالدى. ئەسلىدە سودا شىركەتلىرى سودا سارايلىرىنى سىلىش ياكى يېڭىلاش بىلەن رىقابەتلىشىپ يۈرگىچە تاۋارلىرىنىڭ سۈپىتى، ئىشەنچىلىكلىكى ، ئەرزانلىقى بىلەن رىقابەتلەشكەن بولسا، ئۆزلىرى كۈتمىگەن ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. چۈنكى ھازىر دۇنيادا ئېقىۋاتقىنى بىر نەچچە ئاي، بىر نەچچە يىللىق ئىناۋەت ۋە ئىشەنچ ئەمەس، نەچچە ئون، 100 يىللىق ئىناۋەت ۋە ئىشەنچ. بەزى ماركىلارنىڭ داڭلىق بولۇشىدىكى ، نۇرغۇن خېرىدارلارنىڭ شۇ خىل ماركىغا تەلۈلەرچە چوقۇنۇشىدىكى سەۋەب ماركا ئىگىسىنىڭ ماركىسىنىڭ ئىشەنچلىك ۋە سۈپەتلىك بولۇشى ئۈچۈن سەرپ قىلغان ئەمگىكىدە. يېڭى سودا سارايلىرىنىڭ ئىش باشلاپ لېنتا كەسكەنلىكى بىلەن بەزى سودا سارايلىرىنىڭ ۋەيران بولغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەر تولا ئاڭلانغانلىقتىنمۇ ياكى باشقا سەۋەب بارمۇ ، ھازىر ھېچكىم ھەيران قالماس بولۇپ قالدى. لېكىن مۇشۇ ئون يىلدا

مەن ئۇرۇمچىدە 10مىڭ ئادەمنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرغان بىرەر زاۋۇتنىڭ قۇرۇلغانلىقى ھەققىدە خەۋەر ئاڭلىمىدىم. «ا.ئىيۇل» پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، «ا.ئاۋغۇست» پولات زاۋۇتى ، ئۇرۇمچى نېفىت .خىمىيە زاۋۇتى. . . قاتارلىق يىرىك كارخانىلار 10يىل ئىلگىرىمۇ بار ئىدى، ھازىرمۇ بار.

ئۇرۇمچىدىكى شۇنداقلا جۇڭگودىكى يەنە بىر ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋال شەھەرلەرنىڭ مەركەزلىرىگىچە قۇرۇۋېلىشقان سانجاق-سانجاق ئاشخانىلار. ھەقىقەتەن خەنزۇلار ، تۇڭگانلار ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشخانا ئېچىشتا ئېپى بار. جۇڭگو قورۇملىرى دۇنياغا داڭلىق. ئاشخانىلارنىڭ كۆپلىكى بىر تەرەپتىن ئادەمگە بايىشادلىق تۇيغۇسى بەرسە ، يەنە بىر تەرەپتىن كۆزى ئاچلىق تۇيغۇسى بېرىدۇ.

مەبلەغنىڭ ئورۇنسىز جايلارغا ئىشلىتىلىشى ، ئۇزاق مۇددەتلىك كونكرېت پىلانىنىڭ بولماسلىقى ، سىياسەتتىكى تۇراقسىزلىق ماغزاپ ئىقتىسادنىڭ ئەڭ مۇھىم خىمىرتۇرۇچىدۇر . رەڭ ۋە سۈپەتتىكى يالتىراقلىق ئادەمنى جەلپ قىلىپ تۇرسىمۇ ، يەنىلا جىڭغا ئولتۇرىدىغىنى ھەقىقىي ساپا.

3

مودا زامانىمىزنىڭ ئەڭ مۇھىم سۈپەتلىرىدىن بىرى . نۇرغۇن كىشىلەر «مودا»نى تەرەققىيات ۋە زامانۋىيلىقنىڭ بەلگىسى قىلىشىدۇ. مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە ، مودا زامانىنىڭ رەڭۋازلىقى ئالدىدا تەۋرىنىۋاتقان ئادەملەر تۇرمۇشنىڭ بىردەملىك ھېسسىيات تەرىپىدىن تەسلىم قىلىنىشىدۇر.

بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئاساسى ئوڭاي شەكىللەنمەيدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىنى ئاقتۇرسىڭىز ئەڭ ئاۋۋال دۇچ كېلىدىغىنىڭىز قاتارلىشىپ ياتقان يىللار دۇۋىسىدۇر . ۋاقىت مەدەنىيەتنى پىرىسلايدۇ. مەدەنىيەت ئەسىرلەر جەريانىدا ھەر خىل سىرتقى ئامىللارنىڭ قىسىپ يانچىشى ، سىڭىپ كىرىشى نەتىجىسىدە تېخىمۇ مەھكەم بىرىكىدۇ. بۇ جەريانداغى مەدەنىيەتنىڭ ھەر قايسى ئامىللىرى شۇ مىللەت توپىنىڭ ئېھتىياجى ۋە بايقىشىغا ئاساسەن تاللىنىپ ، شاللىنىپ تۇرىدۇ. ئەڭ ئېسىل، ھاياتىي كۆچكە ئىگىلىرى داۋاملىشىدۇ . شۇنداق قىلىپ، مىللەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ۋە ئورتاقلىقى شەكىللىنىدۇ. بۇ چاغدىكى قىممەت قاراشلىرى سىناقتىن ئۆتكەن، تاۋلانغان بولىدۇ . ناتونۇشلۇقتىن تونۇشلۇققا، تونۇشلۇقتىن يېقىنلىققا، يېقىنلىقتىن بىر گەۋدىگە ئايلىنىدۇ. لېكىن كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقىنىڭ بۇزۇلۇشى تۈپەيلىدىن ئاجىز كەلگەنلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا ، ئىلگىرىكى ئارتۇقچىلىقلارنى ئەمدى كەمچىلىك دەپ قاراپ، رەقىبىنىڭ ئۆزىنى يەڭگەندىكى ئارتۇقچىلىقىنى ئۆلچەم قىلىپ ئۆزىنىڭكىنى ئۆلچەيدىغان ئەھۋاللار كېلىپ چىقىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال مەدەنىيەت سىستېمىسىنىڭ يىمىرىلىشىگە . روھىي چۆشكۈنلۈككە ئېلىپ بارىدۇ. خۇددى ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەت قاراشلىرى ھەققىدىكى مۇنازىرىدەك ئەھۋاللار مەيدانغا چىقىدۇ. ئۆزىنىڭ قىممەت تارازىسىدىن ئايرىلىپ قالغان مىللەت توپى ھەر خىل تاللاشلارنىڭ ئالدىدا گاڭگىراپ نېمە قىلىشىنى بىلمەي ، ھەر خىل ئەخمەقلىقلەرنى قىلىشىدۇ. بۇ ئەخمەقلىق، تۇتۇرۇقسىزلىق سۈپەتلىنىپ مودا دەپ ئاتىلىدۇ. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدا يۈز بەرگەن ئۇيغۇرخوتۇن - قىزلىرىنىڭ ھەر قانداق يۈرەكتە پاك ۋە سەممىي مۇھەببەت ھېسلىرىنى قوزغايدىغان سۈمبۈل چاچلىرىنى كېسىشىپ بۇدرە قىلىشى، ھەر خىل رەڭدە بويىشى، تەبىئىي گۈزەللىكتىن قېچىپ ، سۈنئىي گۈزەللىككە مەيلىنى بېرىشى ، جاھان سەھنىسىنىڭ ئاساسلىق رول ئالغۇچىلىرى بولغان غەرب مىللەتلىرىنىڭ تۇرقىنى تەقلىد قىلىشتىن كېلىپ چىققان پاجىئە، خالاس. خەنزۇ خوتۇن-قىزلىرى بۇ نۇقتىنى بىزدىن بۇرۇن ھېس قىلدى . ئۇلار ھازىر ئۆز تەبىئىي گۈزەللىكىنى ئىزدەش يولىدا زېھىن سەرپ قىلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ يولدىن ناھايىتى تېز يېنىشى، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىدىكى بىر پۈتۈنلۈك ۋە خېلى مۇكەممەل ئۆزىنى قوغداش ئىقتىدارى كۈچ كۆرسەتكەنلىكتىن بولدى. بىزنىڭ ھۇشىمىزغا كېلەلمەسلىكىمىزدىكى سەۋەب تەقدىرىمىز كەلتۈرۈپ چىقارغان چۈشكۈنلۈك، ئىنكارچىلىقتىن بولسا، غەربلىكلەرنىڭ تاشقىي قىياپىتىگە ئۇڭايلا مەپتۇن بولۇپ قېلىشىمىزنىڭ سەۋەبى ، مەدەنىيەت قاتلىمىمىز نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان بارلىققا كەلتۈرگەن قوبۇل قىلىش خاراكتېرىدىن بولدى.

ئېتنىك مەندىكى مىللەت بىلەن ئىجتىمائىي مىللەت ۋە سىياسىي مىللەتتىكى مودىنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولمايدۇ. سىياسىي مەندىكى مىللەتتىكى مودا ئۇلارنىڭ پىكرىدىكى تويۇنۇش ۋە مۇستەقىللىقتىن، ئۆزىگە ئىشىنىش تۇيغۇسى پەيدا قىلغان تەۋەككۈلچىلىكتىن مەيدانغا كەلسە، ئىجتىمائىي مەندىكى مىللەتتىكى مودا سىياسىي مىللەتكە ئايلىنىش يولىدىكى سىناق ۋە ئۇرۇنۇش، ھوقۇق ئاتا قىلغان مەغرۇرلۇقتىن بولىدۇ. ئېتنىك مىللەتتىكى مودا بولسا، جاھانىنىڭ رەڭلىرىگە بولغان سادىدا تەقلىد، تەرەققىيات چاڭلىرىغا كۆمۈلۈپ يۆگرۈشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. «بالا كەلسە قوشلاپ كەپتۇ» دېگەندەك، ئەڭ ئوسال ۋە داشقال ئىدىيىلەر ئېتنىك مىللەتتە ئاساسەن مودىغا ئايلىنىدۇ. چۈنكى ئېتنىك مەندىكى مىللەتنىڭ شاللاش ۋە پەرق ئېتىش ئىقتىدارى گۈدەك بالىنىڭ شاللاش ۋە پەرق ئېتىش ئىقتىدارىدىن پەرقلەنمەيدۇ.

4

يېقىندىن بۇيان ساپا ھەققىدە پاراڭلار ئۇلغىيىپ قالدى. 1 مىليارد 200 مىليوندىن ئارتۇق نوپۇسنىڭ مېڭىسىدىكى ئەقىل بۇلىقىنىڭ ئېچىلمايا غايەت زور كۆچكە ئايلانماسلىقى كىشىلەرنى ساپا. ھەقىدە ئويلىنىپ بېقىشقا مەجبۇر قىلدى.

ماۋزېدۇڭ «ئادەم ئامىلى بىرىنچىسى» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. ماۋزېدۇڭنىڭ بۇ گېپى جۇڭگودا نوپۇسنىڭ بىر مەزگىل شىددەت بىلەن كۆپىيىشىگە يېشىل چىراق يېقىپ بەردى. ماۋزېدۇڭ بۇ گەپنى دېيىشتە ئادەمنىڭ ئەقلىي كۆچىنى كۆزدە تۇتقانلىقى ئېنىق. نوپۇس ھەققىدە بىزدە ھەر خىل مۇھاكىمىلەر بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەر ھەتتا جۇڭگونىڭ تەرەققىي قىلالماسلىقىدىكى سەۋەبنى نوپۇسنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۆپ بولغانلىقىغا ئارتىپ قويدى. ھەقىقەتەن نوپۇس كۆپ بولسا يەيدىغان ئېغىز كۆپىيىدۇ. خەنزۇلاردا «ئۈچ ئادەم بىر يەرگە كەلسە ، بىر جۇگېلىياڭ ھاسىل بولىدۇ» دېگەن گەپمۇ بار. شۇڭا نوپۇسنىڭ كۆپلىكى ھەقىدىكى باھانىنى «ئوسۇرغاققا ئارپا نېنى باھانە» دېگەن تەمسىلگە ئوخشىتىش مۇمكىن . چۈنكى ھازىرنىڭ ئۆزىدىمۇ جۇڭگونىڭ 1 مىليارد200 نەچچە مىليون نوپۇسلۇق غايەت زور ئىستېمال بازىرى دۇنيانىڭ خەلقئارا دىپلوماتىيىدىكى كوزىرى ھېسابلىنىۋاتىدۇ. نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ رېئاللىقى نوپۇس كۆپ، زېمىن كىچىك دېگەن بۇ باھانىنى توزغاقتەك توزىتىۋېتەلەيدۇ. مىسالى، ياپونىيە يۈرتىمىز شىنجاڭنىڭ تۆتتىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ، يېرى تاغلىق، كان بايلىقى ئىنتايىن كەمچىل بىر ئاراڭ دۆلىتى. بۇ دۆلەت 2- دۇنيا ئۇرۇشىدامەغلۇب بولۇپ، نۇرغۇن ئۇرۇش چىقىمى تۆلىگەن، خارابىلىققا ئايلىنىپ قالغان . لېكىن ياپونىيىلىكلەرنىڭ ئەقلى بۇ دۆلەتنى ناھايىتى تېزلا خارابە ئىچىدىن تىك تۇرغۇزدى . ئاردىدىن 30يىل ئۆتە.ئۆتمەي ياپونىيە بىر سەكرەپلا دۇنيادىكى دەرىجىدىن تاشقىرى ئىقتىسادىي چوڭ دۆلەتكە ئايلاندى. مۇشۇ كىچىك ياپونىيىنىڭ ئاھالە سانى ئەڭ يېڭى ستاتىستىكىلاردىن قارىغاندا، 130 مىليون . دېمەك، ياپونىيىلىكلەرنىڭ ئەقلى، ساپاسى شىنجاڭنىڭ تۆتتىن بىرىدەك زېمىندا مۆجىزە ياراتتى. ياپونىيىلىكلەر نېمىشقا

مۇۋەپپەقىيەت قازاندى؟ ئۇلار ئادەمنى كۆپ دەپ ئۆزىگە پىسخىك يۈك ئارتىشنىڭ ئورنىغا ئادەمنىڭ ئەقلىنى غايەت زور كۈچ دەپ مۇشۇ كۈچنى ئېچىشقا ئاتلاندى. ئەقىلنى تەرەققىياتنىڭ ھەل قىلغۇچ ئامىلىغا ئايلاندۇردى. جۇڭگودەك زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول، خەلقى ئەمگەكچان، دېڭىزغا چىقىش ئېغىزى ھېسابسىز كەڭرى دۆلەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ ياخشى مىسال. ياپونىيىنىڭ 130 مىليون ئادىمى بارلىققا كەلتۈرگەن مۆجىزىنى جۇڭگونىڭ 1 مىليارت 200 مىليوندىن ئارتۇق ئادىمى بارلىققا كەلتۈرەلمەسمۇ؟ ناۋادا بىز ياپونىيىگە ئۆزىمىزنى سېلىشتۇرساق ياكى ياپونىيىدەك ئەقىلنى كۈچكە ئايلاندۇرىدىغان ئۇسۇلنى تېپىپ چىقالىساق، 9 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كېلومېتردىن ئارتۇق زېمىنى بار جۇڭگودا 1 مىليارد 200 مىليوندىن ئارتۇق ئادەمنىلا ئەمەس، پۈتكۈل دۇنيانىڭ ئادىمىنى بېقىپ كېتىش مۇمكىن.

بۇنداق دېگەنلىك نوپۇسنى تېزگىنلەش ياخشى ئىش ئەمەس دېگەنلىك ئەمەس. جۇڭگودا ھەقىقەتەن نوپۇسنى تېزگىنلىمىسە بولمايدۇ. ھازىرقى تەدبىرلەرمۇ تېخى كەملىك قىلىدۇ. ئاقما نوپۇسلار ئارىسىدىكى نوپۇس تېزگىنلەش خىزمىتىنىڭ نۇرغۇن يوچۇقلارغا تولغانلىقى، نوپۇس بىلەن تەرەققىيات ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنىڭ تېپىپ چىقىلماسلىقى جۇڭگونىڭ نوپۇس سىياسىتىگە قىلىنغان ئېغىر خىرىس. بىز نوپۇس تېزگىنلەش بىلەن بىرگە پۇقرالارنىڭ ساپاسى ھەققىدىمۇ ئويلىنىپ بېقىشىمىز كېرەك.

ئۇنداقتا، بىز جۇڭگولۇقلارنىڭ ساپاسى نېمە ئۈچۈن شۇنداق تۆۋەن؟ بىز بۇنى چۈشىنىش ئۈچۈن جۇڭگولۇقلارنىڭ قىممەت قارىشى ھەققىدە ئويلىنىپ بېقىشىمىز كېرەك. بىر مىللەتنىڭ قىممەت قارىشىدىن شۇ مىللەتنىڭ ساپاسىنى ھېس قىلىشىمىز مۇمكىن.

جۇڭگونى تۇنجى قېتىم بىرلىككە كەلتۈرگەن بۇيۇك چىن ئىمپېراتۇرى، تيەنشۇيلۇك ئات باقارنىڭ ئوغلى چىن شىخۇاڭ دۇنيا تارىخىدا پىلانلىق، مەقسەتلىك كىتاب كۆيدۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى (بەلكىم باشقا ئەللەردىمۇ شۇنداق ئىشلار باردۇر. لېكىن مۇئەللىپكە مەلۇم ئەمەس). كىتاب كۆيدۈرۈش تەلۋىلىكى بىر ئىرسىي گىن سۈپىتىدە جۇڭگولۇقلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئورۇن ئالدى. ئارگېنتىنا يازغۇچىسى بورخېسنىڭ تەھلىلىگە قارىغاندا، چىن شىخۇاڭنىڭ كىتاب كۆيدۈرۈشتىكى مەقسىتى ئۆزى پادىشاھ بولۇشتىن ئىلگىرىكى تارىخنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ تاشلاپ، ئۆزىنى تۇنجى پادىشاھ دەپ ھېسابلىتىش ئۈچۈن ئىكەن. بەلكىم چىن شىخۇاڭنىڭ باشقا ئويلىرىمۇ باردۇر؟ قانداقتۇر ئىسپاتلارنى تېپىپ ھاكىمىيىتىمگە خىرىس قىلار دەپ ئويلىغاندۇ؟ شۇنىڭدىن كېيىن كىتابلار داۋاملىق كۆيدۈرۈلۈپ تۇردى. ھەتتا بۇندىن 32 يىل بۇرۇنقى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىمۇ ماۋزېدۇڭدەك مەشھۇر سىياسىيئون، مۇتەپەككۇر ھايات تۇرۇپ كىتاب كۆيدۈرۈلدى. مىسالى، 1966-يىلى قەشقەر ھېيتگاھ مەيدانىدا كىتابلار ئاسمانپەلەك دۆۋىلىنىپ ئوت يېقىلغاندا، بۇ ئوت نەچچە كۈن كۆيگەن، ھەتتا قەشقەر ھېيتگاھتىن بىر نەچچە كىلومېتر يىراقلىقتىكى بەشكېرەملىكلەرمۇ، شەھەر ئەتراپىدىكى باشقا يېزا كىشىلىرىمۇ ئۆز مەھەللىسىدە تۇرۇپ، بىر مىللەتنىڭ روھىي خەزىنىسى بولغان جاۋاھىرلارنىڭ قانلىق يالقۇنىنى كۆرگەن. نۇرغۇن ئېسىل كىتابلار شېرىن چۈشكە ئوخشاش كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان.

جۇڭگودا يەنە ئەزەلدىن بىلىملىك كىشىلەر ھاكىمىيەتكە خىرىس قىلىدۇ، تولا كىتاب ئوقۇغان ئادەم ھۆكۈمەتكە پۈت ئاتىدۇ، دەيدىغان ئىدىيە ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى. كۈلپەت ۋە رىيازەت زاماننىڭ زىيالىيلارغا بېرىدىغان ئەڭ چوڭ ئىككى مۇكاپاتى بولدى. ھەتتا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا ئادەم قانچە بىلىملىك بولسا، شۇنچە ئەكسىيەتچى بولىدۇ» دېگەن ئىدىيە ئوتتۇرىغا چىقتى.

كىتاب كۆيدۈرۈش بىلەن جۇڭگودىكى زىيالىيلارنىڭ تەقدىرىنى باغلاپ تەھلىل قىلساق، دەرھال يەكۈنگە ئېرىشىمىز. ھەقىقىي ساپا ئۈچۈن ئۈزۈلكېسىل ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش كېرەك. تەپەككۇردىن تارتىپ ئىسلاھ قىلىنىشى كېرەك. جۇڭگولۇقلارنىڭ ساپاسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى ئۇلارنىڭ تەكرار-تەكرار ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ (1890يىللاردىكى ۋۇشۇي قانۇن ئۆزگەرتىش ئىسلاھاتىدىن باشلاپ يېقىنقى بىر نەچچە قېتىملىق ئىسلاھاتقىچە) تەكرار مەغلۇب بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نى ئالساق، ئۇ ئەسلى مەدەنىيەت جەھەتتە زور ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، نەچچە مىڭ يىللىق فېئودالىزملىق تۈزۈم جۇڭگولۇقلارنىڭ ۋۇجۇدىغا ئورنىتىۋەتكەن پاسكىنىچىلىقلارنى تازىلىماقچى، قان يېڭىلاش ئېلىپ بېرىپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىدىيىسىدىكى تەرەققىياتقا توسقۇن بولىدىغان ئامىللارنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتماقچى ئىدى. لېكىن بۇ ئىنقىلاب تەپەككۇر ئىنقىلابىنى ئۆزىگە تۈرتكە قىلمىغان بولغاچقا، بۆشۈكىدىلا تۇنجۇقۇپ سۈيىقەستچىلەر تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلدى. مەدەنىيەتنى ئىسلاھ قىلىش ئورنىغا مەدەنىيەتنى خانىۋەيران قىلىپ، 20-ئەسىر تارىخىدىكى ئەڭ زور مەنىۋى پاجىئەلەردىن بىرىنى پەيدا قىلدى. جۇڭگولۇقلار «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» پەيدا قىلغان بۇ پاجىئەلەرنىڭ دەردىنى بەلكىم يەنە خېلى بىر مەزگىلگىچە تارتىدۇ. خۇلاسە كالام، نادان مىللەتنىڭ ئىنقىلاب مېۋىسى ھەمىشە باشقىلارنىڭ ئويۇنچۇقىغا ئايلىنىپ قالىدۇ ياكى سۈيىقەستچىلەرنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن پايدىلىنىپ كېتىلىدۇ.

ساپانى يۇقۇرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تەپەككۇر شەكلىنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك. تەپەككۇر شەكلىنى ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن مائارىپ شەكلىنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك. مەنسەپدار تەربىيىلەيدىغان سىياسىي يۆنىلىش ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان جۇڭگو مائارىپى قۇرۇلمىسىدىن تارتىپ زاپچاسلىرىغىچە ئىسلاھ قىلىنىشى كېرەك. ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ مەنسەپكە ئولتۇرىدىغان، پۇلغا مەنسەپ ساتىدىغان ئۆزگىچە ئەنئەنىگە ئىگە جۇڭگودا ئۆتمۈشتىكى بەزى ئىشلارنى تەكرارلانمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ساپاسىدىن ئېيتقاندىمۇ بىزدە نۇرغۇن مەسىلىلەر بار. بىزدىكى ئەڭئەجەللىك مەسىلە، تەپەككۇرئەندىزىمىزبىلەن نۆۋەتتىكى مائارىپىمىز. ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشالماسلىق، تەپەككۇرقۇرۇلمىمىزدىكى روھىيچۈشكۈنلۈك كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەر خىل ئىسكەنجىلەردۇر. تەپەككۇرى ئەنئەنىنىڭ ئۆلۈك ئىسكەنجىسىدەقالغان ئادەم مەڭگۇ ئىجادچانلىقنىڭ ئارامبەخش ۋەھىيسىنى ئاڭلىيالمايدۇ. (M1)

كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ماشىنىست ۋە بەتچىك رىسالەت مۇھەممەت
بۇساننىڭ مەسئۇل كورىكتورى: قۇربان مامۇت

قۇيرۇق

(هېكايە)

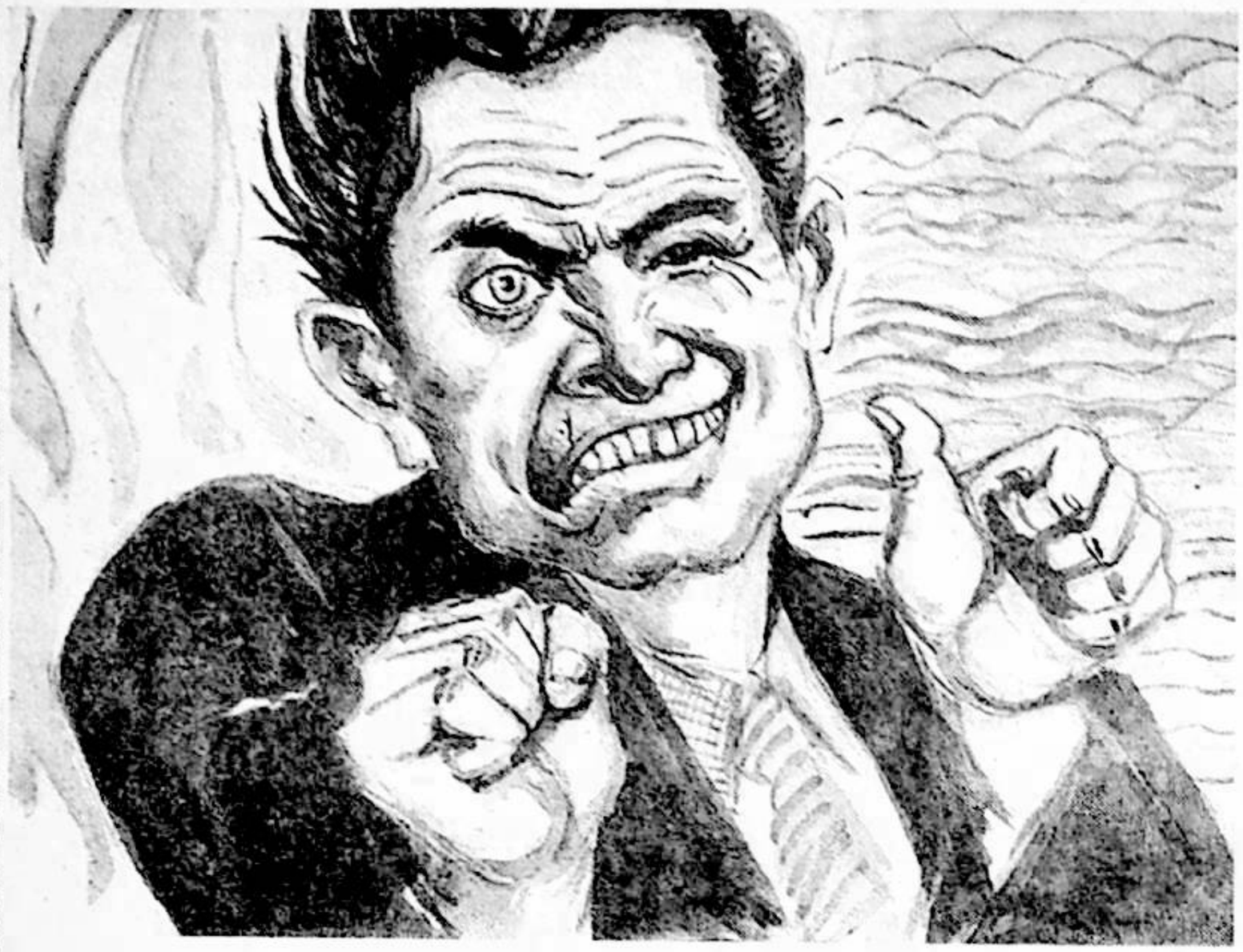

ياسىنجان سادىق

1

سەھەر تۇمانلىق. يۇندا چېچىۋەتكەندەك تۇتۇق ھاۋا قەلەندەرنىڭ جەندىسىدەك رەزگى كۆرۈنەتتى. سىمونت رەستىلەر، كۆنلۈكسىمان ئۆسكەن مەنزىرە دەرەخلىرى، گۈللۈكلەر، ئېگىز بىنالاردىن توپا ئۆرلەپ تۇراتتى. قەيەرلەردىندۇر بىقسىغان گەندە پۇرىقى كېلەتتى. كادىرلار، ئىشچىلار، ئوقۇغۇچىلار خۇددى ھاشار چۈمۈلىلىرىدەك تەرەپ-تەرەپكە چېپىشاتتى. تىجارەتچىلەر خېرىدارسىز دۇكان-يايمىلىرىدا ئۆتكەن - كەچكەنلەرگەتەلمۈرۈپ تىلەمچىلەردىن ئۆتە تەمەدا ئولتۇرۇشاتتى. شۆھرەت يول چېتىدىكى بىنالارنىڭ لەمپىسى ئاستىدا يەشىك ۋە گېزىت پارچىلىرىنى ئاستىغا سېلىۋېلىپ ياتقان، تېخىچىلا غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغانمىغان ئىككى-ئۈچ مۇساپىرغا ئېرەڭسىزلىك بىلەن شۇنداقلا قاراپ قويدى. تۇيۇقسىز ئۇنىڭ كۆزى پىيادىلەر يولىنىڭ گىرۋىكىدىلا سۇنايلىنىپ ياتقان ئايالنىڭ كۆڭلىكى بىلىگىچىلىك تۇرۇلۇپ قالغان بولۇپ، بېلىنىڭ تۆۋەن تەرىپى يالىڭاچ ئىدى. خالتىلىشىپ قالغان ئورۇق يوتىسى، قويۇق تۈك باسقان ئاراچلىرى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. شۆھرەت ۋېلىسىپىتىنى تورمۇزلاپ سۈرئەتنى ئاستىلاتتى. ئايالنىڭ ئوچۇق يېرىگە ئىختىيارسىز ئىككى-ئۈچ قېتىم نەزەر تاشلىدى. «ھېلىقى داۋاملىق بىكەت ئەتراپىدا سۆزگىچىنى يەرگە سۈركەپ مېڭىپ تىلەمچىلىك قىلىدىغان ئايال شۇ ئوخشايدۇ. ئەجەب مىدىرلىمايۋاتىدۇيا؟ ئۆلۈپ قالمىغاندۇ. قايسى شورى قۇرغۇر كۆڭلىكىنى ئاشۇنداق ئۈرۈپ قويغاندۇ؟ بېرىپ ئانىسىنىڭكىگە قارىسىچۇ خۇمسىلار...»

- ھاڭۇېقىپ تۇرۇپ قاپسەنغۇ، ئاغىنە. مۇھىم نەرسىگە كۆزۈڭ چۈشكەن ئوخشىمامدۇ؟

شۆھرەت دولىسىغا ئۇرۇلغان شاپىلاقتىن چۆچۈپ ئېسىنى يىغدى. يېنىدا خىزمەتدىشى نىجات بىر پۇتى بىلەن يەر دېسىنىپ، بىرپۇتىنى ۋېلىسىپىتقا ئارتقىنىچە كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى. شۆھرەت نىجاتنىڭ چىرايىدىكى مەسخىرىنى تېزلا چۈشەندى. ھودۇقۇپلا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا ھېلىقى ئايالغا يەنە نەزەر تاشلىدى. شۇ ئەسنادا ھېلىقى ئايال ئۇيقۇسىدىن ئويغانغان بولسا كېرەك، بىرنى كېرىلىۋېلىپ ياتقان جايىدىلا ئولتۇردى. كۆڭلىكىنىڭ ئىتىكى سېرىلىپ چۈشۈپ يوتىلىرىنى ياپتى. ئۇنىڭ چاچلىرى پاخپىيىپ كەتكەن بولۇپ، بىرەر يىلدىن بېرى سۇ دارىمىغان يۈزىنىڭ رەڭگىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. شۆھرەت ئۆزىنى ئوڭايسىزلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈنمۇ ئېتاۋۇر، مەقسەتسىزلا غۇدۇڭشىدى:

- نېمە بولۇپ كەتتى بۇ جاھانغا، شەھەرنىڭ كوچىلىرىنى ناپىلا تىلەمچى-مۇساپىرلار قاپلاپ كېتىپ باردىغۇ تاڭ.

- تۇرمۇشنىڭ قاتتىقچىلىقى، ئاغىنە،- دېدى نىجات مەسخىرىلىك كۈلكىسىنى يىغىشتۇرۇپ،-ئىلگىرى خېلى ئوبدانلا ھاللىنىپ قالغان دېھقانلارنىڭ بەزىلىرى مۇشۇ تۆت -بەش يىلدىن بېرى، شەھەرگە چىرىپ تىلەمچىلىك قىلىدىغان بولۇۋاپتۇ.

- شۇنداقمۇ، ئەجەب-ھە.

- سەۋەبىنى تولۇق بىلمىدىم. يېزىدا خىزمەت قىلىۋاتقان ئاغىنە بالىلارنىڭ دېيىشچە، دېھقانلار تېرىپ، يىل بويى پەرۋىش قىلىپ ساتقان كېۋەزنىڭ پۇلى، ئەتىيازدا كېۋەزتېرىش ئۈچۈن يەرگە سالغان مەبلەغنىڭ پۇلىغاچىقىش قىلمايدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا بوران، قۇرغاقچىلىق ۋە ئۇنىڭدىن باشقاھەر خىل ناموۋاپىق ھەق-سېلىق، جەرىمانىلەر ئۇلارنىڭ بېلىكىنى قۇرۇتىۋەتكەن ئوخشايدۇ. ئۇلار شەھەردە تىلەپ تاپقان پۇللىرى بىلەن گەدىنىدىكى سېلىق - قەرزلەرنى تۆلەيدىكەن.

- دېھقانلارغا نېمە تارتقۇلۇق بۇغدى. ھۆكۈمەت ۋاقتىدا تەدبىر قوللانسا بولاتتى بۇ ئىشقا.

ئۇلار سۆزلەشكەچ تۆت كوچىنىڭ كېسىشىش ئېغىزىغا كېلىپ قالغاندى. ئارقىسىدىن سوزۇپ-سوزۇپ ئاڭلانغان زەردىلىك ماشىنا سىگنالىدىن دەرھال ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىشتى. ئوتتەك جۇلالىنىپ تۇرغان ئالىي دەرىجىلىك قىزىل پىكاپ ئۇلارنىڭ بېقىنىدىنلا غۇيۇلداپ ئۆتۈپ كەتتى. ئىككىلا يىگىتنىڭ كۆزى پىكاپقا ۋە پىكاپ ئىچىدىكى گىدىيىپ ئولتۇرغان مەنسەپدارغا ھەۋەس بىلەن تىكىلدى.

- باشلىق بولسا ئىش مۇشۇنداق كاتتا مانا. خىزمەتكىمۇ پىكاپ بىلەن

بارىدۇ، ئۆيىگىمۇ پىكاپ بىلەن كېلىدۇ، يەنە ئاللىقانداقتۇر بېرىپ - كېلىشلەرنىڭ ھەممىسى پىكاپ بىلەن. ھە، ئەمدى بىلدىم. شۇڭا ئۇلار كوچا-كويلاردىكى تىلەمچى-مۇساپىرلارنى كۆرمەيدۇ. دېھقانلارنىڭ ھال-كۈنىنى تېخىمۇ بىلمەيدۇ.

- شۇنداقمۇ دەيمىز. مۇشۇ. باشلىقلارغا شوپۇر بولغانلارنىڭ كۈنى تېخىمۇ تەسمىكىن دەيمەن. ئەتىگىنى باشلىقنى خوتۇنىنىڭ قۇچىقىدىن تارتىپ ئەچىقىپ كەتسە، ئاخشىمى تەڭ كېچىلەردە يەنە خوتۇنىنىڭ قۇچىقىغا تاشلاپ بېرىپ بولغىچە، باشلىقنىڭ بىخەتەرلىكىگە مەسئۇل بولىمەن دەپ، خۇددى ئەركە تايتاق كىچىك بالىنى بازار ئويناتقىلى ئېلىپ چىققان ئادەمدەك مېرىپ ھالى قالمىغىدەك.

- بىزگىمۇ قاچان ئاشۇنداق پىكاپ بىلەن خىزمەتكە بېرىپ-كېلىدىغان زامانلار كېلەر-ھە، ئاغىنە.

ئىككى يىگىت بىر-بىرىگە قاراپ مەنىلىك كۈلۈشتى.

- سەبىقە بالانى يەر، تۆۋە گۈناھنى. ياخشى-يامان كۆرگەن چۈشۈڭلارنىڭ ھەققى-ھۆرمىتى ئۈچۈن بىر سەبىقە بېرىۋېتىڭلار، ھاجىم بالىلىرىم.

ئۈلاردىن 10 قەدەمچە نېرىدىكى يول بويىدا 40 ياشلار چامىسىدىكى بىر ئادەم ئوشۇقىدىن تۆگىللا كېسىۋېتىلگەن ئوك پۇتنى ئالدىدىكى پارچە پۈللار دۆۋىلەنگەن داستىخانغا خۇددى مال ئەۋرىشكىسى قويۇپ قويغان تىجارەتچىدەك قويىۋالغان بولۇپ، ئۇنىنىڭ بارچە توۋلاۋاتاتتى.

- كېچىدىن سادىر پالۋاننى چۈشەپ قاپتىكەنمەن، - دېدى نىجات ئېلىسپىتتىن چۈشۈپ يانچۇقىدىن پارچە پۇل ئىزدەۋاتقاچ، - چۈشۈمدە سادىر پالۋان بايانداي سېپىلنى پارتلىتىپ، ھۇررا توۋلاپ قىلىچىنى پۇلاڭلاتقىنىچە سېپىل ئىچىگە چېرىپ كېتىۋاتقىدەك. ئۇنىڭ كەينىدىن نۇرغۇن ئادەملەر يۈگرۈپ كېتىۋاتقىدەك. مېنىڭمۇ بۇسەپكە شۇنداق ئوتتەك قوشۇلغۇم كەلدىيۇ، شۇ ھامان كاللامغا: «ناۋادا جەڭدە ئۆلۈپ كەتسەم قانداق قىلارمەن» دېگەن خىيال لىپىدە كېلىپ، ئىككىتايىن بولۇپ قاراپ تۇرغىدەكمىشمەن. شۇ ئەسنادا پۇتۇمغا بىر نەرسە يۆگىشىپ قالغىدەكمىش. شۇنداق قارىسام، ئۇ نەرسە كۆزۈمگە بىردەم چاريىلان بولۇپ، بىر دەم تۆمۈر زەنجىر بولۇپ كۆرۈنگىدەك. ھەرقانچە قىلسامۇ ئۇ نەرسىدىن پۇتۇمنى پەقەتلا ئاجرىتالمىغىدەكمەن. بىردىنلا سۇر بېسىپ، بىراۋلاردىن مەدەت تىلەپ ۋارقىراۋاتسام، تۈيۇقسىز بىر ئادەم قېشىمدا پەيدابولۇپ، بىر قىلىچ ئۇرۇپلا پۇتۇمغا يۆگىشىۋالغان ھېلى چاريىلانغا، ھېلى تۆمۈر زەنجىرگە ئوخشايدىغان نەرسىنى ئۈزۈپ پارە-پارە قىلىۋەتكىدەك. بۇ ئادەم كىمدۇ دەپ شۇنداق قارىسام، ئۇ سادىر پالۋان ئىكەن. ئۇ ماڭا ھومىيىپ تۇرۇپ: «خوتۇن كىشىنىڭ ئىشتىنى پۇتۇڭغا يۆگىشىۋالسىمۇ ۋارقىراپ-جارقىرايسەنغۇ، ئۇكا. نەرىڭ يېگىت سېنىڭ. ئەركەكتەك بول، ئادەمنىڭ روھىنى قورۇندۇرماي. شۇڭىمۇ قولۇمدىكى قىلىچنى بېرىدىغان ئادەم تاپالمايۋاتىمەن» دەۋاتقىدەك. شۇنداق سىنچىلاپ قارىسام، پۇتۇمغا يۆگىشىۋالغىنى راستىنلا ئايالىلارنىڭ ئىشتىنى ئىكەن. نومۇس ۋەخجىلچىلىقتىن ئۆلگىدەك بولدۇم. بىر چاغدا قارىسام قېشىمدا سادىر پالۋان يوق. ئەمما ھېلىقى ئىشتان يەنە چاريىلانغا ئايلىنىپ قېلىۋاتامدۇ، قورقۇنچتىن ۋارقىراپ ئويغىنىپ كېتىپتىمەن.

- يىلان چۈشىگىنىڭگە قارىغاندا، ئايالىڭ ئوغۇل تۇغۇپ بېرىدىغان ئوخشايدۇ، - دېدى شۆھرەت نىجاتنىڭ چۈشىگە تەبىر بېرىپ.

نىجات دوستىنىڭ چۈشىگە بەرگەن تەبىرىدىن سۆيۈنۈپ «ئىنشائاللا» دېدى - دە، قولىدىكى پارچە پۇلنى تىلەمچىنىڭ ئالدىدىكى داستىخانغا تاشلىدى.

2

ھاۋاتۇتۇق بولغاچقىمۇ بىنانىڭ تەسكەي تەرىپىگە جايلاشقان بۇ ئىشخانا ئىچى تولىمۇ غۇۋالىدى. كېچىچە چىققان بوراندا ئىش شىرەسى، ئورۇندۇق، ماتېرىياللار بىر قەۋەت توپا-چاڭغا كۆمۈلگەندى. شۆھرەت ئۇستەل سۇرتىدىغان خامنى داستىكى سۇغا چىلاپ تۇرۇپ غۇدۇرىدى:

- ئەجەب زېرىكتىم بۇ بوراندىن. ھاۋارايىنىڭمۇ مەسلىھەتسى قالمىدى. يىلدىن-يىلغا بوران تولا چىقىدىغان بولۇپ قالدىغۇ. بۇگۈنى سۇرتۇپ قويسا، ئەتىسى يەنە بىر ئىلىك قۇم-توپىنىڭ ئاستىدا قالغان.

- بۇ قانچىلىك ئىشتى دەيسەن، ئاغىنە، - دېدى نىجات ئىشخانا ئىچىگەسۇچېچىۋېتىپ، - نەچچە كۈنىنىڭىزى چىققان بوراندا دېھقانلارغا قانچىلىك زىيان بولغاندۇ؟ بۇ زامانداا ھەممە نېمە دېھقانلار بىلەن قېرىنىشۋاتامدىكىن تاڭ. بىچارە خەقكە بىردەم ئارامچىلىق يوق. يا كالىدەك قىلغان ئەمگىكىنىڭ تۈزۈك ھەق-ھالاۋىتىنى كۆرمىگەن، يىل ئاخىرىسىدا يېتىم بالىدەك بارماق چىشلەپ قالغان...

- نىجات! سىزنى ئىدارە باشلىقى چاقىرىۋاتىدۇ!

كارىدوردىلا ئاڭلانغان بۇچىرقىراق ئاۋاز بىلەن تەڭ نىجات قولىدىكى نەرسىلەرنى جايىدىلا قويدى - دە، ئىشخانىدىن چىقىپ كەتتى.

- ھە، شۆھرەت ئۇكا، دەم ئېلىش كۈنلىرىڭىز ياخشى ئۆتكەندۇ؟

- كەلسىلە، غالىپ ئاكا، - شۆھرەت ئىشخانىسىغا كىرىپ كەلگەن خىزمەتدىشىنى ئورنىدىن تۇرۇپ دېۋانغا تەكلىپ قىلدى، - قەدىر ئەھۋال. ئەل-ئاغىنىلەر بىلەن ماجالىڭ ئويناپ، پىۋا ئىچىپ دېگەندەك. ئەجەب بۇ كۈنلەرنىڭ مەززىسى قالمىدىغۇ، غالىب ئاكا. كۈن بويى تېلېۋىزور كۆرۈپ ئولتۇرساڭ تېخى زېرىككەن. تانساخانا - رېستۇرانلارغا بېرىپ كۆڭۈل ئېچىپ كېلىشكە تېخى پۇلۇڭ يەتمىگەن. ھۆكۈمەت يا ماڭاشنى جىقراق ئۆستۈرۈپ بەرمىدى.

- شۇنى بىردېگىنە، ئۇكا. گاھى ئويلاپ كېتىمەن، ھېچ بولمىغاندا ھۆكۈمەت ماڭاشنى ئۆستۈرۈپ بەرمىسىمۇ، مۇشۇ ھاراق دېگەن نەرسىنى ھەقسىز قىلىپ، خۇددى سۇغا ئوخشاش ئۆيلىرىمىزگە تۇرۇبا بىلەن كېلىدىغان قىلىپ تۇرۇبىلاشتۇرۇپ تارتىپ بەرگەن بولسا، قانداق پەيزى بولاتتى. ھە! ھوي نىجات بالا تېخىچىلا ئىشقا كەلمىدىمۇ نېمە؟

- كەلگەن. ئىدارە باشلىقى ئىشخانىسىغا چاقىرتىپتىكەن. يېرىم ساەتچە بولدى، ھېچ چېرەي دېمەيدىغۇ بۇئاداش.

غالىپ بىر تال تاماكىنى شۆھرەتكە تاشلاپ بېرىپ، ئۆزى بىر تال تۇتاشتۇردى.

- ئەھۋالدىن قارىغاندا، نىجات ھەققىدىكى ھېلىقى گەپلەر راست ئوخشىمامدۇ؟

- قايسى گەپنى دەيسىز؟

- سىزمۇ ئاڭلىغانسىز ھەقىجان، - غالىپ دىمىقىنى قىرىپ تۇرۇپ بىرنى تۇكۇرۇۋەتكەندىن كېيىن گېپىنى داۋاملاشتۇردى، - نىجاتنى سىلەرنىڭ بۆلۈمگە مۇئاۋىن باشلىقلىققا ئۆستۇرەرمىش، دېگەن گەپلەر خېلىلا كەڭرىغۇ.

- راستتىنلا خەۋىرىم يوقكەن، - شۆھرەتنىڭ يۈزى يالىلىدە قىزاردى. ۋۇجۇدىنىڭ بىر يەرلىرى پىژىرلىدە ئېچىشقاندەك بولدى.

- بۇغۇ ئەجەبلەنگىدەك گەپمۇ ئەمەس، - غالىپ قولىدىكى تاماكىسىنى قاتتىق-قاتتىق شورۇپلىپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى، - نىجاتمۇ خېلىلا قولىدىن ئىش كېلىدىغان بالا، تۇغۇلغان كۈنۈم، ھېيت پەتىسىنىڭ چالىسى، باشقا يۇرتتىن كەلگەن ئەل-ئاغىنىلەرگە چاي بەرگەنتىم، دېگەن باھانىلەر بىلەن ئىدارە باشلىقىنى بىر نەچچە قېتىم رېستۇرانغا چاقىرىۋالغان بولدى. شۇڭلاشقا ئىدارە باشلىقى ئۇنىڭغا ئالاھىدە يېقىنچىلىق قىلىپ كېتىدۇ. كىم بىلىدۇ، كىشى تۇيماس باشقا بارىدى. كەلدىلىرىمۇ بارمۇ بۇئىككىسىنىڭ. بىلىم-سەۋىيە، قابىلىيەتنى ئۆلچەم قىلىپ قالسا، سىز ھەرگىز نىجاتتىن قېلىشمايسىز. ئۇنىڭ

ئۇستىگە ئىككىڭلار ئوتتۇرا مەكتەپتىن تارتىپ ئالىي مەكتەپكىچە بىللە ئوقۇغان ساۋاقداش. ئوقۇش تارىخىڭلارمۇ ، كەسپىي ئۇنۋانىڭلارمۇ، خىزمەت سىتاژىڭلارمۇ ئوخشاش. سىياسىي قىياپىتىڭلارغا كەلسەك، سىز تېخى كاندىدات پارتىيە ئەزاسى. نىجات بولسا. . .

- ئۇمۇ پارتىيىگە ئۆتۈشكە ئىلتىماس يېزىۋاتىدۇ،- دېدى شۆھرەت مەيۇس ھالدا.

- قاچاندىن بېرى؟- جىددىي قىياپەتتە سورىدى غالىپ.

- بەش-ئالتە ئايچە بولۇپ قالدىغۇ دەيمەن.

- ھەببەللى، توغرا پەرەز قىپتىمەن مانا،- غالىپ ئۆزىنىڭ ئەقلىگە تەمەننا قويغاندەك مەغرۇر گىدەيدى،- بەش-ئالتەئاينىڭ ئالدىدىلابۇ بۆلۈمدە مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقىنىڭ ئورنى بوشىغان ئەمەسمۇ؟ دەرھاللا ئۆزىگە سىياسىي دەسمايە جۇغلاشقا كىرىشىپتۇ-دە، ھەي. . . بۇ نىجاتنىڭ قورسىقىدىمۇ خېلىلا چوتۇرى بار ئىكەن جۇمۇ. بەلكىم ئۇنىڭغا بۇ ئەقىلنى ئىدارە باشلىقى ئۇگەتكەندۇ، ھەقىچان.

- نىجاتنىڭ ئىدارە باشلىقى بىلەن ئۇنچە يېقىنچىلىقى باردەكقۇ قىلمايدۇ،- دېدى شۆھرەت گۇمانسىرىغان ھالدا ،-ئادەتتە ئولتۇرۇش-قوپۇشىمىز داۋاملىق بىللە. ئىچ سىرلىرىمىزنى ئاياشقان ئاغىنىلەردىن ئەمەس بىز.

- خاتالىشىۋاتىسىز شۆھرەت ئۇكا،-دېدى غالىپ تولۇق ئىشەنچ بىلەن ئاۋازىنى ۋەزمىن چىقىرىپ،- بۇنداق ئىشلارنى مۇددىئا ئەمەلگە ئېشىپ بولىچە دوستىنىلا ئەمەس، خوتۇنىدىنمۇ، ئاشنىسىدىنمۇ سىر تۇتقۇلۇق. بۇدېگەن بىرەر ۋاق تاماقنىڭ ياكى بىرەر - ئىككى يۈزكوي پايدىنىڭ ئىشى ئەمەس، ھوقۇق ئىشى، ھوقۇق! مەنسەپدار بولۇشنى ئۇيلىمايدىغان كىم بار ھازىر. نىجات بىلەن ئىدارە باشلىقىنىڭ يېقىنچىلىقىدىن تازا گۇمانلىنىۋاتىسىز- ھە! ئېسىڭىزدە باردۇر، ئۆتكەندە نىجات قەشقەردىن كەلگەن ئاغىنىلىرىمگەچاي بەرمەكچىدىم، ھەمراھ بولۇشۇپ بېرىڭلاردەپ «كارۋان» رېستۇرانىغا توۋلىۋالدىغۇ. سىزغۇ باشتىلا تەڭشىلىپ قاپتىكەنسىز. سورۇن ئاخىرلاشقىلى تۇرغاندا كىچىك تەرەت قىستاپ ھاجەتخانىغا چىدىم. كۆرمەمسىز بۇ كارامەتنى. نېمىنى كۆردۇڭ دېمەمسىز. ئىدارە باشلىقى بىلەن نىجات يانمۇ يان ئۆرە تۇرۇشقان پېتىچە شارقىرىتىپ سىيگىلى تۇرۇپتۇ. باشلىق بولسائۆزىنى تۇتىۋالالماي خىرىلداپ كۇلگىلى تۇرۇپتۇ. ئويلاپ بېقىڭ؟ ئۇنىڭ باشلىق بىلەن مۇناسىۋىتى شۇنچىۋالا يېقىن بولمىسا، باشلىقنىڭ ئالدىدا كوركىرىتىپ بەخىرامان جىڭغىيالامتى؟ قۇلىقىڭىزنىڭ توپىسىنى قېقىۋېتىپ يۈرۈڭ، ئۇكا. مەست موللام بىلەن گاس موللامنىڭ گېپى بىر.

شۆھرەت جىملا ئولتۇرۇپ كەتتى. گەدەنلىرىگىچەقىزاردى. ئارقىمۇ ئارقا ئۇلاپ ئۈچ قېتىم تاماكا چەكتى.

- سىزمۇ ھەرىكەت قىلىپ بېقىڭ، ئۇكا،- دېدى غالىپ شۆھرەتنىڭ تۇرقىغاقاراپ كۆيۈنگەن ھالدا،- قاراپ تۇرۇپ ئۆزىڭىزنىڭ ساۋاقدىشىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەپ يۈرمەڭ يەنە.

- ئەھۋال بۇ دەرىجىگە يەتكەندە ئىدارە باشلىقىغا چاي بېرىپ ، ھە-ھۇ قىلىپ يۈرسەم قاملاشماس،-دېدى شۆھرەت ئىرادىسىز، ئىشەنچسىز ھالدا.

-كىم سىزگە ئىدارە باشلىقىغا چاي بېرىڭ دەپتۇ،- دېدى غالىپ ئورنىدىن تۇرۇپ،- ئىدارىدا باشلىق دېگەن بىرلىمىتى. نىجات ئىدارە باشلىقىغا يۆلەنگەن بولسا يۆلىنىۋەرسۇن، بىز ئىدارىنىڭ كادىرلار خىزمىتىگەمەسئۇل باشلىقىغا يۆلىنىمىز. ئىشنى ئەپلەشتۈرەلىسىڭىزلا مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك بۇ تاجنى كېيىشىڭىزدە چوقۇم گەپ يوق،- ئۇ، شۆھرەتنىڭ جىملا ئولتۇرۇپ كەتكىنىنى كۆرۈپ گېپىنى يەنە داۋاملاشتۇردى،- تېزراق بىر قارارغا كېلىڭ، ھايت دېسىڭىزلا راۋۇرۇس بىر سورۇن ھازىرلاپ، ئىدارىنىڭ كادىرلار خىزمىتىگە مەسئۇل باشلىقىنى باشلاپ بېرىشقا مانامەن ياردەملىشىمەن. ئۇ قېرىپ قالغان بولسىمۇ خېلىلا ئىشقىي ھەۋىسى بار ئادەم. ھاراق بىلەن يەپ -ئىچىپلا ئولتۇرىدىغان سورۇن قىلماي، مانداقراق بىر سورۇن ھازىرلايدىغان بولساق ئىشىمىز تېخىمۇ ئوڭغا تارتىدۇ.

3

«تولۇنئاي قاۋاقخانىسى» نىڭ ماڭلىيىغا ئېسىپ قويغان زىننەت چىراغلىرى ئاي قاراڭغۇسىدا بىزەڭ پاھىشىلەردەك كۆز تاشلاپ لاپ قىلىپ يانسا، لاپ قىلىپ ئۆچەتتى. قاۋاق ئىچى زىيالىيلار، سودىگەرلەر ۋە شەھەرئەتراپىدىكى كەنتلەرنىڭ سېكرىتار-دېھقانلىرى بىلەن تولغان بولۇپ، ھەرقايسىلىرى ئۆز تائىپىلىرى بويىچە ئايرىم-ئايرىم سورۇن تۈزۈپ ئولتۇرۇشقانىدى. زىيالىيلار تائىپىسىدىكىلەرنىڭ بەدىۋىي چاقچاقلىرىدىن كۆتۈرۈلگەن غۇلجا ئادىتىدىكى كۈلكە قاۋاقنىڭ تام -تورۇسلىرىدىن ئەكس سادا قايتۇرسا؛ سودىگەرلەر تائىپىسىدىكى ھاجىملارنىڭ ئاق ھاراقتىن يامان بولىدۇ دەپ قېچىپ ئىچكەن قىزىل ھاراقلىرى ماي تەپچىرەپ تۇرغان سىپسىلىق يۈزلىرىنى ئەڭلىك ئەتكەندەك قىزارتىۋەتكەنىدى. قىزىل ھاراقنىڭ كەيپىگە پايلىماي چەككەن نەشىلىرى قاۋاقنىڭ ئىچىنى مەززىلىك كەندىر پۇرىقىغا تولدۇرۇۋەتكەنىدى. سېكرىتارلاردىن تەشكىللەنگەن دېھقانلار تائىپىسى بولسا ئەرزان باھالىق، يۇقۇرى گرادۇسلۇق ئاق ھاراقتىن خېلىلا كەيىپ بولغان بولۇپ، بىر نەچچىسى قېشىدىكى دۇتتارچى چوكاننىڭ ناخشىسىغا جۆر بولۇپ ناخشا توۋلاشسا، يەنە بىر نەچچىسى سورۇنغا ئالاھىتەن ئەكەلدۇرىۋالغان ، تۇرقىدىن ياقاۋاقنىڭ كۈتكۈچىسىگە، ياپاھىشىلەرگە ئوخشىمايدىغان ، چىرايلىرىدىن خېلىلا كەتكەن بولسىمۇ يەنىلا بولۇشىغا گىرىم قىلىشىۋالغان ، ھاراق تەسىرىدىن خۇدىنى يوقىتىش دەرىجىسىگە بېرىپ قالغان چوكانلار بىلەن بىردە ئۇسسۇل ئوينىسا، بىردە تانسا ئويناپ ، قاۋاقنىڭ ئىچىنى چاڭ كەلتۇرۇۋەتكەنىدى. دۇتارچى چوكاننىڭ ئاۋازى ناخشىسىغا جۆر بولىۋاتقان مەستلەرنىڭ ئارىسىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ ، ئاڭلىنىپ تۇراتتى:

شىيەنجاڭنىڭمۇ دەردى بار،
شۇجىنىڭمۇ دەردى بار.
بۇ جاھاننى ئاقتۇرساڭ،
دەردى يوقلار نەدە بار.

دەردىڭنى ئېيتاي دېسەڭ ،
بېيجىڭ دېگەن شەگە بار.
ئويناپ - كۈلۈپ ياشاي دېسەڭ ،
قاۋاق دېگەن يەرگە بار. . . .

ناخشا قاۋاقنىڭ تام-تورۇسلىرىدىن ھالقىپ يىراق-يىراقلار-غائاڭلىناتتى. شۆھرەتلەر قاۋاقخانىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى خاس‌خانىدا سورۇن تۈزگەنىدى. ھەرخىل قورۇمىلار، ئۇسسۇلۇقلار، ھاراق-تاماكىلار تېزلا كەلتۇرۇلدى. شۆھرەت بىر بوتۇلكا ھاراقنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ ، تەخسىگە بىر جۇپ رۇمكا قويدى - دە، تۇنجى رۇمكىنى ئىدارىنىڭ كادىرلار خىزمىتىگە مەسئۇل باشلىقى بىلەن سوقۇشتۇرۇپ ئىچتى. ھاراق ئەمدىلا ئىككى ئايلىنىپ تۇرۇشىغا سورۇنغا ئوتتۇرا بوي، ماڭلاي تەرەپتىكى قىزىل بويىۋالغان چېچىنى ئاياللارنىڭ چاچ پوسۇنىغا مايىلراق قىلىپ كۆپتۇرۇپ ياسىۋالغان ، سۇسراق ئەمما كۆڭۈل قويۇپ قىلغان گىرىملىرىنى قىردۇرغىلى ئىككى-ئۈچ كۈن بولغان بولسىمۇ ، يەنىلا كىرپىنىڭ تىكىنىدەك ئۆسۈپ چىققان ساقال-بۇرۇتلىرى چاندۇرۇپ

تۇرغان، بوينىغا ئېسىۋالغان ئالتۇن زەنجىرى قاپقارا بويىندا كىرلىشىپ جەزبىدارلىقىنى يوقاتقان بىر يىگىت ئاياللارغا خاس ناز-كەرىشمە بىلەن كىرىپ كەلدى - دە، شۆھرەتكە ئالاھىدە كۆز تاشلاپ تۇرۇپ سورىدى:

- ۋۇي، چىرايلىق شۆھرەتجان، كەم قالغان نەرسىلەر بولسا بۇيرىماملا مۇنداق. كۆڭەللىرى ئۇزۇنسىنى تارتامدۇ، قىسقىسىنىمۇ؟ ئېقىنى تارتامدۇ؟ قارىسىنىمۇ؟

- بىلمىسەنغۇ بىزنى، - شۆھرەت يىگىتكە پوخۇرلۇق بىلەن، - سوراپ تۇرمايلا مانتا ئەچىر، مانتا.

- ۋىيىي، ماۋۇ ئاجاقنىڭ مانتا دەپ كېتىشلىرىنىسى. مانتا يىيەلىگۈدەك ماغدۇرۇڭ بارمۇ سەن لاتاغلاپنىڭ. جېنىڭغاچۇشلۇق گەپ قىلە، ئادەمنىڭ چىكسەي قوۋۇرغىسىنى ئەگمەي، - دېدى يىگىت قاش-قاپاقلىرىنى ئۇچۇرۇپ، - نەچچەكۈندىن بېرى زەدەڭ يەيمەن دەپ توۋلاپ يۇرىدىغان ئادەم بۇگۈن ئەجەب مانتا دەپ كېتىپتا.

يىگىت گەپنىسى بەكمۇ يۇمۇرلۇق تۇستە، ئاياللارغا خاس ئاۋاز-ھېسسىياتلىق خۇلقتا ئېيتاتتى. سۆزلەۋېتىپ قول-بارماقلىرىنىسى قىزلاردەك نازاكەت بىلەن ھەرىكەتلەندۈرەتتى. قولىنىڭ دۇمبىسى بىلەن ئاغزىنى يېرىم توسۋالاتتى. سورۇندىكىلەر پىخىلداپ كۈلۈشكە باشلىدى. شۆھرەت چاقچاققا چىدىمايلا قىزاردى، قاپىقى تۇرۇلدى. ھەدەپ چاقچاق قىلىۋاتقان يىگىتنى غەزەپ بىلەن سىلكىشلىدى:

- ماڭ، ماڭەۋاخەنەك، تولا چىشمىغا تەگمەي.

- ۋىيىي ئادىشىم، ئۇنداق دېمەڭ، - يىگىت قىلچىمۇ خاپا لىمغاندەك قىلاتتى. سۆرمە تارتىۋالغان كۆزلىرى كۈلۈپلا تۇراتتى، ھەرئىككىلىمىز ئوخشاش. بىر باش زەدەكنى تەڭ تالىشىپ يېگىنىمىز ئېسىڭىزدىن شالاقىدەچىقىپ كەتكەن ئوخشىمامدۇ.

سورۇندا يەنەكۈلكە كۆتۇرۇلدى. شۆھرەتمۇ بۇ كۈلكىلەرگە قوشۇلۇپ مەجبۇرىي ھىجايدى. دېمىسىمۇ ئۇ قانچە تىرىككەنسىرى ھېلىبقى يىگىتنىڭ شۇنچە گەپتە چۈشۈرۈپ زاڭلىق قىلىدىغانلىقىنىسى ئوبدان بىلەتتى.

- بولدى، چاقچاقلىرىڭنى ھېلى يەنە قىلىپ بېرەرسەن، - دېدى شۆھرەت مۇرەسسە قىلىپ، - خانىڭاچاڭغا (قاۋاق خىزمەتچىلىرى ئايال خوجايىنىنى خانىڭاچا دەپ چاقىرىدۇ. ئا) باشتىلا دەپ قويغان. قىزلاردىن بەش-ئالتىنى چىگۈزۈپ بەرگىن.

- خوش غوجام، - دېدى يىگىت سورۇندىكىلەرگە نازلىق كۆز قىسىپ قويۇپ، - مۇشۇ سورۇندىكى سىلىدىن باشقا ئەركەكلەرگە بىردىن قىز توغرىلىسام بولىدىغۇ ھەقىچان.

سورۇندا يەنە كۈلكە كۆتۇرۇلدى.

- قانداق قىلساڭ قىلىپ تولا ۋېتىلدىمايلا قىزلىرىڭنى باشلاپ چىرە ئاداش، - دېدى شۆھرەت بىر خىل تەئەددىي بىلەن.

- ماڭا قاراڭلا ئاغىنە، - دېدى غالىپ يىگىتنى توختىتىپ قولىدىكى بىر رۇمكا ھاراقنى تەڭلەپ تۇرۇپ، - ئەتىگەندىن بېرى خېرىدارلارغا ھەمراھ بولۇپ مەست بولۇپ كەتكەنلىرىڭنىڭ لازىمى يوق. مەست بولۇپ قالمىغانراق قىزلاردىن باشلاپ چىرەسىلە. تۇتۇڭلا، ماۋۇ بىر رۇمكا ھاراقنى ئىچىۋېتىپ ئايدىن چىقىڭلا.

- ھۇ، ۋايجان! - يىگىت رۇمكىنى لىۋىگە شۇنداقلا تەگكۈزۈپ نازلىق بىرنى ئىگىرىدى. ئارقىدىنلا لەۋلىرىنى تۇمالاشتۇرۇپ ھىجايدى،

- ھەرقېتىم ئىچىمگە بىرنەرسە چىنە چىدىيالمايلا قالىمەن خۇددىي ...

يىگىتنىڭ سوزى تۇگىشى بىلەن سورۇندىكىلەر پاراققىدە كۈلۈپ كەتتى. يىگىت بىگىز بارمىقىنى غالىپنىڭ رۇمكا ئېلىش ئۈچۈن ئۇزاتقان بارماقلىرىنىڭ ئارىسىغا تىقىپ تۇرۇپ قورۇقدالغان رۇمكىنى بەردى.

ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىمۇ سورۇندىكىلەرنى يەنە بىر قېتىم كۈلدۈردى. كۈلكە سادالىرى ئىچىدە يىگىت نازاكەتلىك قەدەملەر بىلەن سورۇندىن چىقىپ كەتتى.

ھايال ئۆتمەي سورۇنغا ئاچچىق تەر، ئىچىمال ئەتىر-يۇز مايلارنىڭ كۈچۈلىنى ئاينىتىدىغان پۇرىقىنى ئېلىپ بەش-ئالتە قىزكىرىپ كەلدى: قىزلاردىن ئۇچى چېچىنى پۈتۈنلەي قىزىل، بىرسى ماڭلاي تەرىپىنى قىزىل، قالغان قىسمىنى سېرىق بويىۋالغانىدى. يەنە بىرسىنىڭ قاپقارا ئىككى تال ئۇرۇمە چېچى تېقىمىغچە چۈشۈپ سويلاپ تۇراتتى. باشقا تۆت نەپەر قىزغا قارىغاندا بۇ قىزنىڭ سۈمۈس گىرىم قىلغان چىرايى گۈڭگا چىراغ يورۇقىدا بۇلاقتىكى ئاي شولىسىدەك نازغىيتتى. ئۇ، شۆھرەت بىلەن كوناتونۇش بولسا كېرەك، ئۇدۇل شۆھرەتنىڭ قېشىغا كېلىپ ئولتۇردى ۋە يىگىتنىڭ دولىسىغا پاققىدە شاپىلاقلاپ چاقچاق قىلدى:

- ئۆكمەي، ئالتىنچى ئاينىڭ پاقىسىدەك يوقاپ كەتتىڭغۇ؟

قىزنىڭ نازاكەتلىك كۈلكىسى بىلەن تەڭ توغاچتەك لەۋلىرى ئارىسىدىن سەدەپتەك چىشلىرى ماراپ چىقتى. خۇمالىق كۆزلىرىنىڭ تېگىگە بىر خىل مەغرۇرلۇق يوشۇرۇنغانىدى.

سورۇن بىردىنلا ئۈرە-تۆپە بولدى. باشقا قىزلارمۇ ئۆزلىرى خالىغان ئەرلەرنىڭ قېشىغا كېلىپ ئولتۇردى. ھاراقنىڭ كەيپىدىنمۇ ئەيتاۋۇر سورۇن ئەھلى ئەدەبتىن چىققانىدى. قىزلار بىلەن قىچىقلىشىش، ئەمچەك مىجىقلاش، يوتا-يانپاش سىيلاش ھەتتا لەۋلىمە قىلىشلار يۈز بېرىشكە باشلىدى. قىزلار تولىمۇ ئەركىن، غەمسىز، ھاياسىز ئىدى. ئاغزىنى ئاچسىلا گىلاستەك لەۋلىرىدىن ئەرلەرمۇ ئاغزىغا ئېلىشتىن ئۈيۈلمىدىغان بەدىۋي چاقچاقلار تۆكۈلەتتى. شۆھرەت باشلىقىنىڭ يالغۇز ئولتۇرۇپ قالغىنىنى بايقىدى. باشلىق ھاراقنىڭ كەيپىدە، خۇمالاشقان قىيسىق كۆزلىرىنى قىزلارغا شەھۋانىيلىق بىلەن تىكىپ ھىجىيىپ ئولتۇراتتى. شۆھرەتنىڭ كاللىسى چاقماق تېزلىكىدە ھەرىكەتكە كەلدى. ئۇ، پۇرسەتنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىكىنى ھېس قىلدى. توغرا، بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەسلىك كېرەك. «نەچچە مىڭ كويلاپ پۇلنى بۇزۇپ- چېچىپ خەجلىگەن بىلەن، باشلىقنىڭ دىتىغا ياققىدەك بىرەر ئىش قىلالمىساڭ، ھەممە پالاقلاشلىرىڭ بىر تىين». ئۇ، تۇنۇگۈن غالىپنىڭ ئېيتقان بۇ سۆزلىرىنى دەرھال ئېسىگە ئالدى. بېقىنىدىكى ئۇزۇن چاچ قىزنىڭ قۇلىقىغا لەۋلىرىنى تەگكۈزۈپ تۇرۇپ پىچىرلىدى.

- ياق، بولمايدۇ، خالىمايمەن! - دېدى قىز شۆھرەتنىڭ پىچىرلاشلىرى تۆگمەستىنلا بېشىنى سىلكىپ كەسكىنلىك بىلەن.

- ئۇنداق دېمىگىن، ماقۇل دە، ئۆتۈنۈپ قالاي، - دېدى شۆھرەت يېلىنغان ھالدا پىچىرلاپ، - شۇنداق قىلساڭلا ھاياتىمدا ماڭا ئەڭ چوڭ ياردەم قىلغان ئادەم بولۇپ قالىسەن.

- ئوغۇلبالىدەك گەپ قىل، شۆھرەت، - دېدى قىز قاتتىق تەلەپپۇزدا پىچىرلاپ، - نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئايالىمنى قويۇۋېتىپ سېنى ئالىمەن دېدىڭ. نىكاھىمغا ئالالماي قالسام قاۋاقتىن ئېلىپ چىقىۋېلىپ ئايرىم ئۆي تۇتۇپ بېرىمەن، تۇرمۇشىڭدىن خەۋەرئالمەن دېدىڭ. بۇ گەپلىرىڭگە ئانچە ئىشىنىپ كەتمىسەممۇ، لېكىن ھەرقانداق تەلىپىڭگە ياق دېمىدىم، قانداق ۋاقىتتا كەلسەڭ رەت قىلمىدىم. بىلەمسەن، سېنى ياخشى كۆرۈپ قالغىنىم ئۈچۈن، ماڭا غورۇرلۇق، ۋىجدانلىق ئەركەكتەك تەسىر بەرگەنلىكىڭ ئۈچۈن شۇنداق قىلدىم. يەنە شۇنداق دەپ مېنى بىر ئۆمۈر ئالدىساڭمۇ سەندىن قىلچىلىك رەنجىمەيمەن. لېكىن بۇنداق پەسكەش تەلەپنى ماڭا دېمە. ئوغۇلبالا دېگەن ئۇنداق ۋىجدانسىز بولمايدىغان.

- مېنى نېمە دەپ تىللىساڭ تىللا، لېكىن بۇ ئىشقا ماقۇل دە.

بىرەر مىڭ كوي ھەق ئالىمەن دېسەڭمۇ مەيلى. بۇ مېنىڭ ئىستىقبالىمغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش،- شۆھرەتنىڭ پىچىرلاشلىرى يىغلامسىرىغاندەك ئاڭلىناتتى.

-ياق دېدىم، ياق،-دېدى قىز كەسكىنلىك بىلەن. ئۇنىڭ چىرايلىق كۆزلىرىدىن خورلۇق، غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاچرىدى، - ئۇنداق سېسىق پۇلۇڭنى پۇل دېسە ئىت-ئېشەكتىن يانمايدىغان رەسۋالارغا بەر. قارىسىمۇ ئادەمنىڭ كۆڭلى ئېلىشقىدەك ئۇنداق سەت قېرىغا قۇچىقىڭدىكى قىزنى سايە قىلىشتىن نومۇس قىل، نومۇس. يىگىت دېگەن ئۇنداق ماز بولمايدىغان.

«قارىسىدە» تەگكەن تەستەك زەربىدىن قىزنىڭ زۇۋانى ئۆچتى. چىرايلىق كۆزلىرىدىن پاللىدە ئوت چاقنىدى. ئالمىدەك مەڭزىدە بەش بارماقنىڭ ئىزى قالدى. شۆھرەتنىڭ چىرايى سەت پۇرۇشكەنىدى. ئۇ، قىزنىڭ تاراملاپ ياش تۆكۈلىۋاتقان كۆزىگە قاراپ تىل سالدى:

-سەت جالاپنىڭ ھاكاۋۇرلۇقىنى. بىلمەيدىغان جالاپماۋاسەن، ھالىغا باقماي دەۋاتقان گەپلىرىنى.

قىز ئورنىدىن دەس تۇردى-دە، سورۇندىن يۇگۇرگەن پېتى چىقىپ كەتتى.

- ھە، شۆھرەت، گېپىڭگە كىرمەيۋاتامدۇ؟ نېمانچە ئالدىرايسەن سورۇن تۈگىمەستە. قىز بالا دېگەننى ئاستا-ئاستا ئەيۋەشكە كەلتۈرىدىغان گەپ.

شۆھرەت ئۆزىگە ئەجەبلىنىش نەزەرىدە تىكىلگەن كۆزلەر ئارىسىدىن ئاستا سۇغۇرۇلۇپ چىقتى-دە، سىرتقا ماڭدى.

قىز قاۋاقنىڭ خوجايىنى - ئورۇق، شادىپاچاق، چىرايى قۇيغان ئۆپكىدەك ئاپئاق، سۇۋارى ئالتۇن چىش سالدۇرىۋالغان، قۇلاق-بويۇنلىرىغا ئاتنىڭ تاقىسىدەك ھالقا ۋە زەنجىر، بىلەك-بارماقلىرىغا قوش-قوش ئالتۇن بىلەيزۇك، ئۇزۇك سېلىۋالغان، كۆرۈنۈشىدىن تولىمۇ ھاكاۋۇر ئايالنىڭ قېشىدا شۇمشىيىپ ئولتۇراتتى. شۆھرەت ئۇلارنىڭ قېشىغا كەلدى.

- ھە، شۆھرەتجان، ئەجەب ئاچچىقىڭ كېلىپ قاپتىغۇ؟ - دېدى ئايال خوجايىن خۇشامەتكويلۇق بىلەن ھىجىيىپ.

- ماۋۇ جالاپنىڭ چوڭچىلىقىنى دەيمىنا، ئادەمنىڭ كەيپىنى ئۇچۇرۇپ، - دېدى شۆھرەت قىزغا دىۋەيلەپ.

- نېمە بولۇشقانتىڭلار. ئەجەب گېپىڭلارنىڭ ئېغى بىلەن بېغىنى ئۇقالماي قالدىمغۇ؟

- باشقا گەپقۇ يوق: باشلىقنىڭ سەل كۆڭلىنى ئېچىپ قوياي دېگەن مۇددىئايىم بار ئىدى. ماۋۇ جالاپنى باشلىقنىڭ قېشىغا بېرىپ ئولتۇرغىن دېسەم، پەقەتلا ئۇنىمايۋاتىدۇ. نەچچە پۇل ئالساڭ بېرەي دەپمۇ باقتىم. شۇنچە يالۋۇرساممۇ ھەلەلەڭ-شەلەلەڭ دەپ چىشىمغا تېگىۋاتىدۇ دەيمەن. ياش-قېرى دەپ كەتمىسىمۇ، بەرىبىر جالاپقۇ ئۇ. ھۇ، ئىززىتىنى بىلمەيدىغان پەس!

- شۆھرەت، ئاغزىڭنى بۇزماجۇمۇ. بىكار مەن ئاغزىمنى بۇزۇدىغان بولسام چىرايلىق گەپ چىقمايدۇ.

- كاپىلدىما قانجىق! - ئايال خوجايىن قىزنىڭ ئاغزىغا بىز تەستەك سالدى، - خېرىدارلارنى داۋاملىق سەنلا خاپا قىلىسەن. جىقراق پۇل تېپىپ ياخشىراق كۈن كۆرسەڭ ئۆزۈڭگە كۆرەرسەن ھەقىچان.

- ماڭا ئۇنداق پۇلنىڭ كېرىكى يوق. كۆڭلۈم كۆتۈرمىگەن ئىشنى قىلىپ، پۇلغا ۋىجدانىمنى، غورۇرىمنى تېگىشمەيمەن...

- تۈفى جالاپ! - ئايال قىزغا غەزەپ بىلەن بىرنى تۈكۈردى، - ماۋۇ جالاپنىڭ ۋىجدان، غورۇر دەپ كېتىشلىرىنىتېخى. سەن بۇ قاۋاقتا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىمەن دەپ قالغان ئوخشىمامسەن. يوقال! ھازىرلا لاقا-لۇقىلىرىڭنى يىغىشتۇرۇپ ئۆينى بىكارلا. ھۇ، ئىززىتىنى بىلمەيدىغان پاسكىنا!

4

كېچە. شۆھرەت ھاراقنىڭ كەيپىدىنمۇ ياكى باشلىقنىڭ بەرگەن ۋەدىلىرىدىنمۇ ئەيتاۋۇر خېلىلا روھلنىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ بىردىنلا ئايالىنى كۆرگىسى كېلىپ قالدى. ئايالى يامانلاپ كەتكىلى خېلى بولغانىدى. ئۇ، ئالچاڭلاپ ماڭغىنىچە قېيىن ئاتىسىنىڭ مەھەللىسىگە قاراپ ماڭدى.

«باراي، بېرىپ ئۆزۈمنىڭ مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولىدىغانلىقىمنى ئېيتاي. قېنى ئەمدى ئۇنىڭ نازلىنىپ ئۆيگە كەلمىگىنىنى بىر كۆرەي. بىلىپ قويسۇن، ئېرىنىڭ بۇندىن كېيىن قانداق ئادەم بولىدىغانلىقىنى كۆرۈپ قويسۇن. ھازىرچە مۇئاۋىن، يەنە بىرەر يىل ئۆتسە جىڭ بۆلۈم باشلىقى بولۇپ قالىمەنمۇ تېخى. ئىشنىڭ يولىنى، ئېپىنىئوبدانلا بىلىپ قالدىم. كېيىنچە ئىدارە باشلىقى ھەتتا ئۇنىڭدىن چوڭ مەنسەپدار بولۇشىمدىمۇ گەپ يوق. مەسىلە، ئۆزۈمنىڭ بۇگۈنكىدەك پەيتنى تاللاپ تۇرۇپ، ئىشلانى جاي-جايىدا قاملاشتۇرۇپ، باشلىقلارنىڭ كۆڭلىگە يېقىشىمدا. ھىم، نىجاتنىڭ كۆرەڭلەپ كەتكىنىنى كۆرۈمەنغۇ تېخى. رەنجىمە، نىجات ئاغىنە. ھازىرچە تۇرۇپ تۇر. كېيىنچە مەن ئىدارە باشلىقى بولغاندا، مەكتەپتىكى چاغلاردا ماڭا قىلغان ياخشىلىقلىرىڭنى قايتۇرۇش يۈزىسىدىن بولسىمۇ سېنى مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقلىقىغا چوقۇم ئۆستۈرىمەن». شۆھرەت شېرىن خىياللار ئىلكىدە كېتىۋېتىپ، بىردىنلا يول بويىدىكى داڭگالغا پۇتلاشتى-دە، پالاققىدە يىقىلدى. لېكىن بىر يەرلىرى ئانچە قاتتىق ئاغرىمىدى. ئورنىدىن تۇرۇپ كىيىملىرىدىكى توپىلارنى چالا-بۇلا قاقتى. ئايالى ئېسىگە كېلىپ بىردىنلا جۇدۇنى تۇتتى «خەپ، سەن قانجىقنى، ئۆيگە بىر ئەپكېلىۋالاي قېنى، كۆرسىتىمەنغۇ تېخى. كېيىنچە ئىدارە باشلىقى بولۇپ قالسام... بولدىلا، بۇ كېچىدە يول مېڭىپ، ساڭا يالۋۇرۇپ يۈرۈدىغان ئادەتتىكى ئادەممىدىم مەن. بىلىپ قوي خوتۇن. مەن دېگەن ھازىر مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى! ئىززىتىمدىن چۈشۈپ ئالدىڭغا يالۋۇرۇپ بارمىساممۇ، بۇگۈن-ئەتە باشلىق بولغىنىمنى ئاڭلىساڭ، ئالدىمغا ئۆزۈڭ يالۋۇرۇپ كېلەرسەن ھەقىچان. ئاتا-ئاناڭمۇ: ۋاي شۆھرەتجان بالام، خاپا بولمىسىلا، سەۋەنلىك قىزىمىزدىن ئۆتۈپتۇ، دەپ كېلەمدۇ تېخى...»

شۆھرەتنىڭ ئايالىنى ئېلىپ كېلىشتىن بىردىنلا رايى قايتتى. كوچا چىراغلىرى يولنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. كوچىدا ئادەملەر خېلىلا شالاڭلاپ قالغان بولۇپ، بىرە-بىر موتسىكلىت ياكى ۋېلىسپىتلىقلار ئالدىراش ئۆتۈپ تۇراتتى. شۆھرەت ئالدى تەرەپتىكى چىراغ يورۇقىدا ۋېلىسپىتقا تايىنىپ تۇرغان بىر قىزنى كۆرۈپ، نېرى-بېرىسىنى ئويلاپ تۇرمايلا ئىككى بارمىقىنى ئاغزىغا سېلىپ ئىسقىرتتى. بۇنداق ئىسقىرتىشقا ئۇ خېلىلا ماھىر ئىدى. شۆھرەت پالاقلاپ يۇگۇرگىنىچە قىزنىڭ قېشىغا كەلدى:

- ھە، خېنىم، تۇرۇپ قاپلىغۇ؟ قانداق، ھەمراھ بولايمۇ؟ خاتىرجەم بولسىلا، باھاسىدا...

شۆھرەتنىڭ گېپى تۈگىگىچە، ئىڭىكىگە تەگكەن مۇشتتىن ئارقىسىغا داراڭڭىدە ئۇچۇپ كەتتى.

- سەن خۇمسىلارنىڭ دەردىدىن بىرەر خوتۇن كىشى يالغۇز ماڭالمامدۇ بۇ يولدا. كۆتۈڭگە ئوتتۇرا قولۇمنى تىقىۋېتىمەن سەن ھەزىلەكنىڭ...

شۆھرەت تېپىك-پەشۋالار ئارىسىدا خېمىردەك چەيلىنىۋاتاتتى. ئۇ دەسلەپ بىراۋنىڭ كېلىپ ئۆزىنى بۇ رەھىمسىز دۇمبا ئاستىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىشىنى تىلىدى، خېلىلا ئۇمىدلەندى. بارا-بارا تاياقنىمۇ

سەزمىدى.

. . . ئىدارىنىڭ چوڭ يىغىن زالى. ئىدارىدىكى ھەممە خىزمەتچى تولۇق يىغىلغان. رەئىس سەھنىسىدە ئىدارە باشلىقلىرى ۋە ھەرقايسى بۆلۈملەرنىڭ مەسئۇللىرى قاتار ئولتۇرۇشىدۇ. مانا، ئىدارىنىڭ كادىرلار خىزمىتىگە مەسئۇل باشلىقى مىكرافونغا ئاغزىنى تەگكۈزۈپ تۇرۇپ شۆھرەتنىڭ مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولغانلىقىنى جاكارلاپ، ئۇنى رەئىس سەھنىسىگە چىقىشقا تەكلىپ قىلدى. شۆھرەت ئەتراپىغا مەغرۇر نەزەر سالدى. ئەنە نىجات پۈرقىرىتىپ تاماكا چەككىنىچە شۇمشىيىپ ئولتۇرىدۇ. شۆھرەت سەھنىگە قاراپ قەدەم تاشلىدى. تۇيۇقسىز زال ئىچىدە قاتتىق كۈلكە كۆتۈرۈلدى. شۆھرەت خۇدۇكسىرەپ ئەتراپىغا قارىدى. زالدىكى ھەممە ئادەمنىڭ ئۆزىگە قاراپ كۈلۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تېخىمۇ بەك ئالاقزادە بولدى. تۇيۇقسىز ساغرىسى تەرەپتىكى بىنورمال بولىۋاتقانلىقىنى سېزىپ دەرھال كەينىگە قارىدى. ئاھ، نېمە كارامەت بۇ! بىر تال قۇيرۇق، قۇيرۇق بولغاندىمۇ ئىتنىڭكىگە ئوخشايدىغان بىر تال قۇيرۇق ئېشتىنىنىڭ تېشىپ چىققان بولۇپ بارغانسېرى ئۇزىراۋاتاتتى. شۆھرەت قۇيرۇقىنى دەرھال تۇتىۋالدى. بىراق مەسخىرە كۈلكە ساداسى ئىچىدە قۇيرۇق تېخىمۇ بەك ئۇزىراپ كېتىۋاتاتتى. كىمدۇر بىرى شۆھرەتنىڭ يەردە سۆرۈلۈپ تۇرغان قۇيرۇقىغا دەسسىۋالدى. شۆھرەت قاتتىق ئاغرىق ئازابىغا چىدىماي ۋارقىرىۋىدى، ئاۋازى سۆڭگىچىگە تېپىك يېگەن ئىتنىڭ كاڭشىغىنىدەك چىقىپ كەتتى. ئۇ، ئاۋازىدىن نومۇس قىلىپ دەرھال ئاغزىنى يۇمىۋالدى. لېكىن ۋىرۇقى تېخىچىلا دەسسىلىپ تۇراتتى. قۇيرۇقىدىن كىرگەن ئاغرىق ئازابىغا بەرداشلىق بېرەلمەي يەنە ۋارقىرىۋەتتى. ئاۋازى يەنە بايامقىدەكلا - تېپىك يېگەن لالما ئىتنىڭ كاڭشىغىنىدەك چىقىپ كەتتى. ئۇ، مەدەت تىلەپ ئەتراپىغا قارىۋىدى، مەسخىرىلىك چىرايلاردىن باشقا ئۇزۇنگە ئىچ ئاغرىتىۋاتقان بىرمۇ چىرايىنى كۆرەلمىدى. شۇ ئەسنادا ئۇنىڭ قېشىغا تۇيۇقسىز بىرەيلەن يۈگرۈپ كەلدى. ئۇنىڭ قولىدا بىر تال قىلىچ بار ئىدى. شۆھرەت شۇنداق قارىۋىدى ئۇنىڭ چىرايى بىردە نىجاتقا، بىردە سادىر پالۋانغا ئوخشاپ كەتتى. شۆھرەت قورقۇمسىراپ قىلىچقا قاراپ قويدى - دە تولىمۇ تەستە يارەدەم تىلىدى. لېكىن ئاغزىدىن گەپ ئەمەس، ئىتنىڭ قاۋغىنىدەك بىر خىل ئاۋاز چىقتى. ھېلىقى بىردە نىجاتقا، بىردە سادىر پالۋانغا ئوخشايدىغان كىشى قولىدىكى قىلىچنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، شۆھرەتنىڭ خەقلەر دەسسەپ تۇرغان قۇيرۇقىنى دەل كاسسىسىنىڭ تۆۋىدىنلا كېسىپ تاشلىدى. شۆھرەت ئاغرىق ئازابىدىن شۇنداق قاتتىق كاڭشىپ كەتتىكى، يەردە نەچچىنى يۇمۇلاپ كەتتى. . .

شۆھرەت سۇدا يانقاندەك تەرلەپ كەتكەندى. ئۇ، ۋەھىمە ئىلكىدە كۆزىنى ئاچتى. ئۇزىنى يىغىن زالىدا ئەمەس، ئۆيىدە كۆرۈپ، بايامقى ۋەھىمىلىك ۋەقەلەرنىڭ چۈشى ئىكەنلىكىنى بىلىپ، بىرئاز خاتىرجەم بولدى. لېكىن كاسسى تېخىچىلا ئاغرىۋاتاتتى. ئۇ، ۋەھىمە ئىلكىدە قولىنى ئاستا كاسسىغا ئاپاردى. قولىغا ھاراق بوتۇلكىسى چىقتى. بۇ، كېچىدىن ئۆيىگە كېلىپ ئىچكەن ھاراقنىڭ بوتۇلكىسى ئىدى. ئۇ، مەستلىكتە بوتۇلكىنى قۇچاقلاپ ئۇخلاپ قالغان بولۇپ، ھاراق بوتۇلكىسى يۇمۇلاپ كېلىپ كاسسىغا پېتىپ كەتكەندى.

شۆھرەت يۇزىنى چالا-بۇلا يۇدى-دە، ئۇدۇل ئىدارىسىغا قاراپ ماڭدى. تەڭ كېچىدە چىققان بوران توختىغان بولسىمۇ، لېكىن ئاسماندىن توپا يېغىۋاتاتتى. ھاۋا-جاھان ساپسېرىق كۆرۈنەتتى. شۆھرەت كېچىدىن كۆرگەن غەلىتە چۈشىنى ئويلاپ غەمكىن كېتىپ باراتتى.

- سەدىقە بالانى يەر، تۆۋە گۇناھنىسى. ياخشى-يامان كۆرگەن چۈشلىرىنىڭ ھەققى. ھۆرمىتى ئۈچۈن بىر سەدىقە بېرىۋەتسىلە، ھاجىم بالام.

يول بويىدا قىرىق ياشلار ئەتراپىدىكى بىر ئادەم ئوشۇقىدىن تۆگىللا كېسىۋېتىلگەن ئوڭ پۇتىنىى ئالدىدىكى پارچە پۇللار دۆۋىلەنگەن داستىخانغاخۇددى مال ئۆرۈشكىسى قويۇپ قويغان تىجارەتچىدەك قويۇۋالغان بولۇپ، ئۇنىنىڭ بارچە توۋلاۋاتاتتى. شۆھرەت ۋېلىسىپىتتىن چۈشۈپ تىلەمچىنىڭ ئالدىدىكى داستىخانغا پارچە پۇل تاشلىدى.

5

شۆھرەت ئىدارىغا كەلگەندە خىزمەت بىناسى ئالدىدا بىر توپ خىزمەتداشلىرى غۇجمەكلىشىپ ھەدەپ كۈلۈشۈاتاتتى. نىجات نېمىلەرنىدۇر سۆزلەۋاتاتتى. شۆھرەتنىڭ قۇلىقىغا نىجاتنىڭ: «سادىر پالۋان قىلىچى بىلەن شۇنداق بىر چاپقانتى» دېگەن سۆزلىرى چالا-پۇلا كىردى - دە، ۋەھىمىدىن يۈرىكى دۈكۈرلىدى. نىجاتقا ئاداۋەت بىلەن قاراپ قويدى: «كېچىدىن كۆرگەن چۈشۈمنى قانداق بىلىپ قالدىكىنە؟ چۈشۈمدە كۆزۈمگە سادىر پالۋان بولۇپ كۆرۈنگىنى ئەسلىدە نىجاتكەن - دە. ئۇ، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى سادىر پالۋانىى تولا چۈشەيدىغان بوپقالدىم، دەۋاتاتتى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، مەن كۆرگەن چۈشنى كېچىدىن ئۇمۇ كۆرۈپتىكەن - دە. خەپ، نىجات، ئۇزۇن يىللىق ساۋاقداش ھەم يېقىن ئاغىنە تۇرۇپ، ئازراقمۇ بولسا يۈزۈمنى قىلماي، ماڭا قۇيرۇق چىقىپ قالغىنىنى خىزمەتداشلارغا يېيىۋېتىپسەن. توختاپ تۇر، كۆنلەر تېخى ئۇزۇن، كۆرۈسەن. كىم ئاخىرىغىچە كۈلەلەيدىكىن. مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولغان كۈنۈم. . . »

- كېلىنگ شۆھرەت ، بۇ خىزمەتدىشىڭىز بىلەن تونۇشۇپ قويۇڭ،

- پېشقەدەم بۆلۈم باشلىقى بىر چەتتە چاقچاقلا ئارىلاشماي پۈشۈلداپ تۇرغان شۆھرەتنىڭ خىيالىنى تۇيۇقسىز بۆلۈۋەتتى ۋە نىجاتلار بىلەن كۈلۈشۈپ تۇرغان ناتونۇش بىر يىگىتنى ئۇنىڭغا تونۇشتۇردى، - ئىسمى قەيسەر، سىلەرنىڭ بۆلۈمگە مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولۇپ يۆتكىلىپ كەلدى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ شۆھرەتنىڭ قۇلاق تۈۋىگە بىرسى بازغاندەك مۇشتۇمى بىلەن شۇنداق قاتتىق سالغاندەك بولدىكى، قۇلاق - مېڭىسى ۋىڭىلداپ، ۋۇجۇدىغا سىڭلاپ پىچاق سانچىلغاندەك ئاغرىق كىردى. چىرايى ئاۋۇال تاتاردى، كېيىن قىزاردى.

- تەڭ دېمەتلىككەنمىز، خىزمەتتە كۆپرەك يارەدەم قىلارسىز، - دەپ ئۇزاتقان دوستانە قولنىشۆھرەت مەست - ئەلەسلەردەك تىترەپ تۇرۇپ چالا-پۇلا تۇتتى. يىغىدىنمۇ ياكى باشقا سەۋەبتىنمۇ ئەيتاۋۇر كۆز چانىقىنى سۈيۈق بىر پەردە توسۇالدى. كۆز ئالدى غۇۋالاشتى. ئاشۇ غۇۋالىق ئىچىدە ئىدارىنىڭ كادىرلار خىزمىتىگە مەسئۇل باشلىقىنىڭ يېقىملىق كۈلۈمسىرەپ تۇرغان چىرايى گىرىمسەن كۆرۈندى. شۇ ھامان ئۇنىڭ يۈرىكىدە كىچىككىنە بىر ئۈمىد نۇرى پىللىدە چاقناپ ئۆتتى-دە، دەرھال خىزمەت بىناسىنىڭ پەلەمپىيىگە قەدەم باستى. ئۇ تېخى ئۇچ - تۆت قەدەم چامدا-چامدىمايلا ئارقىسىدىن گۈررىدە كۈلكە كۆتۈرۈلدى. شۇ ھامانلا خۇدۇكسىرەش ۋە ئالاقزادىلىكتىن كاللىسىغا چىدىغۇسىز بىر ئازاب ھۇجۇم قىلدى. چۈشىدىكى غەلىتە مەنزىرە، كۆز ئالدىغا كېلىپ ئاغزىغا قاپلاشتى. قورقۇنچ ۋە ۋەھىمە ئىلكىدە ئاستا ساغرىسىنى سىلاپ باقتى. . .

1998-يىل 16-ماي، يەكەن رەسسام: پەرھات ئىبراھىم

ئاپتور: يەكەن دەريا باشقارمىسىنىڭ خادىمى(M1)

ئەجەل: پۇل ۋە قاسساپ

(باللادا)

ئابدۇلباست ئابدۇراھمان

قېلىپلاشتى بۇندا ھەممىسى،
يورغىلايدۇ بىر جۇپ چۈەر قول
كومپيۇتېر كونۇپكىسىدا.
تەھدىت سېلىپ ئېلېكتر سىمى،
دەرەخلەرنى قويماس ئۆسكىلى.
سۇ مۇنارى تولىمۇ ئېگىز،
يېزىلارنى بولماس كۆرگىلى.
دوختۇرخانا ياتاقلىرىدا
دۆۋىلىنىپ ياتار ئازابلار،
يەنە باردۇر ئاچچىق ئېكىراشلار.
كانارىغا ئېسىلغان گۆشلەر
يەمچۇكىدۇر گۆشخور ئادەمنىڭ.
پارقىرايدۇ قاساپنىڭ كۆزى،
كۆرگىنىدە يۇز سوملۇق پۇلنى.
قان پۇرايدۇ قاساپنىڭ قولى.
خۇرۇم بولۇپ كەتكەن مايلىشىپ،
كېپەن كەبىي نىلۇن پەلتۇسى.

***

ئالدىمدىكى چوقچىيىپ تۇرغان
كومپيۇتېر دەستىسى ئەمەس،
كاۋاپدان ئۇ ئىس پۇراپ تۇرغان.
تىرىشىمىز بىر كۈن كەچكىچە،
توشۇپ قالدى مانا بۇ ئايمۇ،
لېكىن يەنە مائاشسىز يانچۇق.
يۇز سوملۇق پۇل، ئاھ! يۇز سوملۇق پۇل،
كور ئادەمدەك بىر سىلاي سېنى.
ئەگىشىدۇ ماڭا نامراتلىق.

پۇل تېپىپتۇ مايلامچى بالا،
چوتكا تۇرماس مېنىڭ قولۇمدا.

*

يۇرىكىمدە لىقمۇ-لىق ئازاب،
جاراھىتىم ھېچ ئالماس ئېغىز.

*

ئىس پۇركۈيدۇ زاۋۇت تۇرخۇنى،
ئېرىقلاردا ئاقار يۇندىدەك
سانائەتنىڭ بۇلغانغان سۈيى.
يېتىم قالغان قۇشلار، بېلىقلار
قاياقىدۇر كەتتى يامانلاپ.
رەھىم قىلغىن يەر شارى ئانا،
ئېمىپ بولدۇق قېنىڭنى تامام.
سەن مېھرىبان، سەن بەك ئاقكۆڭۈل،
ئۇخلىۋالغىن بىر پەس تىنچ-ئامان.

***

شېئىر نامرات مەنمۇ ھەم شۇنداق،
گۆش بەرمەيدۇ قاساپ شېئىرغا.
بىر جۇپ قانلىق يىرتقۇچ قولى
ئۇزۇپ تاشلار قوي كاللىسىنى.
قان چاچرايدۇ يۇز سوملۇق پۇلغا.
چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرمەس،
تېپىلمايدۇ بۇندا ھېسسىيات.

*

سايراپ قالسا ئۆلگۈر چاقىرغۇ،
پۇل كېتىدۇ قايتۇرۇشقىمۇ.

*

ئەي ئادەملەر-ساددا ئادەملەر،
مۇزلاپ قالغان جانسىز يۈرەكلەر،
پۇلسىز ياشاش قىسمەتتۇر-قىسمەت،
كىتابسىزلىق بالايى-ئاپەت،
بىلىمسىزلىك ئادەم ئەمەسلىك،
ئىككى پۇتلاپ مېڭىشتۇر پەقەت.

*

شېئىر بولماي ئالدىمدىكىسى
گىرده بولۇپ قالغان بولسىچۇ.

*

چەرخلىرىنى قان ئايلاندۇرار،
گۆلدۈرمامىلىق كونا تۈگمەننىك.
ئەي سەن قوتۇر تۈگمەننىك تېشى،
بېشىمدىلا چۆرگىلەيسەنغۇ.
ئىزىپ ئۇن قىلىۋەت جىسمىمنى،
گىرده ياقسۇن ئۇنىڭدا ناۋاي.
ئىلىپ يېسۇن يۇز سوملۇق پۇلغا
قان پۇراپ تۇرغان قېرى بىر قاسساپ.

***

قۇشخانىغا مېڭىشار قويلار،
مۆڭگۈزلىرىنى تۆۋەن سېلىشىپ.
بىز-بىرىنى ئۇسسۇشكەن بىلەن،
پىچاق بىلەپ تۇرغان قاسساپقا
قارىيالماس ئۇلار ئالىيىپ.
سەركىلەرنىڭ ئالدىشى بىلەن
قۇشخانىغا كىرىپ كېلىشەر.
قان تېمىپ تۇرغان پالتا-پىچاققا
باشلىرىنى تۇتۇپ بېرىشەر.
ئەي بىچاره، بىچاره قويلار،
قاسساپ بەرگەن يەمگە تويۇڭلار.
گېلىڭلارغا پىچاق تەگكەنده
تىپىرلاڭلار، ئاندىن ئۆلۈڭلار.
ئەلمىساقتىن ئوخشاش قىسمەتلەر،
بۇ قىسمەتنى يەنە كۆرۈڭلار.
قاسساپنىڭ بار ئۆتكۇر پىچىقى،
قۇشخاندا تىترىشەر جانلار،
دولقۇن ياساپ ئاقندۇ قانلار.
جان ئىزدىشىپ قانخور قاسساپلار،
دېۋىلەردەك مېڭىپ يۈرۈشەر.
قۇشخاندىن كۆلكە تېپىلماس،
ئولجا يىگەن شىر ئەسنىگەندەك
كۆرۈنىدۇ قاسساپلار كۈلسە.
ئېغىز-بۇرنى قانغا مىلەنگەن،
تېپىلمايدۇ بۇندا ھېسسىيات.

*

چەككە يەتتى جانلىقلار ئاھى،
يىغلىماقتا تەبىئەت ئانا.

***

قەشقەردىكى كونا رەستىدىن
خېنىم مىجەز قېرى بىر زەردار
يۇدۇپ كېلەر بىر خۇرجۇن پۇلنى،
خەجلەيدىغان ئورۇن يوق ئۇنى.
قىستاپ كەتسە ئەگەر تەرتىپى،
يېقىن جايدا هاجەتخانا يوق،
ئىشلەتمەس ئۇ تازىلىق قەغىزى،
خالتىسىدا تەرەت چالمىسى.

*

مىليونېرلار بەكمۇ كەمبەغەل ،
پۇل تىلەيدۇ تىلەمچىلەردىن.

كەمبەغەلمىز بەلكىم هەممىمىز ،
غۇربەتچىلىك تۆكۈلۈپ تۇرار
تۇرقىمىزدىن-سىياقىمىزدىن.

***

ئۇرۇمچىده لىقمۇ-لىق ئادەم،
ئىمىر-چىمىر مېڭىشار هەريان،
بارماقلىرىم خەت باسقان كەبىي.
فرامىدا-يەر ئاستى شەهەر،
مىغ-مىغ ئادەم كەچقۇرۇن-سەهەر.
دۆڭكۆۋرۈكته كۆپتۇر قەلەندەر،
كەچ كىرگەنده ئۇلار گىرده يەر.
قورسىقىم بەك ئاچتى شۇ تاپتا،
گىرده ئەمەس ئالدىمدىكىسى
دۇمچەك-دۇمچەك شېئىرلار پەقەت،
ئارىسىدىن نان چىقماس هەرگىز،
چىقار غەمكىن مىسرالار پەقەت،
ئۇنى هەرگىز يېگىلى بولماس.

***

چۇرۇقلىماس بوپ كەتتى قۇچاق،
سانائەتنىڭ تازەك شەهىرىده.
زېده بولغان تەبىئەت تامان
ئېغىنىشىپ بىر توپ ئېشەكلەر
هاڭرىماقتا بەكمۇ بىمالال.
يۆتەل بولۇپ بەگگە شەهەرلەر
ئىس پۇركۈيدۇ ئېغىز-بۇرنىدىن.
يەر شارىنىڭ ئاچ بېقىنىغا
سانچىلغاندا رەهىمسىز بۇرغا،
تولغىنىدۇ يېتىم يەر شارى،
سۇنۇپ كەتكەچ بىرتال قوۋۇرغا.

*

سۇلياۋ يوپۇق پارنىك ئېتىزلار،
خىمىيىلىك سۇنئىي ئوغۇتلار،
تىنىقى يوق بېپايان سەهرا،
ئاشقازاندا لىق سۇنئىي غىزا.

***

ئاۋۇپ كەتتى راك كېسەل ئەجەب،
دورىسى يوق ئىپلاس كېسەلنىڭ.
ئوپېراتسىيە قىلار ۋراچلار،
پىچىقىنى بىلەپ قاسساپتەك.
قۇشخانا يوق دوختۇرخانىدا،
ئۇ جايدىكى ئوپېراتسىيەخانا.

*

بىر ئاقىۋەت بەك قورقۇنچلۇق،
بالىنىتسا بولۇپ قالسا يەر شارى.

*

غەربتىكى جىنسىي ئەركىنلىك،
يەنە ئىپلاس شېرىن چېكىملىك،
چېرىك ئەخلاق، روهىي چۈشكۈنلۈك. . .
ۋەهىمىگە چۈشتى ئىنسانلار،
تارقالغاندا شىددەتلىك ئەيدىز.
قورۇپ كەتتى هايۋانلار نەسلى،
كېسىلگەچكە كۆپلەپ ئورمانلار.
قۇم دولقۇنى كېلەر شىددەتلىك،
قاسساپلاردەك قىلىشىپ خىتىس ،
هاياتلىقنى يالمايدۇ غايەت.
يەر شارىنىڭ ئېغىزمىنىغا
مىنۇئالدى بەدبۇي سانائەت.

***

يۇز سوملۇق پۇل، هاراق ۋە قىزچاق،

مەسچىت خالىي - يۇلاردىن يىراق.
ياتقىمدا مەن بەك تەقۋادار،
ئىشكىمدىن مارار شەيتانچاق.
تىپتىنچتۇر ئۆلۈمگە ئوخشاش،
سوغۇققىنا يېقىمسىز ياتاق.
يۇلۇڭدىكى خوشۇم يوق كارىۋات
جىنازامدەك قىلىدۇ باغاش.

***

يۇز سوملۇق پۇل قەدىرلىك سەن بەك،
قولدىن-قولغا ئۆتۈپ تۇرىسەن.
مېنى تاشلاپ قويۇپ ئازابلاپ،
مىليونېرنىڭ قوينىغا كىرىسەن.
قاسساپلارنىڭ توڭكاي چىشلىرى
بەئەينى بىر شىرنىڭ مەگۈنى.
يۇز سوملۇق پۇل قايتىپ كەل ماڭا،
بەكمۇ سېغىنىپ قالدىم يانچۇقى.

***

ئەي قۇشخانا، ئىپلاس قۇشخانا!
قاسساپلارنىڭ قانلىق ئوردىسى،
بار سېنىڭدە قانلىق كانارا،
سانچىلغاندۇر يۇرەك پارچىسى،
بېقىنىدا تەڭسىز تارازا.

*

يۇز سوملۇق پۇل پېشىمگە ئېسىلىپ
تاپان بىسىپ كېلەر دېگۈسلاپ.
پۇلنى كۆرگەن ئەما تىلەمچى
يۈگۈرىدۇ هاسىنى تاشلاپ.

*

تاپقىنىدا كور خېرىدارنى،
ئۆشكە گۆشى ساتىدۇ قاسساپ.

*

رېستۇرانغا كەل ئەي تىلەمچى،
مېھمان قىلاي سېنى بىر هازا،
قېنى، ئاله، هەممىدىن يېگىن،
بەختلىك بول، يەپ-ئىچكىن تازا.
مىليونېرلار ئاچ مۇشۇ تاپتا،
ئىشخانىدا جىددىي هېسابتا.
چەك يازىدۇ كىمدۇر بىرىگە،
يان تېلېفون جىرىڭلىغاندا.
ئۇ ئاچ قالسۇن، ئاچ قالسۇن تازا،
يەپ-ئىچەيلى بىز رېستۇراندا،
يۇز سوملۇق پۇل نېمىتتى بىزگە.

***

كەت، ئەي قاسساپ يېنىمدىن ئەمدى،
يۇز سوملۇق پۇل كەينىدىن يۈگۈر.
ئىتقا ئوخشاش قاۋا بىر هازا،
زەنجىرىڭنى سىلكى، ئۇزۇۋەت!
پاچىقىمنى تالىۋەت بىر رەت،
ئالۋاستىدەك يەنە بوغىۋەت،
بۇرنۇمغا ئۇر! بەك ئۇر، يېرىۋەت،
پىچىقىڭمۇ بەك ئۆتكۈر تازا،
بىر يېرىمنى كېسىۋەت مانا،
كەتكۈزىۋەت ئۇرۇپ هۇشۇمدىن،
ئېلىۋېلىپ دەردىڭنى مەندىن،
خوش بوپ كېتەي، كەتكىن يېنىمدىن،
سوتقا بېرىپ يۈرمەيمەن ئاندىن،
تولىمۇ بەك زېرىكتىم سەندىن.

***

زۇلمەت كېچە تۇغۇلغان كۈنۈم،
ئۆلۈمىمنى باشلىۋەتكەنتىم.
ئوماقلىقىم كەلگىن بىر مەررە،
تال چۈشىنى ئات ئېتىپ بېرەي.
كىچىكلىكىم-گۈناهسىزلىقىم،
جىنايىتىم چوڭ بولغانلىقىم.
ئۆز-ئۆزۈمدىن بەكمۇ زېرىكتىم.
مومام ئۆلۈپ كەتكەندىن بېرى
تۇڭەپ كەتتى گۈزەل چۆچەكلەر،
«ئۇر توقماق» مۇ قالدى سېھرىدىن.
خاراب بولدى بۇۋامنىڭ ئۆيى،
قۇرۇپ كەتتى قاغا جىگدىلەر،
قاغىلارمۇ يوقالدى نەگە.
تېزەكلىمەس بوپ كەتتى تىللا،
هەلەپ يېگەن قوتۇر ئېشەكلەر.
ئەي ياغاچچى ، جېنىم ياغاچچى،
ياساپ بەرگىن ماڭا ياغاچ ئات،
ئۇچۇپ كېتەي كۆكنىڭ قەرىگە،
ساقلاپ قالمىسۇن مېنى مەلىكە.
كۆرۈنمىسۇن قاسساپ كۆزۈمگە،
يۇز سوملۇق پۇل، قاسساپ ، كانارا،
يەنە ئەبلەخ قانلىق قۇشخانا،
يەر شارىدەك چوڭ ئەخلەتخانا.

***

مۇڭ تۆكىلەر مۇڭلۇق شەھەردىن،
تىلەمچىنىڭ ساپايىسىدىن.
سەھرادىكى ئوتۇنچى بوۋاي
ئېشەك مىنىپ جاڭگالغا كىرسە،
ئۇچرىغانمىش بىر غايىب شەھەر.
چىللىشارمىش ئۇندا خورازلار،
يېتىپ كەلسە بىر گۈزەل سەھەر.
بارمىش گۈلشەن ۋادا - يايلاقلار،
قىيغىتارمىش بۇغا-مارالار،
مەرۋايىتتەك سۈزۈك ئېقىنلار،
بېلىقلار، ئالتۇن بېلىقلار،
ئورمانلىرى يېشىل-باراقسان،
چېچىشارمىش توپ-توپ يىلقىلار،
تاش ئورنىدا ئۇنچە-مارجانلار،
تاغلىرىدا ئالتۇن-كۈمۈشلەر،
شۇنچە سۈزۈك بىپايان ئاسمان.
كۆرۈنمەسمىش ئېگىز بىنالار.
شۇنچە گۈزەل ئادەمسىز شەھەر،
كۆرۈنمەسمىش غالجىر ئادەملەر.
يوقمىش يەنە قانلىق ئوردىلار،
پادىشاهلار، ۋەهشىي جاللاتلار،
بەك سۆيۈملۈك قاسساپسىز شەھەر،
بەختلىكتۇر شۇڭا هايۋانلار.

*

ئەي جان بۇۋا، خىزىرىدەك بۇۋا،
باشلاپ بارغىن مېنى شۇ يەرگە،
شۇ تىپتىنچ غايىب شەھەرگە.
ئېشىكىڭنى يېتىلەپ بېرەي ،
ساڭا ئوتۇن كېسىشىپ بېرەي،
باشلاپ بارغىن مېنى شۇ يەرگە،
بىز كېتەيلى ئاشۇ شەھەرگە.

ئابلىز خوجامنىياز فوتوسى

ئاپتور: يېڭسار ناهىيە ساغان يېزىسىدا خوسۇسىي چىش دوختۇرى (M1)

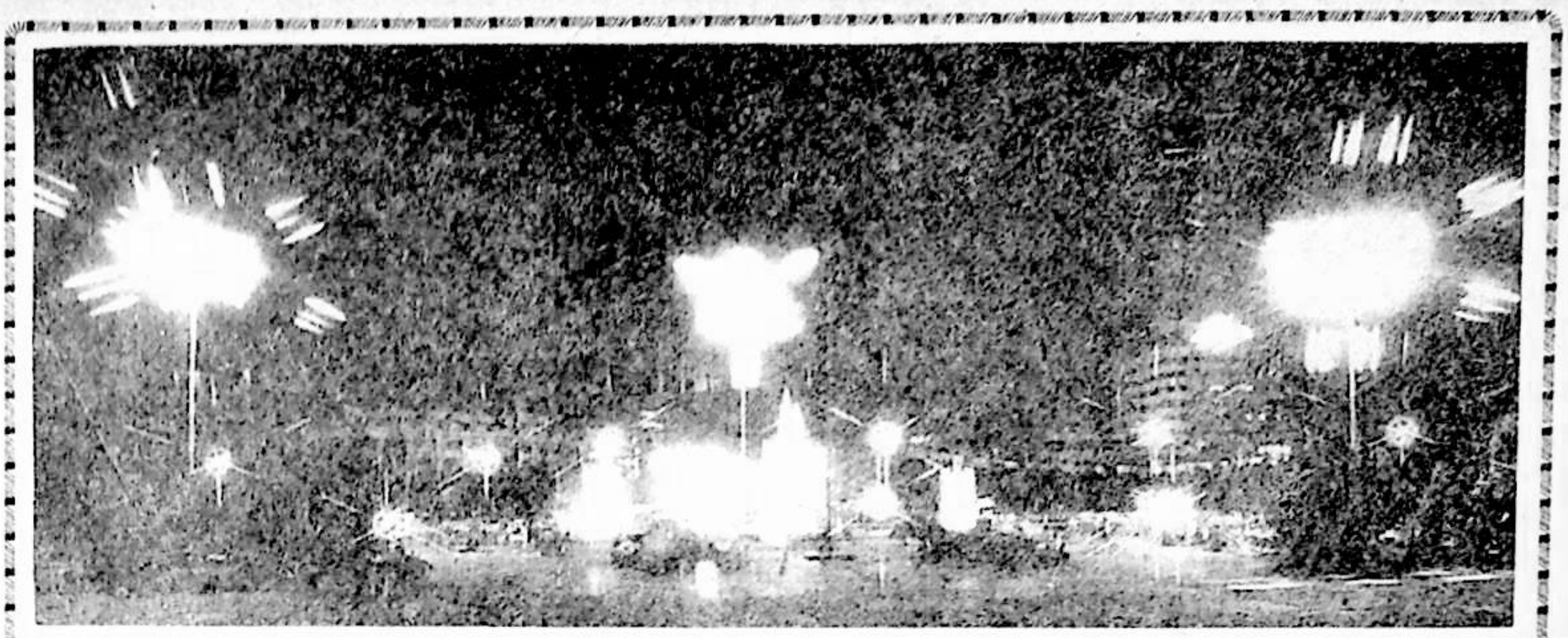

تۇن گىرۋىكى

(داستان)

تۇرسۇننىياز توختى ئوغۇز

1

بارىمەن
تۇن قوينىدا سۆرەپ ئۆزۈمنى.
كالۋالاشقان قەدەملىرىمگە
تەڭكەش بولار ئاسقاق كۈيلىرىم.
تۇن
ئېھ، بوۋاينىڭ ساقاللىرىدەك
ئېغىرغىنا تۇرار يەلپۈنۈپ.
تەبىئەتكە تارالماقتىمەن
نۇر زەررىسى بولۇپ يېرىلىپ.

ئېزىتقۇلار چىرماشقان خىيال
چوقۇلايدۇ، سوراقلايدۇ ھەم
كىچىككىنە مەۋجۇدلۇقنىمۇ،
كېپەنلەنگەن گۈزەل روھنىمۇ...
نەشە دېگەن قانداق نېمە ئۇ،
خروئىنچۇ ھېلىقى ئاپئاق؟
قانداق بولار ئۇنى بىر چېكىپ
قايتىپ باقسام ھايۋانلىقىمغا؟

خىياللىرىم قاپتاللىرىدا
جىمجىتقىنا ياتار بىر سادا.
بەلكى مېنى تونۇماي قالار
ئېھ، شۇ قەدەر رايىش تار كوچا.
سوراپ سالار ئاكام ئىسمىمنى،
تونۇمايمەن مەنمۇ ئۆزۈمنى.
روھىمغا
بېغىرلايدۇ كۆز يېشىم بىردىن،
ئايلىنىمەن سوئالغا شۇندىن :
مەن كىم؟...

2

قاۋاقخانا بىر چۈشلەر چۆلى،
غايىب بولار گاھىدا تۇرۇپ.
بۇ يەردە
غايىب بولار كۈتكۈچى ئايىمۇ،
ئىلغۇچلاردا كۈلەر باغىرداق...
كىچىككىنە چەكسىزلىك ئارا
پەيدا بولار يالىڭاچ ناخشا

قىز كۆكسىدەك ئۇنسىز دەۋرىگەن.
لەيلەپ قالار بۇ يەردە ھەممە،
خىياللارمۇ شاردەك سەمرىگەن.
چىرماشقان تەنلەر
چىرماشقانچە چىقار كۆزنەكتىن.
تۇن قوينىدا بىچارە كوچا
ئايلىنىدۇ ساراڭ ناخشىغا.
تىتىرەككە ئايلىنار شەھەر سۈكۈتى،
ئىت قاۋىماس قاۋايدۇ ئادەم.
گۈل بەرگىدە يامرايدۇ قۇسۇق،
قۇسۇقتەكلا سېسىيدۇ ئالەم.
سېسىپ كېتەر ئۇيغۇرچە سىياق،
قىممەتنىڭكى تالاسىمۇ ھەم.
قۇسۇق بىلەن بۇلغىنىدۇ روھ،
بۇلغىنىدۇ بۇيۇك مەۋجۇدلۇق.
قۇسۇق بىلەن تۆكۈلۈپ كېتەر
ۋۇجۇدتىكى بۇيۇك ئۇلۇغلۇق...

ۋاقىت ئوخشاش تەكرارلانغاندەك
تەكرارلىنار بۇ يەردە مەستلىك.
مۇڭسىرايدۇ دىلدا سالاملار،
ياڭراپ كېتەر سۆزلەر قەغىشلىك.
روھ مەست،
ۋۇجۇد مەست،
مەستتۇر ھەتتا تومۇر زەررىسى.
مەست بولغاچقا بۇ جايدا ھەممە،
مەستتۇر ھەتتا خىزىردەك كوچا.

كوچىلاردا ئۆتكۈنچى ناخشا،
قاسراقلانغان يۈزىدە پاتقاق.
لېنتىدىكى ناخشىلار چەتنىڭ،
«تار كوچا»غا كەلمەيدۇ تىلى.
-زوردۇن سابىر كىتاب يېزىپتۇ،
-قۇرۇق گەپنى بىزمۇ يازىمىز.
-«ئۇزاق يول»نى قويساڭچۇ ئۇستام!
-قويە ئۇنداق كونا ناخشىنى!
-جېكسوننىڭكى ئۇنىڭدىن ياخشى.
-قۇددۇس ھاپىز چەتكە مېڭىپتۇ.
-كونا گەپنى دەيدۇ يەنە شۇ.

-يۇلۇڭ بولسا
توخۇ مۇتىمۇ تەييار ساقا،
-مانا گەپنىڭ نوچىسى مۇشۇ!
. . .
غەيرەت . . .
ئۆتكۈنچى ناخشا . . .
ئۆتكۈنچى ۋاقىت . . .
ۋە ئۆتكۈنچى قاۋاقخانىلار . . .
داڭقىمىز بار ئىستانبۇلدىمۇ،
داڭقىمىز بار ھەتتاكى توكيو-
ئالمۇتىدا، تاشكەنتلەردىمۇ.
بار ئۇ يەردە تىزىپ ششىنى
قاتۇرۇلغان ئۇيغۇر ھەيكىلى.

قاۋاقخانا بىر چۈشلەر چۈلى،
غايىب بولار گاھىدا تۇرۇپ.
پەرىشتىدەك بۇ گۈزەل شەھەر
تېلىقىدۇ ئۆزىنى قۇسۇپ.

3

كىچىككىنە يۇلتۇزدەك شەھەر
يەر شارىنىڭ باغرىدا كۆلەر.
قۇتۇپلارغا سوزۇلغان ئېقىن
دەل مانا بۇ شەھەردىن ئۆتەر. . . .

كىچىككىنە يۇلتۇزدەك شەھەر
خاسىيەتلىك ئاققۇدۇر گويا
ئۇچۇپ كەتكەن يىراق-يىراقلا -
يېڭى زېلاندىيىگە،
ئافرىقىنىڭ زېمىنلىرىغا؛
مىيونخېنغا، توكيوغىمۇ ۋە
ئاۋسترالىيىنىڭ
ئېھ، ياپىيېشىل كوچىلىرىغا؛
ئىستانبۇلغا، پارىژغا ھەتتا
لوندونىنىڭكى مۇزېيلىرىغا. . .
يىراقتىكى ئاق تەنلىك ئالىم
بۇ شەھەرنى كۆرمەكچى بولار.
يىراقتىكى مۇھاجىر ئۇيغۇر
بۇ شەھەرنى سۈيمەكچى بولار.
تۇپرىقىنى ئېلىپ ئۇچۇملاپ
باشلىرىغا چاچماقچى بولار.
يىغلاپ سالار كۈندە ئېسەدەپ،
قۇياش چىقسا: «بىزنىڭ شەھەرنىڭ
ئاسمىنىدىن چىقىپ كەلدى» دەپ.
چىقىپ قالسا شەرق شامىلى
ئارزۇ بىلەن ياقار ئۇنىڭغا
تۇغمىسىنى يېشىپ باغرىنى!
يۇرت تەرەپتىن كەلگەن شامال دەپ
ھەسرەت بىلەن سۈمۈرەر ئۇنى!
تۇندە يۇلتۇز، دېڭىز، كۆچىلار،
ئۆزى ياشاپ تۇرغان يات شەھەر؛
تەبىئەتمۇ، تەۋىشمۇ- ھەممە
بۇ شەھەرنىڭ ئىسمى بوپ كۆرۈنەر
تۇرغان بىلەن بەك يىراق يەردە.
نەپەسلىرى ئۈزۈلسە ئەگەر
قارچۇقىدا قاتار بۇ شەھەر. . . .

***

-«تۇركىي تىللار دىۋانى»،
«قۇتادغۇبىلىك»
ئېنگلىزچە نەشىر قىلىنىپتۇ.
-روبېرت دانكوف تەرجىمە قىپتۇ.
-مىيونخېنلىق بىر گېرمان ئالىم
«ئۇيغۇر مۇقامى» دەپ كىتاب يېزىپتۇ.
-غۇلجىلىقچۇ، ھېلىقى نۇرتاي
يېتىملارغا مەكتەپ سېلىپتۇ. . . .
-ھەي، ئۇنى دەپ نېمە قىلىسەن؟!
-ئالىي مەكتەپ بالىسىغۇ سەن!
-دىپلوم ئېلىپ كەتسەكلا بولدى.
-شۇنى دەيمەن. . . ياخشى گەپ بولدى.
-يۈز كېلەلمەي قالما يۈرتۇڭغا!
-كىم يۈز كېلىپ شەھەر سوقۇپتۇ؟
-تازا لاۋزا ئاداش-دە، ماۋۇ! . . .

كەچلىك بازار جاۋلداق جۇۋان،
گەلگۈنى بېرىپ سالىسەن.
قانىتىڭمۇ چىقار بىردەمدە،
قىنىڭە ئاتلاپ ئۇچۇپ كېتىسەن.
كەتكۈڭ كېلىدۇ ۋاشىنگتونغا،
ياغلىق تارتقۇڭ كېلەر كەشمىرىدىن.
ئادرىسىنى بىلگۈڭ كېلىدۇ
دۇنيادىكى ئەڭ گۈزەل قىزنىڭ.
يېگۈدەك بولسەن تېخى
شەھەرىكى داڭلىق زابوينى.
سەن كۆرۈسەن ھەممە ئادەمنىڭ
كۆزلىرىدىن چىرايلىق دەردنى. . . .

خاسىيەتلىك پەرىشتە شەھەر
ئېھ، ئۇنسىزلا قويار پۇشۇلداپ.
باغرى بىلەن قۇش پەيلىرىدەك
سۈيۈپ قويار ئالىملىرىنى،
سۈيۈپ قويار شائىرلىرىنى،
ساخاۋەتچى ئوغۇللىرىنى،
سۈيۈپ قويار خىلۋەتلەردىكى
يېتىم ئەمەس يېتىملىرىنى.
دىلكەش بولار ئۇنسىز ياشلارغا،
دىلكەش بولار سايرىماقچى بوپ
سايرىيالماي يۈرگەن قۇشلارغا.
دىلكەش بولار
يىغلىماقچى بوپ
ئۇن سالالماي يۈرگەن بوۋايغا. . . .

خاتىمە

رەڭلىك كۆزلەر ۋە رەڭلىك كۆز ياش،
كۆز ياش بىلەن بويالغان كوچا.
دۆۋە-دۆۋە غەپلەتكە تولغان
قىز كۆزىدەك ئۇچقۇر مەيخانا.

ئېھ، قىممەتنىڭ مېكسن شولىسى
تېنەپ يۈرەر
جۇل-جۇل روھنىڭ جىلۋىسى ئارا.
نۇر تىلەپ بىر يارلىش ئۈچۈن
كۆيۈك قۇياش ياتار تاپسىدا. . .
نېمىشقىدۇر تەنها دەمدەردەك
يىغلىۋالغۇم كېلەر بۇقۇلداپ.
ياغسام دەيمەن بۇيۇكلۇك ئۈچۈن
سىم-سىم يامغۇر بولۇپ سىمىلداپ!
تۇن. . .
گىرۋىكىڭدە لەيلەپ يۈرگەن مەن،
ئېھ، سوئالدەك، سوئالدەك ئوقۇم.
قۇياش كۈلۈپ كېلىدۇ جەزمەن،
ئۇ مېنىڭدەك مەست ئەمەس چوقۇم.
1995-يىل، قەشقەر ئۇركەش جاپپار فوتوسى

ئاپتور: شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش-قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىنىڭ 3-دىۋىزىيە مارالبېشى 53-تۇەن-مەيدانى خەلق ئىشلار بۆلۈمىنىڭ خادىمى(M1)

قىسمەت تەزكىرىسى

مۇھەممەت كېرىم ۋارىسى

تاڭ ئاتىدۇ،
كۈن پاتىدۇ.
ئەڭ قىممەتلىك ۋاقتىڭ كېتىدۇ.
بەختىڭ كېتىدۇ.
كىمدۇ بىرىنى ئىزدەيسەن،
ۋىسال ھەققىدە سۆزلەيسەن،
ۋىسال كۆرمەيسەن.
ئامراقلىقىڭ چىقمايدۇ،
ئۇتۇۋېرىدۇ كۈنلەر،
ئايلار-يىللار.
بالايىتىلەپ كېلىپ قالىدۇ
سەن سۆيگەن قىزچاق.
مەڭدەپ قالىسەن،
ئۆندەرەيسەن.

***

تاڭ ئاتىدۇ،
كۈن پاتىدۇ.
داداڭ ئېڭراپ ياتىدۇ،
چۈنكى ئۇ كېسەل.
ئاپاڭ يىغلاپ ئۆزىنى ئاتىدۇ.
بىر توپ ئادەملەر كىرىپ كېلىدۇ.
بىلىڭگە ئاق باغلاپ قويىدۇ.
يىغلاپ كېتىسەن
ئىچ-ئىچىڭدىن ئۆكسۈپ.
بىر بوۋاي كېلىپ
بېشىڭنى سىلاپ
تەسەللىي بېرىدۇ.
شۇ بوۋايغا ئېسىلىپ
ئېسەدەيسەن.
جىنازىنى كۆتۈرۈپ ماڭىدۇ ئادەملەر.
يىغلاپ-قاقشاپ بىللە ماڭىسەن،
داداڭنى-
كۆمۈپ كېلىسەن.

***

تاڭ ئاتىدۇ،
كۈن پاتىدۇ.
مەكتەپكىكى چوغدەك قىزىللىق
سۇسلاپ كېتىدۇ.
چىشىڭ سارغىيىپ
ۋۇجۇدۇڭدىن دەرمان كېتىدۇ.
شۇ تاڭلار، شۇ كەچلەر
پىشانەڭگە بەلگە قويىدۇ،
نەقىش ئويىدۇ.
بىر ئادەم كىرىپ
بىر خوتۇن توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىدۇ.
تۆت ئادەم بىرلىشىپ
سېنى ئاخىر ئۆيلەپ قويىدۇ.

***

تاڭ ئاتىدۇ،
كۈن پاتىدۇ.
دەرەخ شاخلىرى ئېغاڭلاپ
غازاڭلار قۇيۇلىدۇ.
ھېچنېمىنى چۈشىنەلمەيسەن،
دۇگدىيىپ مېڭىپ.
بىر ئېتەك شىمشەكەڭنى-
سېتىپ كېلىسەن.
ئوغلۇڭغا بىر قاق،
قىزىڭغا كەمپۈت بېرىپ قويىسەن.
ئايالىڭغا ياغلىق ئارتىپ قويىسەن.
تامغا يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ كېتىسەن.
خىيال قىلىسەن.
خىيال قىلىسەن. . .

ئابلىز خوجامنىياز فوتوسى

ئاپتور: قورغاس ناھىيىسىدىن، دېھقان(M1)

شېكسپىر ھاسىلاتلىرى

بۇغدا ئابدۇللا

بەدئىي ئوبرازنىڭ مۇكەممەللىكى

بەدئىي ئوبراز چوڭ بىر ئۇقۇم، ئۇ، تەبىئەت ۋە ئىنسانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەدئىي ئوبراز شېئىردا كەم بولسا بولمايدىغان ئىنتايىن مۇھىم بىر ۋاستە. ئىدىيە، مەزمۇن ئوبرازلارنى بەلگۈلەيدۇ، تاللايدۇ ۋە ئۇيۇشتۇرىدۇ، ئۆزئارا بىر -بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

تارىخىي جەھەتتە ، بىزنىڭ كلاسسىك شائىرلىرىمىز شېئىرىيەتنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىدە ئەسىرلەرگە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان ئوبرازلار ئۇستىدە ئىزدىنىپ، ئۆز پىكىرلىرىنى يورۇتۇش ئۈچۈن ھەتتا دۇنياۋى ئوبرازلارغا مۇراجىئەت قىلىپ، ھەقىقەت مەشئىلىنى ياندۇرۇپ كەلگەن.

ئوبراز مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ ، ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان بىر پۈتۈن گەۋدە.

كونكرېت ئىپتقاندا، شائىر بەلگىلىك مەزمۇن ئۈستىدە ئويلاشقانىكەن ، جانلىق، ھاياتىي ئوبرازلارنى ۋاقىت سەرپ قىلىپ، بار ئامالىلار بىلەن ئىزدىمەي قالمايدۇ. شائىرغا ئوبرازنىڭ چىلىقىشى بەلكى ھېچكىشى دىققەت قىلمىغان جىمجىتلىق، تاسادىپىيلىق ئىچىدە يۈز بېرىدۇ. شېئىرىي ھاياتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ بۇنداق ئەھۋال ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ ، بېيىپ ، كېڭىيىپ بارىدۇ. كونكرېت ئوبراز ئەينى ۋاقىتتا كونكرېت رەڭگە ئىگە بولىدۇ، ئەمما شائىرنىڭ ھېسسىيات رېڭى بۇ خىل رەڭلەرگە تېخىمۇ جۇلا بېرىدۇ. يەنە كېلىپ، ئوبراز تارىخىي مەنزىرىلەرنىڭ ئىزچىللىقى بولۇپمۇ ساقلىنىدۇ.

ئوبرازدا ئەسلى مەزمۇن بولمايدۇ، ئۇ ئىدىيە ۋە مەزمۇننىڭ روشەنلىكىنى ئىپادىلىگەندە ئاندىن جانلىنىدۇ.

ئوبراز سان جەھەتتىن بىرلا نەرسە ئەمەس، ئۇ كونكرېت شېئىردىكى ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ بولغاندىن كېيىن كېيىنكى شېئىرلار ئۈچۈن يەنە باشقا ئوبرازلارغا ئورۇن ئۆتۈنۈپ بېرىشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا، ئوبرازلار قاتارلىشىپ ئوبراز زەنجىرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

ئوبرازلارنىڭ شېئىردىن ئىبارەت بۇ شاھمات تاختىسىدىكى ئورنى خۇددى شاھمات ئوروقلىرىنىڭ رولىدەك ھەر خىل بولىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاددىيلىرىنىڭ ئورنىغىمۇ پەقەت سەل قارىماسلىق كېرەك.

تارىخىي مەزمۇنلارنى ئىپادىلەشتە ئېتىنىك، تارىخىي ئوبرازلارغا تايانماي بولمايدۇ. ئوبراز ھەم تارىخىي، ھەم رېئال ھاياتنىڭ ئەينىكى بولالايدۇ.

ئوبراز ھەقىقى مەنىدە چىن نەرسە ، ئۇنى بۇزۇپ قويۇشقا، پەردەزلەشكە بولمايدۇ، بۇنداق دېگەنلىك ئۇ گىرىم كۆتەرمەيدۇ، دېگەنلىك . ئۇ مۇكەممەل، گۈزەل، ھەقىقىي ھۆسنى بىلەن ھەقىقىتنى ئىپادىلەشكە بىردىنبىر قادىر نەرسە.

مۇكەممەل مەزمۇن -مەنانى ئىپادىلىگەن ئوبرازلار تارىختىن كېلىدۇ ھەم رېئاللىقنىڭ سىناقلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەگەر ئۇ بۇنداق بوران

-چاپقۇنلارنى باشتىن كەچۈرمىسە ئۆزىنىڭ چىنلىقىنى قانداق ئىسپاتلاپ بېرەلىسۇن !

هايات نۇقتىسىدىن تۇرۇپ قارىساق ، بەدىئىي ئوبرازغا تاللىنىدىغان شەيئىي ناهايىتى ئاددىي نەرسە، بىراق ئۇ ئىدىيە، مەزمۇنغا خىزمەت قىلىدىغان ناهايىتى مۇستەھكەم ماتېرىيال. ئۇنداق بولمىغاندا ، ئۇ قىممەت يارىتالمىغان بولاتتى. گەرچە بەدىئىي ئوبرازغائېرىشىش تولىمۇ مۇشكۇل ئىش بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا چوڭقۇر مۇھەببەت قويغان ئادەملەرلا ئۇنىڭ دۇنياسىغا كىرەلەيدۇ. يەنە كېلىپ، ئۇ ئۆزىگە يۈزەكى مۇئامىلە قىلغانلارغا ھەرگىز ئۆزىنى تۇتقۇزمايدۇ. قات-قات تۇمانلىق ، خەتەرلىك مۇز تاغلارنىڭ ئىچىگە كۆك ياقۇت ئۆزىنى قانداق يوشۇرغان بولسا ، ئوبراز تەبىئەت دۇنياسىغا ئۆزىنى شۇنداق يوشۇرغان بولىدۇ.

ئوبرازنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىدىن سۆز ئاچقاندا، ئۇنىڭ سىنىپىيلىكى، مىللىيەتلىكى، خەلقچىللىقى، چوڭقۇرلۇقى، رېئاللىقى، دەللىكى قاتارلىقلاردىن باشقا ۋەكىللىكلىكىنىمۇ تىلغا ئالماي بولمايدۇ، بۇ ئۇنى تاللاشتىكى ئەڭ مۇھىم شەرت.

ئوبراز مەڭگۇلۇك، تىرىك، يۇمران، نەفىس، تەسىرلىك نەرسە. شائىر ئۈچۈن ئوبرازنى دىتلاش تولىمۇ مۇھىم كۈنتەرتىپ. ياراملىق ماتېرىيال بولماي تۇرۇپ ياراملىق شېئىر يازغىلى بولمايدۇ.

ئوبرازنى قالايمىقان تونۇش ۋە ئىشلىتىش شېئىر يېزىش تېخنىكىسىدىكى سەۋەنلىك بولماستىن ، بەلكى تەپەككۇر، تەسەۋۋۇردىكى ئاجىزلىق، مۇجىمەللىكتۇر، خالاس.

ئوبراز پۈتمەس - تۈگىمەس بۇلاق.

سەنئەتكارنىڭ بەدىئىي ئىستېداتىنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ، ئوبراز بارغانسېرى غۇۋالىشىپ، كىشىنى مۇھاكىمە قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ.

ئوبراز يىلتىزى تارىخىي يىلتىز بىلەن تومۇرداش بولىدۇ. ئوبراز ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا ئۆزىنىڭ مىللىيەتلىكىنى يوقاتمايدۇ.

ئوبرازنىڭ ئىچكىي قىسمىدا توسالغۇ بولمايدۇ. گەرچە ئوبراز چەكلىك بولسىمۇ، چەكسىزلىككە تۇتاشقان بولىدۇ.

سېنىڭدىن ھەممىنى تارتىۋېلىشى مۇمكىن ، لېكىن ھېچكىم سەن ياراتقان ، ياراتماقچى بولغان ئوبرازنى تارتىپ ئالالمايدۇ.

كۆڭۈلدىكىدەك ئوبراز شائىرنى بىردىنبىر رازى قىلالايدۇ.

نەپسانىيەت ئوبرازغا ئارىلىشىۋالالمايدىغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭدىكى ئۇلۇغلۇق دەخلىسىز بولىدۇ.

شېئىرنىڭ پىشىشىغا ئەگىشىپ ئوبراز پىشىپ بارىدۇ.

مىللەتنىڭ ئېتىقادى ھەم ھەۋىسىگە مۇخالىپ ھالدا لوگىكىغا ئۇيغۇن بولمىغان پىكىرلەردىن ئوبراز ياساشقا بولمايدۇ، چۈنكى ئوبرازنى خەلق قوبۇل قىلىشى كېرەك.

شائىر ئىدىيىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئوبراز تەرەققىي قىلىپ بارىدۇ. ئوبراز بەزىدە سىمۋول دەرىجىسىگىمۇ كۆتۈرۈلىدۇ. سىمۋول تارىخىي تەجرىبە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

شېئىرىي مەنانىڭ يالاڭقاتلىقى بىلەن كۆپ قاتلاملىقى ئەمەلىيەتتە باشقا-باشقا نەرسە . مۇنەۋۋەر ئەسەر دېيىلىدىغانلىرى كېيىنكىسىگە قارىتىلغان.

شائىرنىڭ ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرگىنى بىر خىل ئىچكى مۇھەببەت ، بۇ ئۇنىڭ جىمغۇرلۇقى ئىچىدە ياڭراپ تۇرغان بىر كۈچلۈك ئەكس سادا.

ئوبراز شائىرنىڭ ئوقى. ئۇ، شائىر چەنلىگەن نىشانغا دەل بېرىپ تېگىدۇ. ئۇ، شائىرنى ئويلىغان نىيەت -مەقسەتلىرىگە يەتكۈزىدۇ.

قۇرۇلما سەنئىتى

شېئىرىيەتتە قۇرۇلما سەنئىتى بولسا سەل قارىغىلى بولمايدىغان نازۇك بىر قىسىمدۇر. قۇرۇلما شائىرنىڭ بەدىئىي تەربىيىلىنىشىنى ، ئېستېتىك قارىشىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. ھەر بىر شېئىرنىڭ قۇرۇلمىسىدا گۈزەللىك، پۈختىلىق، ھىملىق، تەبىئىيلىك، ماسلىق، مۇكەممەللىك ھەمدە ئىنچىكىلىك بولۇشى كېرەك. گۈزەللىك - ئەسەرنىڭ مەپتۇن قىلىش كۈچىگە، پۈختىلىق - پۈتۈن ئاساسلىرىنىڭ مۇستەھكەم بولۇشىغا، ھىملىق - قىسىم، باب، كۈپلېت، مىسرا، ئىبارىلەردە يوچۇق بولماسلىقىغا، تەبىئىيلىك - راۋان بولۇشىغا، ماسلىق - باش-ئاخىرىنىڭ بىر-بىرىنى تولۇقلىشىغا ، مۇكەممەللىك - بىر گەۋدە بولۇشىغا ، ئىنچىكىلىك - دېتاللارنىڭ ئاخىرىغا قەدەر نازۇك بولۇشىغا قارىتىلغان.

ئەسەر قانچە ئىشلىسە شۇنچە كۆتىرىدىغان نەرسە. كىشىنىڭ ياشلىق چاغلىرىدا ، بىر ئەسەر قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇياقتىن يېزىپ، بۇ ياقتىن ئېلان قىلغۇسى كېلىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇنىڭ بىر خىل ئالدىراقسانلىق ئىكەنلىكىنى ۋاقىت ئۆتكەنسېرى تونۇپ قالىمىز. دەسلەپتە بىرەر تېمىنى يېزىپ بېقىش ئىستىكى پەيدا بولىدۇ، شەكىل ئۈستىدە ئادەم ئىزدىنىدۇ، كېيىن بىر كۈنلەردە ئىلھام كەلگەندەك قىلىدۇ، يېزىپ باقىسەن، پۈتكەندىن كېيىن ئوقۇپ باقساڭ خېلى يامان ئەمەستەك تۇيۇلىدۇ، يەنە قايتا ئوقۇپ باقساڭ ئەمەسلا بىر نەرسە بولۇپ چىقىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئادەم ئومۇمەن تەقلىد قىلىشتىن نېرى ئۆتەلمەيدۇ. سەن ئوقۇغان نۇرغۇن شېئىرلار ساڭا ، ئەسەرگە - مىسرالارغا ئارىلىشىۋالىدۇ، بۇ ئەمەلىيەتتە ئاشۇ كونكرېت شائىردىن ئالغان تەسىرات ھەم ئۇنىڭغا بولغان ئەقىدىدىن كېلىپ چىققان ھادىسە. شائىرلىق يولى - ئازابلىق يول. ئاپتور ئۇزاق ۋاقىت بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانسېرى مەغلۇبىيەت ھەم غالىبىيەت تەجرىبىلىرىنى داۋاملىق يەكۈنلەپ بارىدۇ . شېئىرىي ئىجادىيەتتە مەغلۇبىيەتنىڭ بولۇپ تۇرۇشى ئادەتتىكى ئىش. شېئىر ئىشلىگەنسېرى پۈتۈپ بارىدۇ. ئاپتور قولىنىڭ ئۇچىدا ئىشلىسىمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ. بىراق ۋاقىتتىن ئىبارەت بۇ سىناق تېشى ئاخىرى ياخشى-ياماننى ئايرىپ چىقىدۇ. شېئىر قۇرۇلمىسىنى بىلمەيمۇ «دەتتىكام» دەپ يازىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەسقۇ.

قۇرۇلما سەنئىتى ئۈستىدە كۆپرەك تەتقىقات ئېلىپ بىرىشنىڭ زىيىنى يوق.

ئىجادىيەت جەريانىدا تېما پەيدىنپەي كېڭىيىدۇ، مەزمۇن چوڭقۇرلىشىدۇ، قۇرۇلما تەدرىجىي مۇكەممەللىشىدۇ .

شېئىر قۇرۇلمىسى مىللەت سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ شېئىرىيەتتىكى بىر ئىپادىسى.

قۇرۇلما ئەنئەنىنى ئاساس قىلىدۇ ھەمدە ئۆزىنى ئۇزلۇكسىز يېڭىلاپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

قۇرۇلما گۈزەل بولغاندىلا مەزمۇننى توسالغۇسىز يەتكۈزۈپ بەرگىلى بولىدۇ. بىر پارچە شېئىرنىڭ قۇرۇلمىسىغا قاراپلا شائىرنىڭ سەۋىيىسىنى سېزىۋېلىش مۇمكىن.

نۆۋەتتە بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتى قۇرۇلمىسىنى دۇنيا مىللەتلىرى سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز

كېرەك.

قۇرۇلما مىللىي ئالاھىدىلىكنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، شۇنىڭدەك روشەن ھالدا ئۇسلۇبنى ئىپادىلەيدۇ. بىراق بىر پارچە شېئىرنى ھەرقانچە ئۇستا تەرجىمان تەرجىمە قىلسىمۇ، تەرجىمە تەبىئىي ھالدا ئەسلى ھەزمۇندىن سەل ھالقىپ كېتىدۇ.

كىشىلەرنىڭ شېئىر قۇرۇلمىسىغا بولغان كۆز قارىشى، پىكىر - تەلىپى ئوخشاش بولمايدۇ.

ئاپتور نوقۇل ھالدا قۇرۇلمىغا ئېسىلىۋېلىپ، مەزمۇننى پۈچەكلەشتۈرۈپ قويماسلىقى كېرەك.

قۇرۇلما سەنئىتى كۆپ تەركىبلىك سەنئەت. بۇ خىل مۇرەككەپلىك ئاپتورنىڭ روھىغا خۇشاللىق بېغىشلايدۇ. ھەرقانداق بىر بەدىئىي ئەسەر ماتېرىيال ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. شېئىرمۇ ئوخشاشلا سەنئەتنىڭ قۇرۇلما (شەكىل) قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك.

ھەر بىر شېئىرىي قۇرۇلمىدا ھەققانىيلىق تۇيغۇسى كۈچلۈك بولۇشى كېرەك. يەنە كېلىپ، رومانتىكىلىق تۇيغۇسى بولمايمۇ بولمايدۇ.

شائىرنىڭ قۇرۇلمىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇشى بىر نەچچە كۈنلۈك ياكى بىر نەچچە يىللىق ئەمگىكىدىن ھاسىل بولمايدۇ. باشقىلارنىڭ قۇرۇلما ئۇسلۇبىنى ئۆلۈك ھالدا دوراش ئۈزىگە زىيان سېلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇ پەقەت شائىرنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك جاپالىق ئەمگىكى كامالەتكە يەتكەندە تەبىئىي ھاسىل بولىدۇ.

مېنىڭ شېئىر يېزىش ئادىتىم

- شېئىر ھەۋەسكارلىرىنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب

1. ئادەتتە ياش ۋاقىتلاردىكى شېئىر يېزىش ئۇسۇلى بىلەن كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى شېئىر يېزىش ئۇسۇلى، ئادىتى ئەلۋەتتە ئوخشمايدۇ. 30 ياشلار ۋاقتىمدا تۇرمۇش تولىمۇ جاپالىق، بېسىم ئېغىر ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي تاك ئاتقىچە، كىچىك بىر ئۇستەل چىرىغىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ تۇنلەرنى تاڭغا ئۇلايتتىم. ھەر بىر ئەمگىكىم پۈتكەندە ئۇستۇمدىن ئېغىر بىر تاغنى ئېلىۋەتكەندەك يېنىك بولۇپ قالاتتىم. بەزىدە بىر سۆز جايىغا چۈشمەي قالسا، لايىق سۆز تاللاش ئۈچۈن ھەپتىلەپ ۋاقىت سەرپ قىلاتتىم. بۇ چاغلاردا ھەتتا پۈتۈمنىڭ ئاستىدىكى قاتتىق يەر ئويۇلۇپ كېتەتتى. سۆز دېگەن توسۇن ئاتقا ئوخشايدۇ، ئۇ ساڭا ئاسانلىقچە تۇتۇق بەرمەيدۇ. ئۇنىڭ كەينىگە چۈشۈپ ئېرىنمەي ماڭئۇرسەڭ، بىر كۈنلەردە ئۇمۇ ياۋاشلاپ قالمدىكەن.

2. ئىلھام كەلگەندە يازمەن. بەزى چاغلاردا بىر نەچچە مىسرانى خاتىرلىۋالمەن، قالغىنىغا كېيىن ئىشلەيمەن. يەنە كۆپ ھاللاردا ئەسەرنى بىراقلا يېزىپ تاشلايمەن. پارچە-پارچە قەغەزلەرگە يېزىپ قويمەن، بۇ قەغەزلەر بىر يەرلەردە قالىدۇ، يوقلىپمۇ كېتىدۇ، ئۇزاق ۋاقىتلاردىن كېيىن قەغەزلىرىمنىڭ ئارىسىدىن چىقىپ قالىدۇ. مۇنداقلا ئوقۇپ باقمەن، يارىسا ئىشلىتىمەن، يارىمىسا يىرتىپ تاشلىۋېتىمەن. قەغەزنى كۆپ زايە قىلمەن. بىر مىسراغا بىر پارچە قەغەز ئىشلىتىمەن، كۆڭلۈمگە ياقمىسا ئۇدۇللۇق يىرتىپ تۇرىمەن.

3. بىر ئەسەرگە تۇتۇش قىلسام تا پۈتكەنگە قەدەر جىددىيلىشىپ تۇرىمەن، غىزانمۇ ئونتۇپ كېتىمەن. بەزى كۈنلەردە بىر ياكى بىر قانچە مىسرا يېزىلىپ قالىدۇ، بەزىدە بىر نەچچە ئايغىچە بىراقلا يېزىلىدۇ. يېزىۋېتىپ ئۆزگەرتىمەن. تا ئۆزۈم ماقۇل دېگىچە ئىشلەيمەن. مەن ئاساسەن ئۆزۈمنىڭ بەدىئىي دۇنياسىدا ياشايمەن، كۆپ خىيال قىلمەن. ماڭا تەسىر قىلغان ۋەقەلەر بەربىر يېزىلىدۇ. تۇرمۇشقا سەمىمىي قارايمەن. خۇشال بولىدىغان چاغلىرىم ئاز بولىدۇ. خاپا بولغاندا كۆپرەك يازمەن. يېڭى تېمىلارغا ئەھمىيەت بېرىمەن. ئېلان قىلىنىپ بولغان ئەسەرلىرىمدىن قانائەت ھاسىل قىلمايمەن. ئەسەرلىرىم ئۇستىدىكى باھالارغا ئانچە قىزىقىپ كەتمەيمەن، بۇلار ئاسانلا يادىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىدۇ.

4. قەلەمنى كۆپ تاللايمەن. كۆپرەك پولات قەلەمدە يازمەن. قەغەزنى ئانچە بويماپ كەتمەيمەن، بەزى بەتلەرنى ئېرىنمەي ئۇدۇللۇق ئاققا كۆچۈرىمەن.

5. جىمجىتلىق ئىچىدە يازمەن. ۋاراڭ-چۇرۇڭنى ئانچە خالىمايمەن، زېھنىم چېچىلىپ، مىسرالارنى قاچۇرۇپ قويۇشتىن ئېھتىيات قىلمەن. تولىراق كېچىدە-تۈن نىسبىدە يېزىپ سۈبھىدە ئارام ئالمەن. ئىجادىيەتتە زورۇقۇشنى ياخشى كۆرمەيمەن، چۈنكى تەبىئىي ئىلھامغا ھېچنېمە يەتمەيدۇ. بەزى مىسرالارنى يېزىپ بولۇپ قايتا ئوقۇغىنىمدا كۆزۈمگە لىققىدە ياش تولىدۇ. چۈنكى ئۆزى تەسىرلەنمەي تۇرۇپ كىشىنى تەسىرلەندۈرۈش مۇمكىن ئەمەس.

6. ئويلاپ قارىسام قىشتا يازغان ئەسەرلىرىم كۆپرەك ئوخشايدۇ، مېڭە بۇ پەسلىدە كۆپرەك ئىشلىسە كېرەك. باھارنى، يېشىللىقنى، قەدىمىيلىكنى كۆرسەم جان-تېنىم سۆيۈنۈپ كېتىدۇ. ماڭا نۇرغۇن تېمىلار مانا شۇنىڭدىن كەلگەن. سەيلى قىلىشنى ياقتۇرىمەن.

7. بىر قانچە شېئىر چۈشۈمدە يېزىلدى، چۆچۈپ ئويغىنىپ، چىراغنى يېقىپ ئاران بىر نەچچە مىسرانى خاتىرلەپ ئالالىدىم، قالغىنىغا كېيىن ئىشلىدىم. بەزىدە پۈتۈن بىر داستاننى (ئەلۋەتتە ئۇزۇنمىكى) چۈشۈمدە دېكلاماتسىيە قىلدىم. مەن بۇ شېئىرلىرىمنى ھەقىقىي ھۇنەر ئەمەس دەپ قارىمايمەن. بۇنداق شېئىرلارنى ئوڭۇمدا يازالمىسام كېرەك.

8. ئانىلار تېمىسىدا كۆپ يازدىم. بۇ، مەرھۇمە مومامنىڭ تەربىيە، سىما، چۆچەكلىرىنىڭ خاسىيىتىدىن بولسا كېرەك. ئانىلارنىڭ زېھنىسىدىكى ئېغىر يۈك مېنى تولىمۇ پەرىشان قىلىدۇ، ئۇلاردىكى كۈچ - غەيرەت، سەمىمىيلىك ماڭا ئىلھام بېرىدۇ. ئانا دېمەك مىللەت دېمەكتۇر.

9. بەزى مىسرالارنى بىر قانچە ۋاراقىيانت يازمەن، كاللام قىزىپ كەتكەندە ياخشىلىرىنى پەرقلەندۈرەلمەي قالمەن، كېيىن ياخشىلىرىدىن بىرىنى تاللاپ ئالمەن. ئاددىي يېزىشقا تىرىشمەن.

10. رەھىمسىزلىك بىلەن قىسقارتمەن، مەزمۇننىڭ تەكرارلىنىشىدىن ئېھتىيات قىلمەن

11. ماۋزۇلارنىڭ خاسلىقىغا ئەھمىيەت بېرىمەن، شۇنداق بولغاندىلا جانلىقلىقنى گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ. ئومۇمەن يازغانلىرىم مەھكەم يادىمدا قالىدۇ. بۇ، دېكلاماتسىيە قىلىش ئۈچۈن پايدىلىق.

21-ئەسىردىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى

خەلقىمىزدە «كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس» دېگەن تەمسىل بار. شۇنداق، كىشىلەر ئەسىرگىمۇ ئازلا ۋاقىت قالدى. 20-ئەسىردىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ قاتتىق بوران-چاپقۇنلۇق سىناقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، دەۋرىنىڭ

سوئاللىرىغا جاۋاپ بېرىپ، داۋاملىق ئالغا ئىلگىرلىگەنلىكى ھەق پاكىت.

بىزدە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان «يېڭى شېئىرىيەت» دېگەن ئۇقۇم بەزى ئوبزور ۋە تەنقىدات ماقالىلىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلۇشقا باشلىدى. ئەگەر بۇ ئاتالغۇنى مۇئەييەنلەشتۈرسەك ئۇنداقتا «يېڭى شېئىرىيەت» نىڭ باشلامچىلىرى زادى كىملەر بولۇشقا تېگىشلىك؟

مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۆمەر مۇھەممەدى، ئىسمائىل ساتتارۇۋ قاتارلىق شائىرلار يېڭى شېئىرىيەت شەكلىنى يارىتىپ يول ئاچتى ھەمدە قىممەتلىك مىراس قالدۇردى. ئۇلار ئېپادىلىگەن تېما دائىرىسىگە خەلقنىڭ ئاددىي ئەمما ئىنتايىن قويۇق مىللىي پۇراقلا ئىگە تۇرمۇشىدىن كەلگەن. ئۇلار بارى-يوقى يىگىرمە نەچچە يىللا ياشىدى. بىراق، ئىجادىيەت قىممىتىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار ئۆز خەلقىنىڭ پۇشكىنى، لېرمونتوفى ئىدى. بۇ ئىككى ئۇلۇغ شائىرنىڭ ئەسەرلىرىنى بىلمەيدىغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى، ئوقۇغۇچىلىرى بولمىسا كېرەك. ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر چاچما شېئىرلىرىنىڭ نەمۇنىسىنى يارىتىشى، ئەمەلىيەتتە، ئۇلاردىكى مۇھەببەت، غايە، جاسارەتنىڭ ئەنئەنىۋى مىسرالارغا پاتمىغانلىقىدىن بولغان، ئاساسلىقى ئۇلار كەلگۈسى شېئىرىيەت مەنزىلىنى كۆزدە تۇتقان.

شېئىرىيەت تارىخىدىن قارىغاندا بىزدە «ئۆمەر مۇھەممەدى ئېقىمى-مەكتىپى»، «ئىسمائىل ساتتارۇۋ ئېقىمى -مەكتىپى» بولۇشقا تېگىشلىك.

بۇ شائىرلار مۇراجىئەت قىلغان شېئىرىي شەكىل ئۇلارنىڭ فولكلور بايلىقىنى تولۇق بىلگەنلىكى، ئۆزلەشتۈرگەنلىكى، ئۆز تەجرىبىلىرى بىلەن بىرىكتۈرۈپ، ئۇنى تېخىمۇ يۇكسەكلىككە كۆتۈرگەنلىكى بىلەن ئۇناسىۋەتلىك.

ئەمدى مىساللارغا مۇراجىئەت قىلايلى:

بىز تۇزىدۇق،
بىز تۇزىمىز،
بىز تەييار ھەرقاچان يېڭىنى تۇزۇشكە.
بىز ئۆلسەك بالىلارغا قالار،
بىزنى سېغىنىپ سۆزلەشكە...

- ئۆمەر مۇھەممەدى: «تورۇق ئېتىمغا»

كۆتمە جېنىم،
زىلۋا ياشلىق بىلەن ساراڭلانغان
بەڭۈاش ئۆمەر ئۆلدى ئەمدى...
ئۇزاقتىن ئەمدى
مېنىڭ بەڭباش ئويلىرىمنى
تاڭدا چېلىنغان گۈدۈك يەڭدى.
بەڭباش ئۆمەرنىڭ ئورنىغا
گاڭ مەيدىلىك
يېڭى ئۆمەر بولۇپ تۇغۇلدۇم.
قىزىل كۆڭۈللۈك يىگىت چىقتى،
توشقان قوغلاپ ئۆسكەن ئوغۇلدىن.

-ئۆمەر مۇھەممەدى: «ئۆمەر ئۆلدى...»

يەنە:

تامارا!
سىز رۇس قىزى،
باغ ئىچىدەك
كۆك كۆزىڭىز بار سىزنىڭكى.
قارا كۆزلۈك يىگىت بولساممۇ مەن،
قېنىمىز بىر سىڭلىم بىزنىڭكى.

- ئىسمائىل ساتتارۇۋ: «شەپەقتىلىك قەرىنداش»

ئەمدى جېنىم ھەر بىر ئۇچراشقاندا
چېلىش ئوتلىرىنى سېزەرسەن.
بۇلبۇل ئۇنىدىنمۇ مېنىڭ ئىيتقان
ھەر سۆزۈمنى ئارتۇق كۆرەرسەن.
...
شۇنداق جېنىم،
ئۇزۇلۈپ سۆيمەن يۇرىكىمدە،
سەن بىلله ئۆسكەن قۇردىشىم،
يولىمىز بىر، تىلەكمۇ ھەم شۇ،
سەن چېلىشچان يولدىشىم.

- ئىسمائىل ساتتارۇۋ: «مۇھەببەت»

ئۇلارنىڭ شېئىرىي ئەمەلىيىتى بىر خىل ئىدىيە، نەزەرىيەۋي يۈكسەكلىكنى، چوڭقۇرلۇقنى، كەڭلىكنى، شۇنىڭدەك، مۇھىمى روھىدىكى ئىجادىيلىقنى ئېپادىلىگەن. بۇ خىل روھىي تەجرىبە ئۆزىگە ئىشىنىش، ئىزدىنىش، يېڭىلىق يارىتىشقا جۇرئەت قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سەنئەت جەھەتتە بۇ ئەسەرلەر سېترېئولۇق تۈيغۇ بېرىدۇ.

ئۇلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىر خىل تارىخىي زۆرۈرىيەت ھەم مۇقەررەرلىك ئىدى. ئۇلار شۇ چاغدىلا 20-ئەسىردىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يۆنىلىشىنى بەلگىلەپ بولغانىدى. بۇئىقىمدا ئارۇز ۋەزنىنىڭ رولىنى ئاچقۇچلۇق پەيتتە تېخىمۇ جارى قىلدۇرغىلى، مۇھىمى، پىكىرنى ھەقدادىغا يەتكۈزۈپ ئېپادىلىگىلى، سەنئەت قانۇنىيىتىگە تېخىمۇ ماسلاشقىلى، دۇنيا شېئىرىيىتى پەللىسىگە كۆتىرىلگىلى بولىدۇ. ئۇزاق بىر مەزگىل شېئىرىيىتىمىزدە ئارۇز ۋەزنى قانداق ئاكتىپ رول ئوينىغان بولسا، قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىر شەكلىمۇ شۇنداق مۇھىم رول ئوينىغانىدى. ئاپرىنچۇرتېكىن، چۆيا تۇتۇق، پراتياشىرى، كى كى، قالىم كەيشى قاتارلىق مانى، بۇددا مۇھتىدا ياشىغان شائىرلىرىمىزنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرى مۇشۇ ئۇسلۇبتا يېزىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا قافىيە ئاساسەن باش قافىيە بولۇپ، بوغۇملار سانى ئوخشاش بولمايتتى. ئاياق قافىيە ۋە بوغۇم-تۇراقلارغا كۆپ ئېتىبار بېرىلمەيتتى. لېكىن بۇ ئەسەرلەر ساپ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، دەۋر، تۇر، ئۇسلۇب جەھەتتە تولىمۇ قىممەتكە ئىگە. قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلاردىن «دالا ناخشىسى» دىن مىسال كەلتۈرىمىز:

ئالقۇزۇتۇرۇر قات-قات تاغدا
ئامال ئاغلاق ئارانياتاندا
ئارتۇچ سۆگۈت ئالتىنتا
ئاقار سۇۋلۇقتا
ئامرانچىغىن ئۇچداچى قوشقىنالار
تىرىنلىك قوۋراغلىقتا
ئاتقاغسىرىن مەنگى تەگسىنگۈلۈك ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا.
(قاتار كەتكەن قات-قات تاغدا
تېنچ - راھەت ئارانياتاندا
قارىغاي، ئارچا ئالدىدا
شارقىراپ ئاققان سۇ بويىدا
شادلىقتا ئۇچقۇچى قۇشلار

يىغىلىدىغان قۇرۇقلۇقتا
غەم ئەندىشىسىز، كىشىنى شادلاندۇرىدىغان
شۇنداق سورۇنلاردا)

بىز قەدىمكى شېئىرلىرىمىزدىن ئۇلارنىڭ پىسخىكىسىنى، رېئاللىقىنى، تراگېدىيىسىنى، ھادىسىنى، ماھىيەتنى كۆرۈش بىلەن بىللە يەنە ئوبراز تاللاش ئىمكانىيىتىنىڭ كۆپلىكىنى ھېس قىلىمىز. ھېسسىيات ئېقىمى پەقەتلا مۇشۇ شەكىلنى تاللايدۇ. بىز تېخى خەلق قوشاقلىرىنى تۇزۇك تەتقىق قىلمىدۇق. مىللەتنىڭ پۈتكۈل قوشاقلىرى جۇملىدىن يەرلىك قوشاقلارغا دىققەت قىلىدىغان بولساق، پەقەتلا ئىپادىلىنىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى: ئاددىيلىقى، ئوبرازچانلىقى، راۋانلىقى، مۇكەممەللىكى، تارىخىيلىقى، چىنلىقىدىن رازى بولۇپ كېتىمىز. يەنە ئايرىم قوشاقلىرىمىزدا مودىرنىزم (گەرچە ئۇنداق ئات قويمىغان بولساقمۇ) ئامىللىرى بار. بۇ بىزنىڭ قۇملۇقلىرىمىزدا «ياۋروپا شېئىرىيەت پۇرقى»نىڭ يوق ئەسلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

قارا كېچە، قارا ياغاچ،
قۇيۇلار ياشىم.
يوپۇرمىقى شىلدىرلايدۇ،
جان قېرىنداشىم.

يەنە:

قېشىڭ قات-قات، كۆزۈڭ قات-قات،
قاش -كۆزۈڭ قات-قات.
قاش-كۆزۈڭنىڭ قاتلىقىدىن
سۆيەرمىز پات-پات.

بىز بۇ قوشاقلىرىمىزنىڭ مەزمۇنىنى ياكى بەدئىيلىكىنى شەرھىلەپ ئولتۇرمايمىز. ئىسپانىيە خەلقىدە «سەن ماڭا بىر كۆپلەت خەلق قوشقىنى ئېيتىپ بەرسەڭ، مەن ساڭا مىللىتىڭنىڭ تارىخىنى ئېيتىپ بېرىمەن» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار. مۇشۇنىڭ ئۈزى كۆپايە.

بىر مىللەت ئۆز شېئىرىيىتى تارىخىنى ۋە ئۇسلۇبىنى، ئورنىنى، رولىنى، ئۇنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئولاپ بەرگۈچى پېشۋالىرىنىڭ تونۇشى، چۈشىنىۋېلىشى كېرەك. ئوت يۈرەك ئىنقىلابىي شائىرىمىز ل. مۇتەللىپ ۋە ئەۋرىناسىرى، تېيىپجان ئېلىيۇۋ، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، جۇملىدىن ساۋۇتجان مەمەتقۇلۇۋ قاتارلىق شائىرلار بۇ شەكىلگە ئاساسسىز مۇئامىلە قىلغانمىدى؟! شائىر ساۋۇتجان مەمەتقۇلۇۋنىڭ «مەن ۋە نىكراسوۋنىڭ يەتتە مۇزېكىسى» پوئېمىسى پۈتۈنلەي مۇشۇ شەكىلدە يېزىلغان. بىز بۇ ئەسەرنى ئوقۇۋېتىپ تامامەن كەڭ بولغان بىر بەدئىي مۇھىت ئىچىگە كىرىپ كېتىمىز، بىز تېنچ بەدئىي سۈرەتلەرنى كۆرىمىز، ئىنقىلاب ئوچىقىدا بولىمىز، چۆچەكلەرنى ئاڭلايمىز، بۇگۈنكى تراگېدىيە ۋە ئاتوم بالا-قازاسىدىن زىلزىلىگە كېلىمىز. بىزگە بۇ يوللاردا باشتىن ئاخىر نىكراسوۋ، ئۇنىڭ مۇزېكىلىرىۋە «مەن» ھەمراھ بولىدۇ. شائىر بەزى مىسرالارنى يىغلاپ تۇرۇپ يازغان، بۇ كۈچ بىزنى ئېھتىرامغا تاشلايدۇ. پوئېمىدا ئارۇز ۋەزنىنىڭ، خەلق قوشاقلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى مانامەن دەپ كۆرۈنۈپلا تۇرىدۇ. بۇ، گۈزەللىكتىكى ئاددىيلىق، ئاددىيلىقتىكى گۈزەللىك ئەمەسمۇ؟

دۇنيا مىللەتلىرى شېئىرىيىتىدىن قارىغاندا ئۇلاردىمۇ قەدىمكى ۋەزىنلەر بولغان. لېكىن تەجرىبىلەر شۇنى ئۇقتۇرۇدىكى ئۆزىنىڭ ئۆزلۈكسىز يېڭىلاپ تۇرمىغان شېئىرىيەت يۇقۇرى دولقۇن ھاسىل قىلالمايدۇ، بەدئىي نەتىجە يارىتالمايدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا چۈشۈپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ. بىزنىڭ شېئىرىيىتىمىز مەزمۇن گادايلىقىغمۇ، ئوخشاشلا شەكىل گادايلىقىغمۇ ھېچقاچان يول قويالمايدۇ. چۈنكى يەر شارىدىكى ئادەملەر يەۋاتقان نانىنى بىزمۇ يەۋاتىمىز، بىزمۇ يەنە ئىزدىنىش ئىچىدە ياشاۋاتىمىز. ئۇيغۇر شېئىرىيىتى قەدىمكى مول شېئىرىيەت ۋە فولكلور بايلىقى ئاساسىدا ئۆزىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇشى، دۇنيا شېئىرىيىتىدىن ئوزۇق ئېلىشى ھەمدە شېئىرىيەت مەيدانىدا كۆچلۈك پۇت تىرەپ تۇرۇشى كېرەك. تىلىمىزنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدە-قانۇنلىرى بۇنىڭغا تولۇق يول بېرىدۇ. بىز شېئىرىيەت تەتقىقاتى ساۋاسىدا ھەممىنى ئىنكار قىلىشقا يول قويالمايمىز.

بۇگۈنكى مۇۋەپپەقىيەتلەر تۇنۇگۈنكى تەجرىبىلەردىن بارلىققا كەلگەن. ئالدىمىزدا 21-ئەسىرنىڭ شېئىرىيەت داۋىنى تۇرۇپتۇ. ھەر بىر ئەسىرنىڭ رېتىمى شۇ ئەسىرنىڭ شېئىرىي رېتىمىنى بەلگىلەيدۇ. 21-ئەسىردە شېئىرىيىتىمىز تېما جەھەتتە تەبىئەت، روھ، ئىنسانپەرۋەرلىك جەھەتلەرگە تېخىمۇ يۈزلىنىدۇ. شائىرلىرىمىز مىللەت تۇرمۇشىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىللە، مىللەت چېگرىسىدىن ھالقىپ كېتىدۇ. قەدىمقىنى، ھاياتنى، تارىخنى يېڭىش كۆچىيىپ بارىدۇ. كلاسسىك ئەدەبىياتقا بولغان قىزىقىش يەنىمۇ ئۇلغىيىدۇ. شېئىرىيىتىمىزدە بۇ چاغدا چاچما شېئىر يەنە ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئارۇز ۋەزنىدە، بارماق ۋەزنىدە يازىدىغان شائىرلارمۇ يەنە مەلۇم نىسبەتتە بولىدۇ.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە بولغان دۇنياۋى قىزىقىش يەنە كۆچىيىدۇ. بۇ ئەسىردە دۇنياۋى تىللاردا يازىدىغان شائىرلىرىمىز مەيدانغا كېلىدۇ. ئۇلار ئۆز ئىجادىيىتىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىلگىرى سۈرگەندىن تاشقىرى روس، ئىنگلىز ۋە باشقا تىللاردا تەرجىمە ئەسەرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ ھەمدە سۆيەتكە ئەھمىيەت بېرىدۇ. 21-ئەسىر تەرەققىياتى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر كىشىلەر بارغانسېرى قەدىمگە قايتىدۇ، رېئاليەتكە ئايلىنىپ كېتىۋاتقان قەدىمكى ئۆرپ-ئادەتلەرنى، يادىكارلىقلارنى، خاراكتېر، ۋاقەلەرنى، شەخسلەرنى ئىزدەيدۇ ۋە ئۇلارنى ئىجادىيەتتە ئەكس ئەتتۈرىدۇ، بۇنى ئالغا ئىلگىرلەش يولىدا بىر خىل ئېنېرگىيىلىك كۈچ قىلىدۇ. پانتازىينلىك ئەسەرلەرمۇ بارلىققا كېلىدۇ.

20-ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۈچۈن يەنە بىر قېتىم شەكىللىنىش، مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلىنىشتىن ئىبارەت ئەسىر بولدى. ئەڭ ئېچىنارلىقى شۇكى، بۇ ئەسىردە مىللىي چېگرىدىن ھالقىغان مىللىي شائىرنى يارىتالمايلا قالدۇق، مەسىلەن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەلىشىر نەۋائىي، بابارەھىم مەشرەپ، ئابدۇرېھىم نىزارى، موللا بىلالغا ئوخشاش. شائىر بىرى ئۆزىنى ئۆزى يۈكسەك پەللىگە كۆتىرىدۇ، بۇ سۈبېيېكتىپ تىرىشچانلىق، يەنە بىرى خەلق ئۆزى ئۇنى يۈكسەكلىككە كۆتىرىدۇ، بۇ ھەممىدىن مۇھىم تەرەپ. مىللىي شائىرنى يارىتىدىغانمۇ خەلق، ئۇنى ياراتمايدىغانمۇ خەلق. بىر مىللەت بىر نەچچە شائىرنىى تىكلىشى كېرەك، ئۇنىڭسىز تەپەككۇرنى جارى قىلدۇرغىلى بولمايدۇ.

ئومۇمەن ئۆمەر مۇھەممىدى، ئىسمائىل ساتتارۇۋ ئاساس سالغان چاچما شېئىر شەكلى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى چاچما شەكىلگە تايانغان، ئۇنداق بولمىغاندا، بۇ شەكىل ئۆزلەشمەيتتى ھەمدە ھاياتىي كۆچىنى نامايەن قىلالمايتتى. (M2)

«كونا پاختا»

پاجئەسى

تۇرسۇن مەخمۇت

-ئەختەم ئۆمەرنىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1997-يىل 4-سانىغا بېسىلغان «كونا پاختا» ناملىق ھېكايىسىدىن تەسىرات

مېنىڭچە پالتابەگ ئۆلۈپ كەتتى. ئۆلگەندىمۇ شۇقەدەر ئېچىنىشلىق، پەريادلىق، كىشىنىڭ يۈرەك - باغرىنى ئەزگۈدەك ھالدا ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ تېخى قورسىقى ئاچ ئىدى. پۇتىغا كىيگۈدەك تۈزۈك ئايىغىمۇ يوق ئىدى. ئۇ، بىر جۈپ ئۆتۈكنى شۇ قەدەر ئارمان قىلغانىدى. بىرۋاق ئوبدان غىزالىنىشنى ئارزۇ قىلىپ، كەچكۈزنىڭ زەھەردەك ئاچچىق سوغۇقىدا ئۈمىدلىنىپ، خۇشاللىنىپ كېۋەز تەرگەنىدى.

نامراتلىق - ئۇ ھەرقانداق ئالۋاستىدىنمۇ يامان، ھەر قانداق ۋابادىنمۇ يامان، ئۇ، ئادەمنىڭ روھىنى ۋە جىسمىنى يىگىلىتىۋېتىدۇ. نامراتلىق ئىچىدە ياشىغان ئادەمنىڭ چىرايى خۇنۇك، روھى ئۈمىدسىز، ئىشلىرى پالاكەتلىك بولىدۇ. بىز ئاڭلايدىغان ھېكايىلەرنىڭ بەزىلىرىدە بەزى داڭلىق شەخسلەرنىڭ نامراتلىق ئىچىدە چېنىقىپ، تۇرمۇشنىڭ ئېغىر سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئالەمشۇمۇل نەتىجىلەرنى ياراتقانلىقى قەيت قىلىنىدۇ، بۇ ئەلۋەتتە قىسمەن ئەھۋال. نامراتلىق ئەۋلادتىن-ئەۋلاتقا مىراس بولۇپ قالسا، ئادەم ئۆمۈر بويى نامرات ئۆتسە، ئۆزىنىڭ ئەڭ ئەقەللىي ئىنسانىي تەلىپى، ياشاشتىكى ئەڭ ئاددىي ئۈمىدلىرىمۇ نامراتلىقنىڭ، خورلىنىشنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كەتسە، ھەتتا ئۇ ئۆزىگە ئوخشاش بىراۋلاردىن ئۆزىنىڭ ئەمگەك ھەققىنى قەلەندەر نان تىلىگەندەك بويۇن قىسىپ، كۈچۈكلىنىپ تىلىسە، خورلۇق-ئەلەم دېگەن شۇ بولسا كېرەك.

ئاللاتائالابەندىلەرنى ياراتقاندا ئوخشاش ياراتقان، ئۇنى ئۇلۇغ، بۇنى خەس-غازاڭ قىلىپ ياراتمىغان. بىزنىڭ مىڭلىغان بىغەم، خۇشال، توق يۈرۈدىغان بالىلىرىمىز قاتارىدا پالتابەگمۇ بالىلىقنىڭ شادىمانلىقىدىن قانغىچە بەھرىمەن بولسا، مەكتىپىدە خاتىرجەم ئوقۇسا بولاتتى. ئەشۇ مەسۇم بالىلار مۇشتتەك تۇرۇپ قورساقنىڭ غېمىدە قالمىسا، ھېلىتىن قورساق بەندىسى بولۇپ قالمىسا، بولۇپمۇ دۇنيا خۇددى باشقا بىر ئىش بولۇپ كېتىدىغاندەك قىزىقىش ھەم ئۈمىدلىك نەزەردە تىكىلىۋاتقان 21-ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدا بۇنداق ھالغا چۈشۈپ قالمىسا بولاتتى.

سايىت پوقاق گۇناھكار ئاتىمۇ؟ ئۇنداق ئەمەس. ئەگەر ئۇگۇناھكار دېسەك، ئۇ، مۇشۇنداق ئوسال ئەھۋالنى ئۆزى كەلتۈرۈپ چىقارمىغاچقا، پىكرىمىز ئورۇنسىز بولۇپ قالىدۇ. سايىت پوقاقمۇ دۇنيادىكى مىليونلىغان ئاتىلارغا ئوخشاش ئۆز بالىلىرىنى جېنىدىن ئەزىز كۆرۈدۇ. لېكىن جاھاننىڭ تۈگىمەس كۈلپەتلىرى، ئازاب - خورلۇقلىرى ئۇنى ئاشۇنداق قوپال، رەھىمسىز ھالغا كەلتۈرگەن، زەئىپ ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان.

بىزدە سايىت پوقاقتەك ئادەملەر ناھايىتى كۆپ. ئۆز تاۋىقىمىزدىكى ئاشنى قورقۇمسىراپ يەيمىز، ئۆز ئەمگەك مېۋىمىزنى مەغرۇرلۇق بىلەن: «بۇماڭا تېگىشلىك، شۇڭا ئۇنىڭدىن خاتىرجەم بەھرىمەن بولۇشۇم كېرەك» دېيەلمەيمىز. ئۆزۈڭنىڭ ھالال مېھنىتىدىن ياراتقان بايلىقنى ئۆز مەنپەئىتىڭ ئۈچۈن سەرپ قىلىش ئەسلى دۇنيادىكى ئەڭ ئەقەللىي ئىجتىمائىي قانۇنىيەت ئىدى.

ھېكايىدىكى يەنە بىر ئېچىنىشلىق مەنزىرە - تۇرالانىڭ غەزەپ - نەپرەت ئىچىدە ئۆز دادىسىغا يېنىشى. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەخلاق چۈشەنچىمىزدە ئاتا - بالائوتتۇرسىدىكى مۇناسىۋەت ئەڭ مۇقەددەس، ئۇ، دەخلىسىز ھېسسىيات ئۈستىگە قۇرۇلغان بولىدۇ. شۇڭا بىزدىكى كونىلار دائىم: «ئاتا رازى خۇدا رازى» دېگەن ماقالىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدۇ. بۇنىڭدا ئاتا بىلەن خۇدا ئوخشاش ئورۇنغا قويۇلغان. لېكىن لەنىتى نامراتلىق ئەڭ ساپ مېھىر-مۇھەببەتنىمۇ دەپسەندە قىلدى.

ئاتا بىلەن خۇدا ئوخشاش ئورۇنغا قويۇلغانىكەن، ئۇنداقتا ئاتابولماق ھەقىقەتەن تەس، ھەقىقەتەن مۇشەققەتلىك. بىزلەر ئاتا بولۇپ ئاتىلىق مەجبۇرىيىتىمىزنى ئادا قىلالمىساق، بالىلار نەزەرىدىكى «خۇدا» بولۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئۇلارنىڭ نەپرىتىگە قالىمىز.

ئاتا-ئانا بالىلارنىڭ تۇنجى مۇئەللىمى، ئائىلە بالىلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەكتىپى. قورقۇنچاق، بولۇمسىز، تايىنىدىغان يوق ئاتا-ئانا بولۇپ قالساق بالىلىرىمىز ھەرگىزمۇ مەغرۇر، چەبدەس، راۋۇرۇس ئادەم بولۇپ چىقالمايدۇ. مەيلى تەربىيىلىنىش جەھەتتە بولسۇن ياكى ئىجتىمائىي تەسىر جەھەتتە بولسۇن، بىزنىڭ ھاياتقا، تۇرمۇشقا، كەلگۈسىگە تۇتقان پوزىتسىيىمىز بالىلاردىكى خاراكتېرنىڭ يېتىلىشىدە ئاچقۇچلۇق رول ئويناپدۇ.

سايىت پوقاقتەكلەرنىمۇ ھەم ئۇنداقلارنىڭ سۆيۈملۈك، ئەقىللىق، لېكىن كىچىك تۇرۇپلا تۇرمۇشنىڭ جاپالىق قاينىمىدا بۇرۇختۇم بولۇپ، بالىلىقنىڭ شادلىقىدىن، بالىلارچە قەلبتىن، بالىلارغا خاس شەرىن، سەبىي، گۈزەل ئارزۇلاردىن مەھرۇم بولغان بەختسىز پەرزەنتلىرىنى سەھرا-قىشلاقلىرىمىزدىن كۆپلەپ ئۇچرىتىمىز.

دوقمۇشاش ھېسابچىدەك ئادەملەرمۇ بىزدە كۆرمەك. ئۇلار تىرناقچىلىق ھوقۇقىنى ئالەمچە بىلىپ، ئۆزىنى جاھاندا بىر سانايدۇ، خەلقنىڭ گۆشىنى شۇلۇپ يەپ سەمرىيدۇ، باي بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېغىدا: «بۇلار مېنىڭ قېرىندىشىم، خەلقىم، مەن ئۆلسەم تاۋۇتۇمنى شۇلار كۆتۈرىدۇ، مۇشۇلار يەرلىكمىدە قويىدۇ» دەيدىغان ئەقەللىي ساۋاتمۇ بولمىسا كېرەك. مۇشۇنداقلار كۆپىيىۋەرسە، پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ دېھقانلار ئۈچۈن چىقارغان ئاقىلانە سىياسەتلىرى پايمال بولۇۋېرسە، بۇ تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق بىر ئەھۋال.

ئۆزىنىڭ ھالال قان - تەرى، مېھنىتىدىن كەلگەن بايلىقىنى «بۇ مېنىڭ» دېيىشكە جۈرئەت قىلالماسلىق، ئۆز نېسىۋىسىنى ئۆزى تىلەپ يەپ كۈن ئۆتكۈزۈش پىسخىكىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە، ئۇزاق ئۆتمۈشكە تەئەللۇق تارىخىمىزدا يېتەرلىك خېمىر تۇرۇچ بار. «ئاق تاغلىق»، «قاراتاغلىق» زامانىدىن باشلاپ، ئۆزئارا قىرغىن قىلىش ھېسابىغا كەلگەن تۇرلۇك خانىۋەيرانچىلىق، ئازاب - ئوقۇبەتلەر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تۇگىمەس جەڭگى - جېدەللەر، يېغىلىقلار، ئۆزئارا پاجىئەلىك سىياسىي ھەرىكەتلەر ۋەبۇنىڭ تۇغۇندىسى سۇپېتىدىكى ماددىي ھەم مەنىۋى زەئىپلىك خەلقىمىزنىڭ ئۆزىگە ئىشىنىش تۇيغۇسىنى نابۇت قىلىپ، ئاخىر «بۇ مېنىڭ»، «بۇلار بىزنىڭ» دېيىشتىن قورقىدىغان ھالغا كەلتۈرۈپ قويغان. شۇنىڭ بىلەن پىسخىك ئىرسىيەت سەۋەبىدىن بۇگۈنكى ئازاد زامانىدىمۇ سايىت پوقاقتەك نامراتلار- «ئېشەككە كۈچۈك يەتمىسە ئۇر توقۇمىنى» قىلىدىغانلار مەيدانغا كەلگەن.

نامراتلىق نادانلىقنىڭ ئانىسى. ئىزچىل ھالدىكى نامراتلىق كىشىلەرنى شۇنداق بىر ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇكى، ئۇلاردا بىر - بىرىگە نىسبەتەن قېرىنداشلىق مېھىر-مۇھەببەت، ئىشەنچ، ھۆرمەت قالمايدۇ، گۇمانخور، جېدەلخور، ئۇرۇشقاق، ئورتاق مەنپەئەت ئۈچۈن ئۈيۇشالمايدىغان، بىرىنىڭ ئۆلۈمىگە بىرى پىسەنت قىلمايدىغان، ئاچ ئىت قورساق تويغۇزۇش ئۈچۈن سۆڭەك تالىشىپ بىر-بىرى بىلەن بوغۇشۇپ كەتكەندەك، پۇچۇق نان ئۈچۈن ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن قان بولۇشىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. روھىيىتىنى مۇشۇنداق چىركىنلىكلەر قاماللىقىلىۋالغان مىللەتنىڭ كەلگۈسىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ تەس.

نېمىلا دېگەنبىلەن كونا پاختىنىڭ ئاچچىق توزۇندىلىرىدا بالىلار دېمىقىپ قالمىسا بولاتتى.

ئاپتور: چەرچەن ناھىيىلىك 1-ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى (M2)

شىنجاڭنىڭ جانلىنىۋاتقان مېيىپلار سەنئىتى

ئارزۇگۈل تۇرائايۇپ

ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ غەمخورلۇقى، خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مېيىپلار بىرلەشمىسىنىڭ تەشكىلاتچانلىقى بىلەن شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك مېيىپلار سەنئىتى كۈنسايىن جانلانماقتا.

بۇ نەتىجىلەرنىڭ سەمەرىسى سۆيۈنتىدە تۇۋەندىكى مىساللارنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

1991-يىلى ماي ۋە ئىيۇندا تاللانغان بىر قىسىم مېيىپ سەنئەت ھەۋەسكارلىرىدىن تەشكىللەنگەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مېيىپلار سەنئەت ئۆمىكى جياڭشى، جياڭسۇ ئۆلكىلىرىدە، شۇ يىلى 6-ئاۋغۇستتىن 16-ئاۋغۇستقىچە شياڭگاڭدا زىيارەت ئويۇنلىرىنى قويۇپ تاماشىبىنلار نىڭ يۈرەك تارلىرىنى تىتىرىتىپ، ئۇلاردا ئۇنتۇلماس تەسىرات قالدۇرغان.

1992-يىلى ئۆكتەبىردە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مېيىپلار جەمئىيىتى تاللىغان مېيىپ سەنئەت ھەۋەسكارلىرى جۇڭگو مېيىپلار سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تەركىبىدە ئاۋسترالىيە، گېرمانىيە، نورۋېگىيە، شىۋېتسارىيە، گوللاندىيەلەرگە بېرىپ زىيارەت ئويۇنلىرىنى قويۇپ چەتئەل تاماشىبىنلىرىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

1993-يىلى مەملىكەت بويىچە 3-قېتىملىق مېيىپلار سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلگەندە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز تاللاپ قاتناشتۇرغان نومۇرلاردىن ئۇچى 3-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، بەشى مۇنەۋۋەر نومۇر مۇكاپاتىغا، ئىككىسى ئىجادىيەت مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن.

1997-يىلى مايدىن ئىيۇلغىچە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەت بويىچە 4-قېتىملىق مېيىپلار سەنئەت كۆرىكىدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز تاللاپ قاتناشتۇرغان نومۇرلاردىن بىرى 1-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، ئىككىسى 2-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، ئىككىسى 3-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، ئۇچىسى مۇنەۋۋەر نومۇر مۇكاپاتىغا، ئۇچى ئىجادىيەت مۇكاپاتىغا ئېرىشىپ، «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دىكى مېيىپلارنىڭ سەنئەت تالانتىنى پۈتكۈل مەملىكەتكە نامايەن قىلغان.

ئاپتور: ش ئۇئار ئاممىۋى سەنئەت يۇرتىدا ئۇسسۇل يېتەكچىسى (M2)

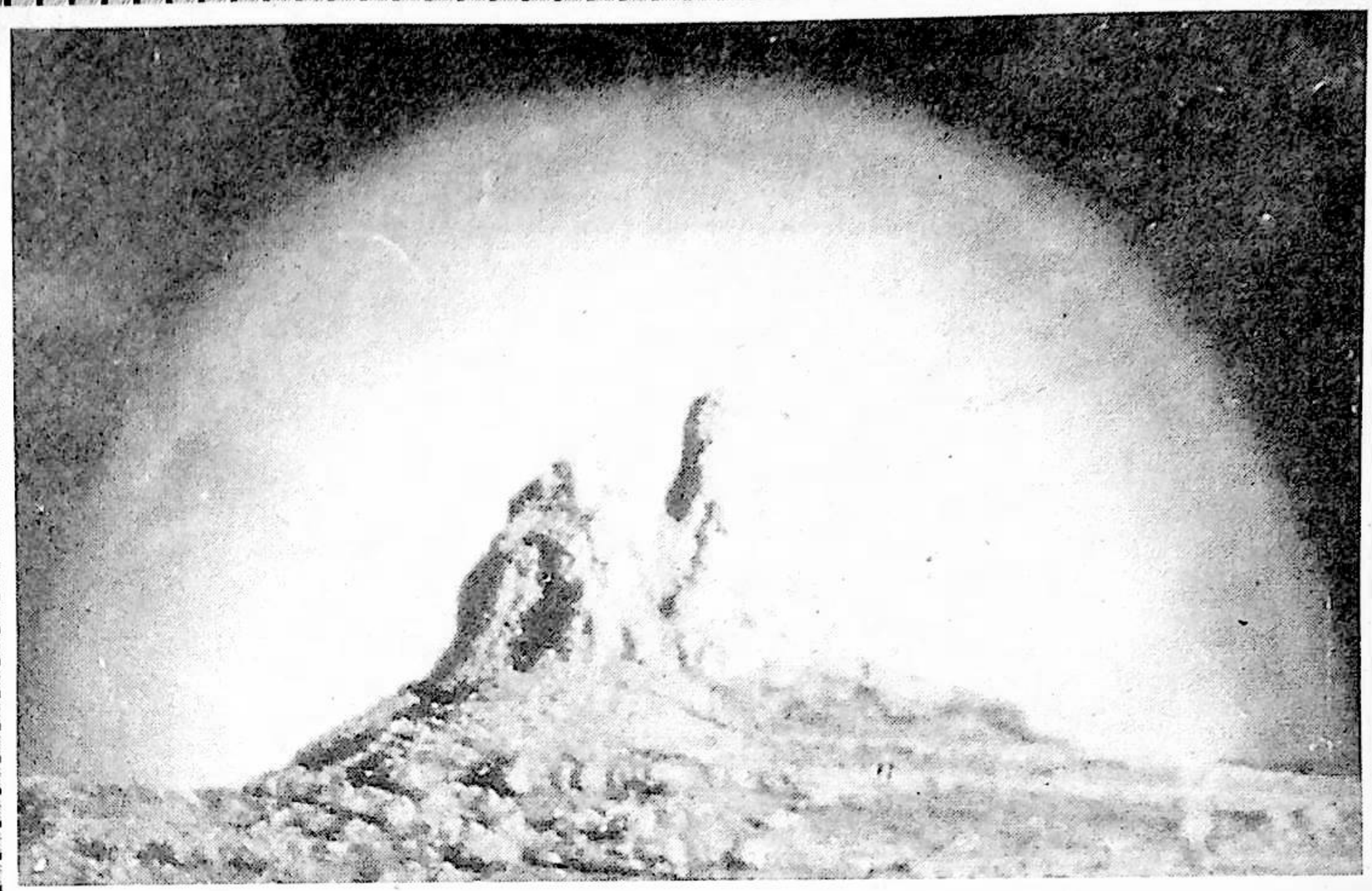

چىگىنىغا چىققان چاقچاق

- مەتتىمىن ھوشۇرنىڭ «قۇم باسقان شەھەر» رومانىدىكى تراگىدىك خۇسۇسىيەت توغرىسىدا

باتۇر روزى

پروزىمىز ئۆزىنىڭ يازما ئەدەبىيات تارىخىدا تۇنجى قېتىم ھاياتنى ئۆلۈمنىڭ مەڭگۈلۈك بالىياتقۇسىدا تولغاق يېگۈزۈپ تۇرۇپ تەپەككۇر قىلالايدىغان بىر تالانت بىلەن بىزنى تارتۇقلىدى. خېلىدىن بېرى ئۇ، گېزى كەلسە تاپقان دادىسىنىمۇ ئۇنتۇپ قالىدىغان، چىرايىدا ئۆلۈمنىڭ قارا كۆلەڭگىسى ئەلەڭگۈپ يۈرىدىغان، بىنورمال پىسخىك ھالەتكە گىرىپتار بولۇپ ئېسىنتى يوقاتقان «سارا‌ڭ» لارنى خېلى قاملاشتۇرۇپ مەسخىرە قىلىپ كېلىۋاتقانىدى. سارا‌ڭنىڭ تەقدىرىگە باغلانغان تەشۋىشلىرىدە مىڭ ئۆلۈپ، مىڭ تىرىلىپ كېلىۋاتقان بۇ مەسخىرىۋاز ئادەم ئاللىبۇرۇنلا بىزگە‌چاقچاقنى ھامان ۋايىغا يەتكۈزۈپ قىلالايدىغانلىقىدىن بىشارەت بەرگەنىدى. «قۇم باسقان شەھەر» دە ئۇنىڭ چاقچاقلىرى كۈتۈلمىگەن بىر رەۋىشتە چىڭىغا چىقىپتۇ. قارىغاندا ئۇ، «سارا‌ڭ» نىڭ خاراكتېر ئەينىكىدە داۋالغۇپ كۆرۈنگەن بىمەنە رېئاللىقنى ئاخىرى چىڭقىلىپ تۇرۇپ قەي قىلىپ تاشلاپتۇ-دە، بىمەنىلىك بالىياتقۇسىدا تىپچەك ئېتىۋاتقان مەنا ئۇچۇن جان-جەھلى بىلەن تولغاق يېيىشكە باشلاپتۇ. مانا ئەمدى ھايات بىلەن ئۆلۈم لىڭگىر تاقتاق قىلىپ ئويناپ كەلگەن تەڭشەك خاتىرىسىنى يۇلۇپ قولىغا ئېلىۋالغان ھالدا مەنا بىلەن بىمەنىلىك ئوتتۇرىسىدا چىڭ تارتىلغان دار ئۇستىدە جاننى ئالقانغا ئېلىپ قويۇپ مەغرۇر قەدەم تاشلاپ كېتىۋاتقان مەتتىمىن ھوشۇرنى كۆرمەكتىمىز. كۆزلىرىمىز نېمىدېگەن تەلەيلىك، ئۇ بىزنى كۆيۈك ئاپتاپتا چاقماق يانقان بايا‌ۋان ئىچىدە مەتتىمىن ھوشۇرنىڭ ئەپسۇنلىرىدىن ئۆرلىگەن قۇيۇنتازغا يۆگىشىپ كېتىۋاتقان يوچۇن بىر خىل رېئاللىقتا ياشاش پۈرسىتى بىلەن تارتۇقلىدى. بۇ خىل رېئاللىق شۇ قەدەر گۈزەل، ئۇ، ۋۇجۇدىمىزدا زىلزىلىلىك سۆيۈنۈش پەيدا قىلىدۇ، شۇ قەدەر خەتەرلىك، ئۇ سىزنى بىراقلا ئوڭشايدۇ ياكى قىپقىزىل سارا‌ڭغا ئايلاندۇرۇپ تاشلايدۇ. چۈنكى ئۇ بارلىق بىلەن يوقلۇق ئوتتۇرىسىدىكى شىددەتلىك توقۇنۇشتا پارتلاۋاتقان ۋولقان. ئۇ، بىر بولسا سىزنى بىراقلا كۈل قىلىپ تاشلايدۇ‌ياكى قېقىنۇستەك يېڭىباشتىن تىرىلدۇرۇپ پەرۋازغا سالىدۇ، سىزمۇ ئەمدى ئاپتورغا ئوخشاش «دەتتېكام» دېمىسىڭىز بولمايدۇ. سىز «قۇم باسقان شەھەر» نى ئوقۇۋاتقاندا ئۇنىڭدىكى سىزگە يوچۇن بىلىنىدىغان، ئەمەلىيەتتە بولسا، سىز ھەقىقەتەن بېشىڭىزدىن كەچۈرۈۋاتقان ئەنە شۇ رېئاللىقتا باشچىلاپ كىرىپ كېتەلەمسىز؟ بۇ ئەسەر سىزدىن ئەنە شۇنداق روھىي تەۋەككۈلچىلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى بۇ ئەسەر سىزگە نىسبەتەن كەسكىن تاللاش پۈرسەتلىرىگە تويۇنغان. بۇ ئەسەر بىر تىلسىماتقا ئوخشايدۇ. سىز بۇ تىلسىماتقا كىرىپ كەلگەندە پۈتكۈل سەزگۈرلۈكىڭىزنى ئېشقا سېلىپ ۋۇجۇدىڭىزنى تىڭشاپ ماڭالىسىڭىز ئاخىرىدا چوقۇم ئۆزىڭىزنى تاپالايسىز. ئۇنىڭ ئىچىدىن تەلىيىڭىز بولسا

، يا شاھقا خەنجەر ئۇرغىلى ئوردىغا قاراپ كېتىۋاتقان جاھانكەزدى سۈپۈرگە، يا ئۆزىنىڭ «ئەڭ ئىپتىدائىي كۆرۈنۈشىگە كۆچكەن ئالەم» دە «يېڭىباشتىن بىر شەھەر بىنا قىلىش» ئۈچۈن قولىغا پالتا ئالغان چۆل ئوغلى بولۇپ چىقمىسۇن. ئەكسىچە بولسا، يا بايلىق ۋەسۋەسىسىدە ئېسىنى يوقاتقان بارات بىلەن ئۆمەر، يا ئېرىنىڭ كىيىمىنى ساپقان ئەر بولسىلا زىنا قىلىۋېرىدىغان دەللە ، يا قېرى، زەئىپ ئېرىنىڭ قوينىدا يېتىپمۇ ئۆز خىيالىدىكى ئالەمدە ياشايدىغان خىيالپەرەس ئايجامال ، يا «ئالدى-قويدى بازىرى» دا سېتىلىدىغان دېدەك، يا ئۆتكەن-كەچكەن يولۇچىلارنى ئۆيىگە باشلاپ كىرىپ ، خوتۇنىنى سولاپ بېرىدىغان ئېشەك باي بولۇپ چىقمىسۇن. ھەقىقەت ئەبەدىي مەزمۇن ئۈچۈن دەۋاگەر بولۇپ قېلىۋېرىدىغان بىر خىل شەكىل. يوقلۇق بارلىق ئۈچۈن تولغاق يەۋاتقان مەڭگۈلۈك ئانا. «قۇرۇم باسقان شەھەر» پۈتكۈل قۇرۇلمىسى بىلەن خۇددى يوقلۇقنىڭ پايانسىز دولقۇنلىرىدا گاھ چۆكۈپ، گاھ لەيلەپ سىرلىق بىر مەنزىلگە قاراپ كېتىۋاتقان قولۇاققىلا ئوخشايدۇ. ئەسەر شەكلەن مەنا باشاقلىرىنى ياغدۇرىۋاتقان بىر كىرىچ. بۇ كىرىچ بىمەنىلىك ئەگمىسىگە خويمۇ ئەپچىللىك بىلەن جايلاشتۇرۇلغان.

ئەسەردىكى زامان ۋە ماكان، تېمىك مۇھىت، شۇنداقلا بۇ مۇھىتتا ھەرىكەت قىلىۋاتقان ئادەم ۋە ئەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئەپسانىۋى رەۋىشتە سىمۋوللۇق مەنا ئىپادىلەشكە قىلىنغان.

بۇ خىل ئىپادىلەش ئەسىرنى قوراشتۇرۇپ تۇرغان بارلىق ئامىللارنى تەرەپ-تەرەپكە مەنا نۇرلىرىنى چېچىپ تۇرىدىغان لامپۇچكىغىلا ئوخشىتىپ قويغان. ئەسەرنى يۇدۇپ ماڭغان تەسەۋۋۇر ئانا ئەپسانىۋى تەپەككۇر ئېقىملىرىغا قايتىپ كەلگەن ھالدا راۋاجلانغان ، شۇنداقلا ئەدەبىياتىمىزدا تالاي ئەسىر مەنىۋى زەئىپلىك كەلتۈرۈپ چىقارغان ساختا ئەقىلنىڭ قايمۇقتۇرۇشلىرىغا مايمۇن بولۇپ ئويناپ كەلگەن ئەدىبلىرىمىز شاھىد بولۇپ قالغان ئوبرازلىق تەپەككۇر جاڭگاللىرىدىن بىمالال قۇتۇلۇپ چىقالىغان. شەيئىيلەر ئارا تەقلىدىي باغلىنىشنى بەلگە قىلغان ئوبرازلىق تەپەككۇر گەرچە بەدئىي تەپەككۇرنىڭ تۆۋەن قاتلىمى بولسىمۇ ، لېكىن مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئەدىبلىرىمىز ئۇنى زادىلا ھالقىپ ئۆتكىلى بولمايدىغان بۇتقا ئايلاندۇرۇۋېلىشقانىدى. يازغۇچىلىرىمىزدىن تۇنجى بولۇپ مەتتىمىن ھوشۇر شەيئىيلەرنىڭ ماھىيەتلىك چوڭقۇرلۇقىغا ئىچكىرىلەپ بارالايدىغان قۇدرەتكە ئىگە سىمۋوللۇق باغلىنىشنى بەلگە قىلغان ئەپسانىۋى تەپەككۇردىن ئىبارەت يۇقۇرى قاتلاملىق بەدئىي تەپەككۇرغا تەۋە «چەكلەنگەن رايون» غا دادىللىق بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا بۆسۈپ كىردى. شۇڭا ئۇ «قۇرۇم باسقان شەھەر» دە سىمۋوللۇق مەنا ئىپادىلەشنىڭ ساناقسىز دوقمۇشلىرىدا ئوقۇرمەنلەرنى ئەركىن تاللاش پۇرسىتى بىلەن تارتۇقلايدىغان ئازادە بىر ئېستېتىك دۇنيا يارىتالىدى. بۇنداق ئەركىن تاللاش پەيتىگە دۇچ كېلىپ ، ۋۇجۇدى كەسكىنلىككە ئوخشاپ‌قاق كېتىدىغان بىر خىل روھىي ھاياجان بىلەن لەرزىگە كەلگەن ئوقۇرمەن بەلكىم تېڭىرقىغان ھالدا جاھانكەزدى سۈپۈرگىنىڭ ئېشىكىگە قىلغان تۆۋەندىكى خىتابىغا قايىل بولماي تۇرالمايدۇ: «بىلەمسەن ، ھاياتلىقنىڭ تېگىگە، ئاللا يارالقان مۆجىزىلەرنىڭ چېكىگە يەتكىلى بولمايدۇ. بىز كۆرۈپ تۇرغان بۇ دۇنيا بەلكىم بىزنىڭ كۆزىمىزگە كۆرۈنگەندەكتۇر ، ياكى ئۇنداق ئەمەستۇر ، ياكى ساڭا ئوخشاش ئېشەكلەرنىڭ كۆزىگە باشقىچە، ئاسماندا ئۇچۇپ يۈرگەن قۇشلارنىڭ كۆزىگە يەنە باشقىچە ، ھېلىقى قۇياش شاھىدەك ئىبلىسلارنىڭ كۆزىگە تېخىمۇ باشقىچە كۆرۈنىدىغاندۇر . ياكى بىز ھەممىمىز شۇنداق بىر خىيالىي دۇنيادا ، خاتا تۇيغۇ ئىچىدە ياشاۋاتقاندىمىز. ياكى ئويغاق تۇرۇپ چۈش كۆرۈۋاتقاندىمىز . كىم بىلىدۇ ، بەلكىم بىز ئۇچۇن ھەقىقىي چىن ھايات پەقەت ئاللانىڭ دەرگاھىغا بارغاندىلا باشلىنىدىغاندۇر. . . . »

ئەسەر قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللار ئەسەردە باشتىن - ئاخىر گاھ ئاشكارا، گاھ يوشۇرۇن ھالدا ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدىغان بىر خىل يوقالماس روھ - تۇگىمەس سەرگەردانلىقنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغان جاھانكەزدى سۈپۈرگىنىڭ ھەرىكىتىنى چۆرىدىگەن ھالدا قانات يايىدۇ. بۇ جەرياندا ئۇلار مەنتىقە بىلەن مەنتىقسىزلىق، مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىق ئوتتۇرىسىدىكى تېنىمىتاپماس توقۇنۇشلارغا دۇچ كېلىپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تۇراقلىق ھالىتىنى تەدرىجىي يوقىتىپ، ئۆزگىرىشچان ھالەتكە كىرىدۇ-دە، سىمۋوللۇق مەنا ئىپادىلەشكە بوشلۇقىدا ئەلەڭگۈشكە باشلايدۇ. ئەسەردىكى پۈتكۈل سيوژىت «سەپىرىنىڭ تېزگىنىنى كۆڭلىنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرىۋەتكەن » جاھانكەزدى سۈپۈرگىنى ئەگىشىپ ئەركىن راۋاجلىنىپ بارىدۇ. بۇ خىل ئەركىن سيوژىت راۋاجى ھەرىكەتتىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى ئەگەشكەن مەركىزىي قۇتۇپقا خاس ئالامەتلەرگە - «ئەركىنلىك ئىزدەپ يۈرگەن سەييا» قا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇلاردىكى مۇقىم ماھىيەتلىك تاسادىپىيلىق قىلىچلىرىدا توختاۋسىز بوغۇزلىنىپ ھۆكۈم سۈرىتى، بىر تەرىپىگە چۈشىنىكسىز يېزىق ئويۇلغان تىللا زادى نېمە؟ تىللا تۇغىدىغان چۆچەكچۇ؟ . . . دېگەندەك سوئاللار بېرىلسە، سىز ئۇنىڭغا ئېنىق جاۋاب بېرەلمەيسىز. چۈنكى ئەسەر سىزگە بۇلار ھەققىدە ئېنىق ھۆكۈم چىقىرىشقا ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ. سىز پەقەت پەرەزلا قىلالايسىز، خالاس. چۈنكى مەتتىمىن ھوشۇرنىڭ تومۇرىدا ھۆكۈملەرنىڭ ئىسكەنجىسىگە چۈشۈپ قېلىشنى خالىمايدىغان، قىياسلار يايلىقىدا ئەركىن قىيغىتىشقىلا ئادەتلەنگەن باشقىچە بىر قان ئۆزكەشلەيدۇ. ئەسەردە باشتىن-ئاخىر تېشىغا تېپىپ تۇرغان ئىچكى رېتىمدىن ئەنە شۇنداق بىر خىل شاش قانىنىڭ ھىدى پۇراپ تۇرىدۇ. ئەسەرنىڭ پۈتكۈل

سىيوژىتى ھۆكۈم بىلەن پەرەز ئوتتۇرىسىدىكى قىسىلچاقتا چەكسىز بىر ئېستېتىك دۇنياغا قاراپ ئەركىن سويلاپ كېتىۋاتقان يىلانغىلا ئوخشايدۇ. ئوقۇرمەننىڭ دىققىتىدىكى ئەسەرگە بولغان ئېستېتىك قاراتمىلىقمۇ پەقەت ئەنە شۇ قىسىلچاقتىلا ئاندىن ھەقىقىي ئەركىن كەيپىياتقا يۈزلىنەلەيدۇ. ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىگە خۇددى قان تومۇرىدەك تاراپ بارغان بۇ «قىسىلچاق» دەل ئەسەردىكى تراگېدىنىڭ مەركەزدىن ئىبارەت. ئەسەردىكى ھەممە نەرسە دەل ئەنە شۇ قىسىلچاقتا ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى قىممىتىنى يوقىتىپ، ئاندىن يېڭى قىممەتلەرگە ئىگە بولۇپ تۇرىدۇ.

ھۆكۈم ئەركىنلىكنى چەتكە قاقىدۇ، پەرەز ئەركىنلىكنى مۇتلەقلەشتۇرۇشكە ئۇرۇنىدۇ. بىراق بۇ خىل ئۇرۇنۇش مەڭگۈ رويابقا چىقمايدىغان ئۇرۇنۇش. سىز مۇتلەق ئەركىنلىكنى قاچان كۆرگەن؟ ئۇنى ئەبەدىي كۆرەلمەيسىز. چۈنكى مۇتلەقلىشىپ قالغان ھەرقانداق نەرسە تەبىئىيلا ئەركىنلىكتىن ئايرىلىپ قالىدۇ. مانا بۇ كىشىلىك ھاياتتىكى مەڭگۈلۈك تراگېدىيە. ئاتالمىش «مۇتلەق ئەركىنلىك» قانداقتۇر غايىۋى، ئۆلۈك ئەركىنلىك. پەقەت تراگېدىيە تۈسىنى ئالغان ئەركىنلىكلا ھەقىقىي تىرىك ئەركىنلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ ئەسكەرتمەي بولمايدۇكى، غايە، رومانتىكا ئىنسانىنىڭ مەنىۋى زەئىپلىكى تۈپەيلى كىلىپ چىققان بىر خىل سەپسەتە تۈسىنى ئالغان بۇيۇك يالغانچىلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. چۈنكى ئۇ ھاياتتىكى مەڭگۈلۈك تراگېدىيىدىن ئۆزىنى ئىلىپ قاچقان مەزلۇملارچە تەپەككۇر ئىگىلىرىگە خاس ساختا پىسخىك ھادىسە بولۇپ، ئۇ، كىشىنى رېئاللىقنى بۇرمىلاشقا ياكى ئۇنى چۈشەنمەسلىككە ئىلىپ بارىدۇ. تۇرمۇشمىزدىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى كىشىلەر ۋەكىللىك قىلىۋاتقان بۇ خىل ئۆزىنىمۇ، ئۆزگىنىمۇ ئالدايدىغان كەيپىيات ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئەڭ ئەجەللىك ياجىئە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل كەيپىيات ئادەملىرىمىزنى رېئاللىققادەللىك ۋە جىددىي مۇئامىلە قىلالايدىغان ئەركەكلەرچە پوزىتسىيىدىن يىراقلاشتۇرۇۋەتتى. ۋەھالەنكى، ئۇلارنىڭ «قۇم باسقان شەھەر» دىكى ئۆيىگە كىرگەن ئوغرىغا مەھبۇب سۈيىتىدە قۇچاق ئاچقان خىيالىپەرەس ئايجامالدىن نېمە پەرقى بار؟ مۇئەييەن غايىۋى دۇنيانىڭ ئەقلگە سىغمايدىغان قۇرۇق لايىھىلىرى بىلەن پەردازلانغان قىيىسىق پەلسەپە (ماھىيەتتە سەپسەتە) لىرىنىڭ قوماندانلىقىغا رايىشلارچە باش ئېگىپ تۇرۇپ، ئاتالمىش رېئالىزمغا دەۋاگەر بولۇپ قەلەم تەۋرىتىپ كەلگەن ئەدىبلىرىمىز- نىڭ قايسىبىرى رېئاللىقنى ھەقىقىي ماھىيىتى بىلەن چۈشىنەلىدى؟ كېسىپ ئېيتىمىزكى، مەمتىمىن ھوشۇر ئۇيغۇر يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىدىكى تۇنجى رېئالىست يازغۇچى. چۈنكى ئۇ كىشىلىك ھاياتتىكى مەڭگۈلۈك تراگېدىيىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان. «قۇم باسقان شەھەر» باشتىن- ئاخىر ئەنە شۇنداق تراگېدىيە ھېسسىيات بالاغەتلىرى ئەۋجىدە لەپكە ئۇرۇپ تۇرىدۇ: «قۇياش شەھىرى» بىلەن «بىغەملەر شەھىرى» ئوتتۇرىسىدىكى تېنىمسىز ئېلىشىش، بىر تال تىللا بىلەن 99تال تىللا ئوتتۇرىسىدىكى جۇدالىق، تىللانىڭ بىر يۈزىدىكى يالىڭاچ ئايال بىلەن يەنە بىر يۈزىدىكى چۈشىنىكسىز يېزىق، تىللا تۇغدىغان سىرلىق چوڭەك بىلەن قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى ئاجرالماس مۇناسىۋەت، تۇغمەس سەرگەردانلىقنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغان جاھانكەزدى سۈپۈرگە، قۇللارچە رايىشلىق بىلەن ئوغرىلىقچە قېچىش ئوتتۇرىسىدا ئېزىپ يۇرگەن بارات ۋە ئۆمەر، «ئۆزىنى پاك تۇتۇش ئازابى بىلەن گۇناھ ئۆتكۈزۈشنى خالاش ئىستىكى ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىشىشتا ھالسىزلىنىۋاتقان» ئايىم، شوتا يېنىدا يەنە «ئۆز خىيالىدىكى شاھزادىسى (ئەمەلىيەتتە ئوغرى) بىلەن سۆيۈپ خوشلىشىۋاتقان» ئايجامال، ئەسكى تۇگمەندىكى «بىر تەرەپتىن قارىساڭ كىشىنىڭ كۆڭلى ئېلىشىدىغان» سەتەڭ، ئادەملەرنى جۇۋازغا قېتىپ جازالاۋاتقان توختى قىزىق، كۆزىگە ياغلىق تېڭىۋېلىپ بىكار تۇرماي پىرقىرايدىغان بولۇپ قالغان ئىمام، يالىڭاچ قىزغا تاشلىنىۋاتقان چۆل ئوغلى... مانا بۇلارنىڭ ھەممىسىدىن تراگېدىيە پۇراپ تۇرىدۇ. ئەسەرنىڭ جېنى ئەسەردە باشتىن- ئاخىر خۇددى يۇرەككە ئوخشاش سوقۇپ تۇرغان ھالدا ئىزچىل بىر خىل ئىچكى رېتىمنى شەكىللەندۈرۈپ بارغان تراگېدىك مەركەزگە يىغىنچاقلانغان. ئەسەردىكى زىددىيەت توقۇنۇشلىرىمۇ دەل ئەنە شۇ تراگېدىك مەركەزدىن قاچقان كۈچ بىلەن ئۇنىڭغا ئىنتىلگەن كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قۇياش شەھىرى بىلەن بىغەملەر شەھىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىشىش ماھىيەتتە ئىنسانىنى مۇئەييەن بىر خىل سىستېمىغا مۇقىملاشتۇرۇشنى كۆزلەيدىغان غەيرىي تراگېدىك تەپەككۇر بىلەن، ئىنسانىنى چەكسىز ئېچىۋىتىلگەن ئىمكانىيەت دۇنياسىدا ئەركىن پەرۋازغا قويۇپ بېرىدىغان تراگېدىك تەپەككۇر ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىشىشتىن ئىبارەت.

ئەركىنلىكنى قوغلىشىپ سەيياھ بولۇپ كەتكەن جاھانكەزدى سۈپۈرگە بېشىغا نېپىز بۆك كىيگەن، يۈزىنى قويۇق ساقال باسقان، ئۇزۇن يەكتىكىنىڭ بىر پېچىنى بېلىدىكى پوتىسىغا قىستۇرۋالغان غەلىتە ئادەم. سەپىرىنىڭ تىزگىنىنى كۆڭلىنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇۋەتكەن، تۇگمەس سەرگەردانلىقنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغان بۇ ئادەم تەھدىت ۋە زوراۋانلىق ھۆكۈم سۈرگەن سۆرۈن تەلەت قۇياش شەھىرى بىلەن خوشلاشماقتا. قېلىن سېپىللار بىلەن قورشالغان بۇ ھەيۋەتلىك شەھەر پادىشاھلىققا قاراشلىق بارلىق ئۆلكىلەردىن بۇلاپ كېلىنگەن بايلىقلار بىلەن تىنىپ كەتكەنىدى. بۇ يەردە ھەممىلا نەرسە قۇياش شاھىنىڭ ئىرادىسى بويىچە ھەرىكەت قىلاتتى. . . .

شۇنىڭدىن كېيىنلا رومانداۋ ئەسلىگە قايتىش بىلەن قايتا باشلىنىش ئوتتۇرىسىدىكى تراگېدىك توقۇنۇش قانات يايدۇ.

بۇگۈن تاپقىنىنى ئەتىگە ئاشۇرۇپ قويمايدىغان جاھانكەزدى سۈپۈرگە ئېغىلدا بىر كۈن ئوشۇقراق باغلاقلىق تۇرۇپ قالسا زېرىكىشتىن ھاگراپ جاھاننى بېشىغا كىيىدىغان ئېشىكىگە مىنىپ، ئادەم ئۇنلۇكرەك گەپ قىلغىلىمۇ بولمايدىغان قۇياش شەھىرىگە يېتىپ كېلىدۇ. قورۇقچىلار دەرۋازىدىن كىرىش ھەققىگە ھېسابلاپ ئۇنىڭ ئېشىكىنى ئېلىۋالماقچى بولىدۇ. ئېشەك دۆڭنى تۇزگە، تۇزنى دۆڭگە تارتىۋاتقان ھاشارچىلارغا قوشۇلۇپ بىر ئاي ھاشارغا ئىشلەيدۇ. ئارىدا سۈپۈرگە شەھەر سىرتىدىكى «ھەممە يېرى كۆيۈك ئاپتاپتا چاڭقاپ ياتقان» دۇئانىلار مەھەللىسىگە بېرىپ، «ئوغرى كەلسىمۇ ئىگىسى ئويغىتىپ قويمىغىچە قاۋىمايدىغان»، «تۆكلىرى چۈشۈپ قوتۇرلىشىپ كەتكەن» ئىتلارنى ئارىلاپ، «قىيسىيىپ ئۆرۈلۈپ چۈشەيلا دەپ قالغان» قەلەندەرلەر شاھىنىڭ ئوردىسىغا بېرىپ «قارىداپ كەتكەن يىرتىق بورىنىڭ

ئۈستىدە »، «گىژىلدىشىپ تۇرغان چىۋىنلار» ئارىسىدا ئولتۇرغان، «چىشلىرى قارىداپ، چاچ-ساقاللىرى چىگىشلىشىپ كەتكەن» قەلەندەرلەر شاھى بىلەن كۆرۈشىدۇ. بىر تىللانى يەرگە تاشلاپ ئىككى قىلىپ، ئىككى لەشكەرگە ئۈلەشتۈرۈپ، ئۇلار ھەيدەپ كېتىۋاتقان «تام تېشەر» لەقەملىك بىر مەھبۇسنى قۇتۇلدۇرىۋالىدۇ.

«قۇم باسقان شەھەر» يۇقىرقى تەپسىلاتلار بىلەن باشلىنىدۇ، ئىنتايىن ئىخچام قۇرۇلما ئىچىدە ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىنى پايانسىز كەڭلىككە چىچىۋېتىدىغان غايەت زور مەزمۇننى ئۆزىگە سىغدۇرۇپ ماڭىدۇ. رومان قۇرۇلمىسىدىكى بۇنداق ئادەتتىن تاشقىرى سىغىمچانلىق رومان قۇرۇلمىسىنىڭ مۇئەييەن پەلسەپىۋى قىممەت يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىدىن كېلىپ چىققان.

روماندىكى پۈتكۈل قۇرۇلما ئالدى بىلەن مۇكەممەل بىر پەلسەپىۋى قۇرۇلما. روماندىكى زامان پەلسەپىۋى زامان. ئۇ، داۋاملىشىپ بولغان، داۋاملىشىۋاتقان شۇنداقلا داۋاملىشىدىغان چەكسىز زامان. ئۆز نۆۋىتىدە ئۇ يەنە تارىخ سەھىپىسىدىكى بىرلا لەھزىدىن ئىبارەت، خالاس. چۈنكى ئۇ مۇئەييەن تارىخىي ئېنىقلىققا ئىگە بولمىغان، پەقەت سىمۋوللۇق خۇسۇسىيەتكىلا ئىگە بولغان، تارىخنىڭ ھەر قانداق بىر باسقۇچىدا ياكى ھازىرنىڭ ئۆزىدە، شۇنداقلا تېخى تارىخقا ئايلانمىغان، ھازىرغىمۇ تەۋە بولمىغان، كەلگۈسىنىڭ ھەرقانداق بىر باسقۇچىدا يۈز بېرىش ئېھتىماللىقىغا ئىگە قىلىنغان زامان. روماندىكى كونكرېتنى سىيوژىت نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئاپتور ئەپسانىۋى يوسۇندا چۈش كۆرۈپ ئۆتكەن بىرلا لەھزىگىلا ئوخشايدىغان، بار-يوقى جاھانكەزدى سۈپۈرگىدىن باشلىنىپ، يەنە شۇ جاھانكەزدى سۈپۈرگە بىلەن ئاخىرلىشىدىغان قىسقىغىنا بىر زامان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، «بار بىلەن يوق» نىڭ ئارىلىقىدىكى زاماندىنلا ئىبارەت. رومان قۇرۇلمىسىدىكى زامان ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ ئىككى ياقلىمىلىق خۇسۇسىيەت (زامان چەكسىزلىكى بىلەن زاماننىڭ بىر لەھزىلىكى) ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلىك كېرىلىش كۈچى روماندىكى پۈتكۈل تراگېدىك خۇسۇسىيەتنى يۈدۈپ ماڭغان تراگېدىك مەركەزدىن ئىبارەت.

رومان قۇرۇلمىسىدىكى ماكانمۇ پەلسەپىۋى ماكان. چۈنكى ئۇ مۇئەييەن جۇغراپىيىلىك ئېنىقلىققا ئىگە بولمىغان، دۇنيانىڭ ھەر قانداق بىر يېرىدە بۇرۇنمۇ، ھازىرمۇ ۋە كەلگۈسىدىمۇ بار بولۇشى مۇمكىن بولغان ماكان. ئالايلۇق، پايانسىز چۆل، بىغەملەر شەھىرى، قۇياش شەھىرى، بارات بىلەن ئۆمەر تاسادىپىي ئولتۇراقلىشىپ قالغان نامسىز شەھەر، ئالدى-قويدى بازىرى... ۋەھاكازالارنىڭ ھەممىسى تۈرلۈك سىمۋول ئېھتىماللىقلىرىغا ئىگەقىلىنغان مەۋھۇم ماكاندۇر. چۆل گويا دولقۇنلاپ تۇرغان پايانسىز ئاقلىق، گويا پۈتكۈل مەۋجۇدىيەتنىڭ ئەسلى ھالىتى، ئۇ، ھاياتلىقنىڭ پايانى يوق سەھنىسى، ھاياتلىق ئۈچۈن بولغان كەسكىن ئېلىشىشلارنىڭ سۈكۈتكە تولغان جەڭگاھى. قۇياش شەھىرى، بىغەملەر شەھىرى ۋە باشقا ماكان خۇسۇسىيەتلىك تىپىك شارائىتلارنىڭ ھەممىسى گويا چۆلدىن ئىبارەت بۇ پايانسىز ئاقلىقتا دەم يوقاپ، دەم پەيدا بولۇپ تۇرغان ساناقسىز چىكىتلەر... بىغەملەر شەھىرى تەبىئىيلىككە، دېموكراتىيىگە، ھېسسىياتقا، ساددىلىققا، مۇقەررەرلىككە يەنە قانداقتۇر باشقا پەلسەپىۋى كاتېگورىيىلەرگە تەققاسلانغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ، روماندىكى دراماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان تراگېدىك توقۇنۇشنىڭ بىر زىددىيەت قۇتۇپى. قۇياش شەھىرى بولسا ساختىلىققا، مۇستەبىتلىككە، دىكتاتورىغا، ئەقىلغە، ھىيلىگەرلىككە، تاسادىپىيلىققا، يەنە قانداقتۇ باشقا پەلسەپىۋى كاتېگورىيىلەرگە تەققاسلانغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ، روماندىكى دراماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان تراگېدىك توقۇنۇشنىڭ يەنە بىر زىددىيەت قۇتۇپى. ئۇنداق بولمىسا، نېمىشقا بىغەملەر شەھىرى بىلەن قۇياش شەھىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىشىشلار تەبىئىيلىك بىلەن ساختىلىق، ئەركىنلىك بىلەن مۇستەبىتلىك، دېموكراتىيە بىلەن دىكتاتورا، ھېسسىيات بىلەن ئەقىل، ساددىيلىق بىلەن ھىيلىگەرلىك، مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە ئەجەب ئوخشاپ كېتىدۇ؟ ئارىلىقتىكى بارات بىلەن ئۆمەر تاسادىپىي جايلىشىپ قالغان نامسىز شەھەر بولسا، زىددىيەتنىڭ يۇقىرىقى ئىككى قۇتۇپى كېسىشكەن مەركىزىي نۇقتا ياكى قارمۇ قارشى پەلسەپىۋى كاتېگورىيىلەر كەسكىن توقۇنۇشقان ئاساسلىق دراماتىك سەھنە. چۆلدىن ئىبارەت چەكسىز ماكانغا ئۈستمۇ ئۈست چۈشكەن چەكلىك ئۈچ قۇتۇپلۇق ماكان مۇناسىۋىتى ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي پەيدا بولغان چەك ۋە چەكسىزلىك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلىك كېرىلىش كۈچى رومان قۇرۇلمىسىدىكى ماكان خۇسۇسىيەتلىك يەنە بىر يانداش تراگېدىك مەركەز. بۇ يانداش تراگېدىك مەركەز روماندىكى ئۈچ قۇتۇپلۇق مۇناسىۋەت قۇرغان چەكلىك ماكاندىن ئىبارەت بۇ تەختنى چۆلگە تىمسال قىلىنغان چەكسىز ماكاندىن ئىبارەت «پارتلاشقا تەييار تۇرغان ۋولقان» نىڭ ئۈستىگە جايلاشتۇرۇپ قويىدۇ. شۇڭا، روماندىكى ھەممە نەرسە «بار بىلەن يوق» نىڭ ئارىلىقىدا ھەركەت قىلىدىغان ئەپسانىۋى كۆلەڭگىگە ئايلىنىدۇ. «قۇم باسقان شەھەر» پەلسەپىۋى رومانغا خاس بارلىق ئالاھىدىلىكنى ئۆزىگە جەملىگەن بولۇپ، ئاپتور مەزكۇر رومان ئارقىلىق پروزىمىزدا ئۇزۇندىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان پەلسەپە نامراتلىقىغا مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا خاتىمە بەرگەن. ئەسەر قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغان ھەر بىر ئېلېمېنت بىر مۇكەممەل ھېكمەت مۇنارى. رومان قۇرۇلمىسىنى ئۆزەك قىلغان ھېكمەت ئېقىنى روماننىڭ ھەر بىر ھۈجەيرىسىگە قاندەك تاراپ بارىدۇ. ھېكمەتلەر ئەۋجىدە دولقۇن ئاتقان كەسكىن تراگېدىك توقۇنۇشلار ئىچىدە ئېلىشىۋاتقان پېرسوناژلار روماندا باشتىن-ئاخىر بىر-بىرى بىلەن مۇئەييەن پەلسەپىۋى يۈكسەكلىكتە ئۇچرۇشىدۇ. ئەسەر قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغۇچى ئېلېمېنتلار روماندا باشتىن-ئاخىر بىر-بىرىگە مۇئەييەن پەلسەپىۋى چوڭقۇرلۇققا يىلتىز تارتقان ھالدا باغلىنىپ بارىدۇ. بۇگۈن تاپقىنىنى ئەتىگە ئاشۇرۇپ قويمايدىغان جاھانكەزدى سۈپۈرگە، ئوغرى كەلسىمۇ ئىگىسى ئويغىتىپ قويمىغىچە قاۋىمايدىغان ئىت، ئۆزىنىڭ قەلەندەرلىكىنى شاھلىقتىن ئۈستۈن بىلىدىغان قەلەندەرلەر شاھى، قۇتقۇزغۇچىغا كىملىكىنى دەپ بېرىشكىمۇ ۋاقتى يەتمەيدىغان «تام تېشەر»، ئېغىلدا بىر كۈن ئارتۇقراق تۇرۇپ قالسا، زېرىكىشتىن ھاڭراپ جاھاننى بېشىغا كىيىدىغان ئېشەك، ئىسمىنى ئاڭلىغانلىكى ئادەمنى تىترەك باسىدىغان قۇياش شاھى، تەھدىت ۋە زوراۋانلىق ھۆكۈم سۈرگەن قۇياش شەھىرى، ئۆلۈمنى سېغىنغان توختى ئاشىق، ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈپ جىنايەت مەنبەسىنى

تۇگىتىش كويىدا يۇرگەن قان ئىچكۇر تەلۈە، قانلىق قىرغىنغا دۇچ كەلگەن قاچقۇن شاھزادە، «پادىشاھ بولغۇچىنى كۆتۈرۈشكىلا بەلگىلەنگەن» ئىنىكىئانا، «نە ئەتراپىنى ئوراپ تۇرىدىغان ئېگىز سېپىل، نە ئادەملىرىگە دەھشەت سېلىپ تۇرىدىغان پادىشاھ يوق» بىغەملەر شەھىرى، دۇنيادا ئىگىسىز نەرسىنىڭ مەۋجۇد ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ قويماقچى بولغان قۇياشتىن ئۇلۇغ، ئەرۋاھلارنى جۇۋاز بىلەن جازالاۋاتقان توختى قىزىق، يالىڭاچ قىزغا تاشلانغان چۆل ئوغلى. . . تىللا تۇغىدىغان چۆچەك. . . قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ۋايىغا يەتكەن ئوبرازلاردۇر. بىغەملەر شەھىرىنى. چۆرىدىگەن تەپسىلاتلاردا ئىزچىل تۇرده دېموكراتىيە مارشى ياڭراپ تۇرسا، ئەكسىچە، قۇياش شەھىرىنى چۆرىدىگەن تەپسىلاتلاردا تەھدىت ۋە زوراۋانلىقنى بەلگە قىلغان مۇستەبىتلىكنىڭ بۇس-بوغىناقلىرى كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. پايانسىز چۆللۈكلەرنىڭ تەسۋىرىدە دولقۇنلاپ تۇرغان بىر خىل ئاقلىقنى كۆرىمىز. تەھدىت ۋە زوراۋانلىق ھۆكۈم سۈرگەن قۇياش شەھىرىدە ھەممە نەرسە قۇياش شاھىنىڭ ئىرادىسى بويىچە ھەرىكەت قىلسا، بىغەملەر شەھىرىدە ھەممە ئادەم ئۆزىگە ئۆزى پادىشاھ. ئۇلارنىڭ تېخى قانلىق قىرغىنغا دۇچ كەلگۈچە پادىشاھ دېگەنگە ھاجىتمۇ چۈشۈپ باقمىغان. ئەسىردە ھەقىقىي مەنىسى بىلەن قەلەندەر قەلەندەرگە، قاتىل قاتىلغا، ئاشىق ئاشىققا، جاھانكەزدى جاھانكەزدىگە، پادىشاھ پادىشاھقا، قۇل قۇلغا ئوخشىغان. قەلەندەرلىنىڭمۇ ئۆزىگە خاس قەلەندەرچىلىك پەلسەپىسى بار! ئۇ، سۈپۈرگىگە قەلەندەرچىلىك پەلسەپىسى ھەققىدە ۋەز ئېيتىپ مۇنداق دەيدۇ: ئۇلۇغ تەڭرى ئالدىدا ھەممىلا ئادەم تىلەمچى. . . بايلار، ئەمەلدارلار خەلقنىڭ نەرسىلىرىنى كۈچ ۋە زورلۇق، ھىيلە-مىكىرگە تايىنىپ تارتىۋالىدۇ. قەلەندەرلەر بولسا، باشقىلار ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئىلتىپات قىلغان نەرسىنى قوبۇل قىلىدۇ. . . بىز باشقىلارنى جىنايەت يولىدىن قايتۇرغۇچىلارمىز. مىسالەن، بىر كىشىنىڭ يانچۇقىدا ئۆز ھاجىتىدىن ئوشۇق بىر تەڭگە تۇرۇپتۇ، دەيلى. بۇ ئوشۇقچە نەرسە چوقۇم ئۇنى يامان خىياللارغا سالىدۇ. بىز ئۇنىڭ ئاشۇ ئوشۇقچە پۇلىنى تىلىۋالىمىز، ھېلىقى كىشى يامان يوللارغا مېڭىپ قېلىشتىن ئامان قالىدۇ ھەمدە كۆپ ساۋاب تاپىدۇ. . قەلەندەر سېپى ئۆزىدىن قەلەندەرگە ئوخشىغان بولۇپ، قۇياش شاھىنىڭ ئوردىسىغا بىمالال كىرىپ-چىقالايدىغانلىقى بىلەن مەغرۇرلىنىدۇ. توختى ئاشىق: «ياراتقان ئىگەمنىڭ نەزەردە باي نېمە، گادای نېمە؟ ئادەم نېمە، چۇمۇلە نېمە، ھەممىسى ئوخشاش. خۇدا ھەممىنى يارىتىدۇ، ھەممىنى يوقىتىدۇ. ئالەمدە پەقەت ئاشقىلىقلا ئۆلمەيدۇ» دەپ پۇتكۇل ھاياتىنى ئاشقىلىق پەلسەپىسىگە ئاتىۋەتكەن بولسا، ئۇنىڭ ئەكسىچە خاراكتېرغا ئىگە بولغان قان ئىچكۇر تەلۈە «ئادەم - بارلىق جىنايەت ۋە بۇزغۇنچىلىقنىڭ مەنبەسى بولغاچقا»، «ئاللا ياراتقان بۇ كەڭ ئالەمنىڭ پاكلىقىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن دۇنيادىكى ھەممە ئادەمنى، جۇملىدىن ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىمۇ بوغۇپ ئۆلتۈرۈش» قارارىغا كېلىدۇ. ئۆتكۈنچى تەشنالىق قىيناپ شەھۋانىي ھەۋىسىنى باسالماي قالغان چېغىدىمۇ سۈپۈرگىنىڭ قۇچىقىغا يەنىلا ئۆزىگە ئاللىبۇرۇن ئەركىنلىك بېرىۋەتكەن خوجايىنىنىڭ رۇخسىتى بىلەن ئۆمىلەپ كىرگەن ۋە ئەركىنلىكى پۈتۈنلەي ئۆز قولىدا بولسىمۇ، يەنىلا سۈپۈرگىدىن ئوغرىلىقچە قېچىپ كەتكەن ئىنىكىئانا تېپىك قۇللۇق خاراكتېرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن بولسا، «جەننەتكە كىرگۈدەك بولسىمۇ، شاھلىق كىبىرىسى بىلەن قەدەم قويۇپ خۇدالىق دەۋاسى قىلمىشتىن يانمايدىغان» قۇياش شاھى ۋە بۇزۇقچىلىقتا ئاتىسىنىڭ كىچىك خوتۇنلىرىغا چېقىلىشتىنمۇ يانمىغۇدەك دەرىجىدە ئۇچىغا چىققان، «جاھاندا ئىگىسىز نەرسىنىڭ مەۋجۇد ئەمەسلىكىنى» ئىسپاتلاپ قويماقچى بولغان قۇياشتىن ئۇلۇغ قاتارلىقلارنىڭ قىلمىشى-ئەتمىشلىرى پۈتۈنلەي زوراۋانلىق پەلسەپىسى ئۈستىگە قۇرۇلغان. قۇللۇق بىلەن قۇلدارلىقنىڭ ئارىسى بىر غېرىچ. ئىنىكىئانىدەك قۇللارمۇ، قۇياش شاھى ۋە ئۇنىڭ ئوغلىدەك زورلۇق كۈچىنىڭ ۋەكىللىرىمۇ ئوخشاشلا دۇنيادىكى زىندانلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىك ھېسابلانغان باش زىندانىدىكى مەھبۇسلاردۇر، شۇنداقلا ئۇلار تېپىك غەيرىي تراگىدىك پېرسونաژلاردۇر. «تومۇرىدا توت تام ئىچىگە بەنت بولۇپ ياشاشنى زۇلۇم بىلىدىغان، باشقىچە بىر قان ئۆركەشلەيدىغان»، «بۇگۈن تاپقىنىنى ئەتىگە ئاشۇرۇپ قويمايدىغان»، پەقەت ئاللاغىلا تەۋەككۈل قىلىپ ياشايدىغان، ئاللادىن ئۆزگە ھەممىلا نەرسىگە گۇمان بىلەن قارايدىغان، «ئەركىنلىكنى قوغلىشىپ سەييياھ بولۇپ كەتكەن»، «تۇغمەس سەرگەردانلىقنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغان» سۈپۈرگە ۋە سۈپۈرگە خاراكتېرىنىڭ دەۋرلىنىشى ھېسابلانغان چۆل ئوغلى رومانىدىكى تېپىك تراگىدىك باش قەھرىمانلاردۇر. ئۇلار رومانىدا باشتىن-ئاخىر يۈرەككە ئوخشاش سوقۇپ تۇرغان تراگىدىك مەركەزنىلا چۆرگىلەپ ھەرىكەت قىلىدۇ ۋە ناگاندا بىر تراگىدىك مەركەزنىڭ دەل ئوستىگە چۈشۈپ قېلىش بىلەن ئۆز-ئۆزىدىن ھالقىپ، دۇنيا بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىدۇ. ئادەم تراگىدىك يۈكسەكلىكتە ياشىيالمغاندىلا ئاندىن ھەقىقىي ئادەمگە ئوخشىغان بولىدۇ. بۇنداق چاغدا ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدا ۋايىغا يەتكەن سەزگۈرلۈك بىلەن ئۇچىغا چىققان قارامليق غەيرىي نورمال ھالەتتە بىر-بىرىگە سىڭىشىپ كەتكەن بولىدۇ. بۇنداق ئادەملەر خۇددى دار ئوستىدە كېتىۋاتقان دارۋازدەك ھاياتنىڭ ھەر ۋاقىت قىل ئوستىدە تۇرىۋاتقانلىقىنى سەزگۈرلۈك بىلەن ھېس قىلىپ بارغان ۋە دائىمىي قارامليق تۇسىنى ئالغان بىر خىل سوزۇلۇشچان تەشۋىش ئىچىدە ھەر دەقىقە مىڭ ئۆلۈپ، مىڭ تىرىلىپ تۇرغان بولىدۇ. ئۇلار ئەتراپىدىكى ھەممىلا نەرسىگە كۆزگە ئايلانغان كۆڭۈل بىلەن قارايدۇ. يەنى ئۇلاردا ئەقىل ھېسسىيات شارابىدا خۇش كەيىپ بولغان ھالدا تەبىئىي تۇيغۇغا ئايلانغان، ھېسسىيات بولسا ئەقىلنىڭ ئوت-ئاتەش ئوچاقلىرىدا ئەڭ يۇقۇرى چەكتە تاۋلىنىپ، ئېرىگەن پېتى ئەقىلنىڭ ئۆزىنىمۇ ئېرىتىپ تاشلىغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن ھالدا قەلب كەڭلىكىدە ھەر ۋاقىت يېيىلىپ، تولۇق ئاقالايدىغان سۆيگۈ لاۋاسىغا ئايلانغان بولىدۇ. ئۇلار ئۆزىنى ناگان - ناگاندا خۇددى چاقماق بولۇپ چېقىلغان تراگىدىك مەركەزدە كۆرگەن ۋە ئۆزلىرىمۇ چېقىلىپ، پارلىنىپ، تراگىدىيىنىڭ دەل ئۆزىگە ئايلىنىپ كەتكەن بولىدۇ. بۇنداق دەقىقىلەردە ئۇلارغا نىسبەتەن ئۆلۈم بىلەن ھاياتنىڭ، خۇدا بىلەن ئىنسانىنىڭ، روھ بىلەن تەننىڭ، ماكان بىلەن زامانىنىڭ، بارلىق بىلەن يوقلۇقنىڭ، بىرلىك بىلەن كۆپلۈكنىڭ، مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىقنىڭ، ئىمكانىيەت بىلەن مۇمكىنچىلىكلەرنىڭ پەرقى يوقايدۇ. روھ تەن بولۇپ كۆرۈنىدۇ، يەنى تەنده يۈز

بەرگەن جىمى ئۆزگۈرۈشلەردە روھتىكى «مىلك ئۆلۈپ مىلك تىرىلىش» سىمان ئۆزگىرىشلەر تولۇق نامايەن قىلىنغان بولىدۇ. ئۆلۈم ئەڭ زور ئېھتىماللىققا ئايلانغان ۋە ھايات ئەنە شۇ ئېھتىماللىقنىڭ ئۆزىدىنلا ئىبارەت بولۇپ قالغان بولىدۇ. تراگېدىك ئىنسان بۇنداق لەھزىلەردە ئۆزىگە مەنسۇپ بولماي قالغاندەك ۋە ۋۇجۇدىدا قانداقتۇر بىرەر مۆجىزە يۈز بېرىپ ، خۇدا ئۆز بەدىنى ئارقىلىق ئاشكارىلىنىۋاتقاندەك ھېس قىلىدۇ. يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارنىڭ ھەممىسى تراگېدىك ئىنسانىنىڭ نەزەردە مۇقەررەر يۈز بېرىشكە تېگىشلىك ئىشتەك تۇيۇلغىنى بىلەن ئەتراپىدىكىلەرگە پۈتۈنلەي تاسادىپىيلىق شەكلىدە كۆرۈنىدۇ. تراگېدىك توقۇنۇشنىڭ ئەۋجىدە چىقىلىۋاتقان تراگېدىك ئىنسان ئەينى رېئال زامان ، ماكان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئاساسەن يوقىتىپ ، بىر لەھزە ئۆزىگە خاس پەۋقۇلئادە زامان ۋە ماكاندىن پۈتكەن ئۆزگىچە بىر دۇنيادا ياشايدۇ. بۇنداق دۇنيا ئۇنىڭغا ھەقىقىي ماكان ۋە زامان بولۇپ تۇيۇلىدۇ. ئەينى رېئال زامان ، ماكان ئۇ ياشاۋاتقان دۇنيانىڭ تاشقىرىسىدا ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتسىزدەك بەخىرامان ئېقىپ يۈرگەن بولىدۇ. تراگېدىك ئىنسانىنىڭ بارلىقى بىلەن يوقلۇقى ئۆزئارا بىر-بىرىگە ئۆتۈشۈۋاتقان ھالەتتە بولىدۇ، چۈنكى تراگېدىك ئىنسان بۇنداق لەھزىلەردە بار بىلەن يوقنىڭ ئارىلىقىدىكى خەتەرلىك دەقىقىدە تۇرغان بولىدۇ. تراگېدىك ئىنسان ئۆزىنى دۇنياغا سىڭدۈرۈپ كېتىۋاتقاندەك، ئۆزىنى پارچە-پارچە بولۇپ چېقىلىپ ، بىرلىكىنى رەڭدار ئادەملىكتىن پۈتكەن كۆپلۈك دۇنياسىغا چېچىۋېتىپ بارغاندەك سېزىندۇ. ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىلگىرى مۇمكىن بولمايدىغاندەك تۇيۇلغان ئىشمۇ تەۋەككۈلچىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان تاسادىپىيلىق تۈپەيلى مۇمكىن بولغان ئىشقا ئايلىنىدۇ. ئىنساندىكى بۇ خىل تراگېدىك ھالەتنى تۇغۇلۇش ئالدىدا تۇرغان ھامىلە ئۇچۇن جىددىي تولغاق يەۋاتقان ۋە جان-جەھلى بىلەن ئىچىنى تىڭشاۋاتقان سەزگۈر ئانىلارنىڭ ، يالىڭاچلانغان ھالدا بىر-بىرىگە كىرىشىپ كەتكەن پېتى شەھۋانىي مۇناسىۋەتنىڭ ئەۋجىدە تۇرىۋاتقان نازۇك تەبىئەتلىك ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ كەيپىياتىغىلا تەققاسلاش مۇمكىن. تراگېدىك ھالەتتىكى ئىنسانىنىڭ ئازابى جېنى چىقىۋاتقانلىقىنى تۇيۇپ يەتكەن سەكراتتىكى ئادەمنىڭ ئازابىدىن قېلىشمايدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ ھاياتقا تۇنقان پوزىتسىيىسى ھەر ۋاقىت پەۋقۇلئادە سەزگۈر ۋە جىددىي تۇس ئالغان بولىدۇ. ئۇنىڭ خۇشاللىقىمۇ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغاندىن كېيىن تۇيۇقسىز كەچۈرۈم قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغان ياكى گۆر ئاغزىدىن قايتىپ كېلىشتەك ھادىسىلەرنى باشتىن كەچۈرىۋاتقان ئادەمنىڭ خۇشاللىقىدىن قېلىشمايدۇ. شۇڭا ئۇ ھاياتنى ئەسەبىيلەرچە سۆيۈپ ياشايدۇ. لېكىن بۇ ئەسەبىيلىك يۈكسەك ئەقلىنىڭ ھامىيلىقىدىن ئايرىلمىغان ئەسەبىيلىكتۇر.

«سۇپۇرگە ئادەتتە ئېشىكىنى ساتقاندا ھەرگىزمۇ چۇلۇۋرىنى قوشۇپ بېرىۋەتمەيتتى. بۇ قېتىم ئۇ ئېشەكنى چۇلۇۋۇر، ئۇستىدىكى ئۇچۇلۇق بىلەنلا قوشۇپ بېرىۋەتتى. ھەي ۋاپادار جانىۋار، - دېدى ئۇ ئېشىكىنىڭ بېشىنى سىلاپ ، - ئەمدى سەن مېنى ئىزدەپ يۈرگۈچى بولما. ئۇقامسەن، شۇ تاپتا ئىگەڭ توپتوغرا ئوردىغا، شاھ بىلەن كۆرۈشۈشكە بارىدۇ. بەلكىم بۇگۈن مەن شۇ يەردىلا ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلارمەن. ئۇ دۇنيادا بولسا ئېشەكنىڭمۇ ، ئىگەر-توقۇمنىڭمۇ لازىمى يوق!

سۇپۇرگە مال بازىرىدىن ئارقىسىغىمۇ قارىماي قايتىپ چىقىپ چاپانلىرىنى قېقىشتۇرۇپ، ئۇدۇل شاھ ئوردىسىغا قاراپ ماڭدى. ئوردىغا بارىدىغان دەرەخلىك كەڭ يولدا ئەمەلدارلارنى ئېلىپ كېتىۋاتقان ياسىداق مەپىلەر، ئېغىر قوراللىرىنى شاراقشىتىپ ئۇياق - بۇياققا ئۆتۈشۈپ تۇرىۋاتقان لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ نەزەردە يوق ئىدى . ئۇ گويا ھاۋادا لەيلەپ كېتىپ بارغاندەك خىيالىي بىر تۇيغۇ ئىچىدە ئالغا ئىلگىرىلەيتتى. سۇپۇرگىنىڭ روھى ئۆمرىدە مۇنداق كۆتۈرەڭگۇ بولۇپ باقمىغانىدى. شۇ تاپتا ئۇ گويا شاھ بىلەن سۆھبەتلەشمەكچى بولۇپ كېتىپ بارغان ئەلچىدەك ، غەلىبە تۇغنىي تاپشۇرۇۋېلىشقا كېتىپ بارغان قوماندانداەك مەغرۇر كېتىپ باراتتى. . . . سۇپۇرگە تەمتىرىمەي، خۇددى ئوردىغا دائىم كىرىپ-چىقىپ تۇرىدىغان خىزمەتچىلەردەك مېڭىپ بىرىنچى، ئىككىنچى جىسەكچىلەردىن ئۆتۈپ كەتتى. . . . ئۈي ئىچىدە سۇپۇرگە بىلەن شاھلا قالدى. . . . سۇپۇرگە قويىنىدىن تۇمارنى ئېلىپ شاھقا ئىككى قوللاپ سۇندى. شاھ تۇمارنى ئالماقچى بولۇپ ئالدىغا ئىگىشىشى بىلەن ئۇنى كۇچ بىلەن بىر تارتىپلا تەختتىن تۆۋەنگە سۆرەپ چۈشتى -دە، ئۇنىڭ بوغۇزىغا خەنجەر ئوردى. «مانا بۇ بىغەملەر شەھىرىدە بىگۇناھ قىرىلغان پۇقرالار ئۈچۈن! ، دېدى ئۇ. ئىككىنچى پىچاقنى شاھنىڭ نەق يۈرىكىگە ئوردى. «مانا بۇ ئەرلىرىدىن ئايرىلغان مەزلۇملار ئۈچۈن! ، دېدى ئۇ . ئۈچىنچى پىچاق بىلەن شاھنىڭ قارنىنى چۇۋۇپ تاشلىدى. «مانا بۇ گۇناھسىز ئۆلگەن نارەسىدىلەر ئۈچۈن! ، دېدى ئۇ. شاھنىڭ بېشى بىر تەرەپكە قىيسىيىپ ، سۇپۇرگىگە تىكىلگىنىچە قېتىپ قالدى. . . . »

مانا بۇ بايانلاردا سۇپۇرگە رومانىدىكى تراگېدىك مەركەزنىڭ دەل ئۆستىدىن چۈشكەن تراگېدىك باش قەھرىمانغا ئايلىنىدۇ. چۈنكى بۇ بايانلاردا سۇپۇرگىنىڭ خاراكتېرىدىكى ۋايىغا يەتكەن سەزگۈرلۈك بىلەر ئۇچىغا چىققان قارامىلىق بىرلىشىپ ، سۇپۇرگىگە ئۆزىنى ئۇنتۇلدۇرۇپ، ئۇنى ئۆزىنى ھەقىقىي ھېس قىلالايدىغان دۇنيا- بىغەملەر شەھىرىنىڭ پاجىئەسى بىلەن بىرلەشتۇرىدۇ. ئېشىكىگە دائىم : «خەتەر يۈز بەرگەن جايدىن يىراق بولماق دۇرۇس! » دەپ پىچىرلايدىغان سەزگۈر سۇپۇرگىنىڭ خاراكتېرىدا ئەكسىچە خەتەرگە باشچىلاپ كىرىپ كېتىۋاتقان ئۆز-ئۆزىدىن ھالقىش يۈز بېرىدۇ. سۇپۇرگىنى ئۆز-ئۆزىدىن ھالقىشتىن ئىبارەت غەنىيمەت پۇرسەت بىلەن تارتۇقلىغان كۇچ ئۇ نىڭ ئادەملەرگە ۋە ئادەمىي ئەركىنلىككە بولغان ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالەتتىكى مۇھەببىتى بىلەن ئۇنىڭغا زىددىيەتلىك بولغان ۋە سۇپۇرگىگە دائىم ئۆزىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقنى ئەسكەرتىپ تۇرىدىغان سەزگۈرلۈكتىن ئىبارەت. دېمەك، بۇ يەردە قارامىلىق بىلەن سەزگۈرلۈك ئارا ، شۇنداقلا ئۆزىنى ئۇنتۇش بىلەن ئۆزىنى سۆيۈش ئارا چېقىلىش يۈز بېرىپ ، باش قەھرىمان بۇ چېقىلىشتا تراگېدىك بوشلۇققا ئايلىنىدۇ . سۇپۇرگە رومانداا باشتىن-ئاخىر ، ئالدى بىلەن ناھايىتى سەزگۈر بىر ئادەم سىياقىدا كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. «كۆپنى كۆرگەن سۇپۇرگە. . . مۇھىمراق نەرسىلەرنى ماڭدامدا بىر ئۇچراپ تۇرىدىغان قاراقچىلارنىڭ قولىغا چېقىدىغان يەردە قويمايدۇ» . قەلەندەرلەرنىڭ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۇچۇن ، ئۆزىنىمۇ قەلەندەر قىلىپ كۆرسىتىپ ئۇلارنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغايدۇ ۋە ئارقىدىنلا ئۆزىنى تېخى قەلەندەرلەرنىڭ

ئاقساقىلى قىلىپ كۆرسىتىپ، «بىز تەرەپتە ئېشىكى يوق قەلەندەر قەلەندەر ھېسابلانمايدۇ» دەپ لاپ ئۇرۇپ ، ئۇلارنى ئۆزىدىن ئەيمىنىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. مەھبۇسلار ھەيدەپ كېتىۋاتقان «تام تېشەر» نى قۇنقۇزۇش ئۈچۈن ، ئۇنى «ئۆز قېرىندىشىم» دەپ ئاتايدۇ. ئادەم ئۆلتۈرۈش خۇمارى بار تەلۈدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا «بىر شىلتىسا نەچچەگەز ئۇزىرايدىغان، يەنە بىر شىلتىغاندا قىسقىراپ غىلاپقا چۈشۈدىغان قىلىچ» ھەققىدە «خىيالىغا كەلگەننى سۆزلەيدۇ ۋە ئاشۇ قىلىچتىن ئالغاچ كېلىمەن» دەپ ۋەدە بېرىپ «ۋەھىمىلىك ماكان» دىن قۇتۇلۇپ چىقىدۇ. ئۇ، قاراڭغۇ كېچىدە يىراقلارغا كېتىۋاتقان كارۋانلارنىڭ كولدۇرمىلىرىنىڭ ئاۋازىدىنلا ئۇلارنىڭ قايسى يۇرتنىڭ كارۋىنى ئىكەنلىكىگە ۋە ئۇلارنىڭ قاياققا قاراپ كېتىۋاتقانلىقىغا ھۆكۈم قىلالايدۇ. بايلىققا يولۇققاندا ئىنساب ۋە ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ئۇ، كىشىلەرنىڭ ئايىغى ئاستىدا توپىغا كۆمۈلۈپ قالاي دېگەن تۇمارنى ئېشەكنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ ھەممىدىن بالدۇر بايقىۋالىدۇ ۋە ئۇنى ئېلىۋالىدۇ. كېيىن ئەنە شۇ تۇمارنى دەستەك قىلىپ شاھ بىلەن يالغۇز ئۈچرىشىشقا ۋە ئۇنىڭدىن قىساس ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولىدۇ. بىغەملەر شەھىرىنىڭ پۈتۈن سىياسىي سەزگۈرلۈكىنىڭ كەملىكىنى ھەممىدىن بالدۇر ھېس قىلىدۇ ۋە بۇ ھەقتە يانتاق ئاقساقالنى كۆپ قېتىم ئەسكەرتىدۇ. بىغەملەر شەھىرىگە كېچىدە كەلگەن دۇشمەنلەرنىمۇ ھەممىدىن بۇرۇن تۇيۇپ قالىدۇ ۋە قانلىق قىرغىنغا دۇچ كەلگىنىنى تۇيماي بەخىرامان ئۇخلاۋاتقان بىغەملەرنى بىرىنچى بولۇپ ئويغىتىدۇ. بىغەملەرنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن شاھ ئوردىسىغا كىرگىنىمۇ ئاجايىپ ساھىب تەدبىرلىك بىلەن ئىش كۆرىدۇ. ئۇنىڭ سەزگۈرلۈكى تولۇق ئەقلىي باسقۇچقا كۆتۈرۈلۈپ، سىياسىي سەزگۈرلۈك دەرىجىسىگە بېرىپ يېتىدۇ. سۇپۇرگە زىيادە سەزگۈر بولغاچقا ، ئاللادىن باشقا ھەممە نەرسىگە گۇمان بىلەن قارايدۇ ۋە ئەركىن پىكىر قىلىدۇ. ئۇ ھەتتا بىخەستەلىك قىلىپ ، ئېغىزىدىن چىقىپ كەتكەن گەپنىڭ باشقۇرۇشىغا چۈشۈپ قېلىشىنىمۇ خالىمايدۇ. تارىخقىمۇ ئىشەنمەيدۇ ۋە «تارىخنىڭ يېزىلغان قىسىملىرىدىن يېزىلمىغان ياكى يېزىپ ئۆچۈرۈلگەن قىسىملىرى چىنراق بولىدۇ» دەپ قارايدۇ. تراگېدىك سەزگۈرلۈكتە تۇرۇپ دۇنيادىكى ھەرقانداق شەيئىينىڭ مۇتلەق ئۆزگىرىشچان ھالەت ئىچىدە تۇرىدىغانلىقىنى ۋە ئۆزىگە بىرەر مۇقىم ماھىيەتنى يۈكلىۋالمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن ھالدا: «ھەر قانداق پادىشاھنىڭ تەختى پارتلاشقا تەييار تۇرغان ۋولقانىنىڭ ئۈستىدە بولىدۇ. . . . » دېيەلەيدۇ. تەقدىرنىڭ «مىڭلاپ قوشۇن قوغداشقا تېگىشلىك بىر شاھزادىنى ئۆزىنىمۇ قوغدىيالمايدىغان بىر ئاجىزەنىڭ قوينىغا تاشلاپ» قويغانلىقىدىن ئەجەبلەنمەيدۇ. ھاياتنى سەپەرگە ئوخشاش ئۆزگىرىشچان ۋە تاسادىپىيلىقلارغا تولغان دەپ قارايدۇ. «ئىككى پۈتلۈق مەخلۇقلار» نىڭ ماھىيەتلىك ئۆزگىرىشى ئىچىدە «ئالۋاستىغا ئايلىنىپ كېتەلەيدىغانلىقى» غا ئىشىنىدۇ ۋە ئېشەككە: «نېمىشكە سەن مەڭگۈ ئېشەك پېتىڭچە قالىسەن؟» دەپ سوئال قويىدۇ. دۇنيانىڭ قانداقتۇر بىر خىل تراگېدىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى كۇچ مەركىزى قىلغان ھالدا داۋالغۇپ تۇرىدىغانلىقىنى چۈشىنىدۇ. ۋە «قان تۆكۈلگەنىكەن ئۇنىڭ قىساسى بولىدۇ. زورايغانلارنىڭ ئاجىزلىمايدىغىنى يوق، سەلتەنەت ھېچكىم ئۈچۈن مەڭگۈلۈك ئەمەس. . . . » دەپ خىتاب قىلالايدۇ. ھاياتنىڭ شەكىل ئۆزگىرىشى ئىچىدىلا تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەنگەن ھالدا ئۆز-ئۆزىگە: «ئالەمدىكى ئىشلار ئېقىن سۇدەك بىر -بىرىگە ئۇلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. بىر ۋەقەنىڭ داۋامى ھامان ئىككىنچى بىر ۋەقەنىڭ بېشى بولۇپ چىقىدۇ» دەپ پىچىرلايدۇ. دۇنيانىڭ چەك ۋە چەكسىزلىك ، ئايدىڭلىق ۋە سىرلىقلىق ئوتتۇرىسىدىكى تراگىدىك تىتىلىشتا توختاۋسىز يىمىرىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەنگەن ھالدا: «كۆرگەنلىرىمىزدىن كۆرمىگەنلىرىمىز ، بىلگەنلىرىمىزدىن بىلمىگەنلىرىمىز تولا» دەپ خىتاب قىلىدۇ. شۇنداقلا بىلمەسلىك ئازابىغا پاتقان ھالدا: «چۆلنىڭ چېكى بولمايدۇ» دەپ غودۇڭشىيدۇ. ئۆز نەزەرىدە دۇنيانىڭ تىمسالىغا ئايلانغان چۆلنىڭ سىرلىق ئىكەنلىكىگە ۋە ئۇنىڭدا ھەر قانداق مۆجىزىنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. سۇپۇرگە ئەركىنلىك ۋە باراۋەرلىك ئېڭى تولۇق ئويغانغان بىر ئىنسان سۇپىتىدە رومانىنىڭ بېشىدىلا تەھدىت ۋە زوراۋانلىق ھۆكۈم سۈرگەن قۇياش شەھىرىگە لەنەت ياغدۇرسا، ئوتتۇرىدا ئەركىنلىك ۋە باراۋەرلىككە گۆر قېزىۋاتقان قۇياشتىن ئۇلۇغ شاھنى ئۆلتۈرۈپ توختايدۇ. سۇپۇرگىنىڭ خاراكتېرى تېپىك تەبىئەتتىن ئەندازە ئالغان خاراكتېر. ئۇ، ئىنسان بىلەن ئىنسان ئارا باراۋەرلىكىنىلا ئەمەس، بەلكى تەبىئەت بىلەن ئىنسان ئارا باراۋەرلىكىنىمۇ مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ. سۇپۇرگىنىڭ ئېشىكى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۇنىڭ تەبىئەتنى سۆيۈش تۇيغۇسىنىڭ ئىخچام كارتىنىسىدۇر. رومانىنىڭ بېشىدىلا قورۇقچىلار ئېشەكنىڭ بېقىنىغا قاتتىق ئۆتۈكى بىلەن بىر نەچچىنى تېپىۋەتكەندە ، «ئېشەك سۇپۇرگىگە قۇياش شاھىدىنمۇ قىممەتلىك-رەك» بولغاچقا ، «ئېشەككە تەككەن تاياق خۇددى ئۆزىگە تەككەندەك بولۇپ دۇمبىلىرى قىمىلداپ كېتىدۇ» ۋە ئېشىكىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن بىر ئاي ھاشارغا ئىشلەشكىمۇ رازى بولىدۇ. ئېشىكى بىلەن سۇپۇرگە ئوتتۇرىسىدا «ئالاھىدە بىر دوستلۇق مەۋجۇد» . «سۇپۇرگە بەزىدە ئۇزۇن سەپەر ئۈستىدە ، موھتاجلىقتا چۈشۈپ قېلىپ ھېچ ئىلاج قىلالمىغاندا ، ئۆزىنىڭ بۇ سادىق ئېشىكىنى سېتىۋېتىشكىمۇ مەجبۇر» بولىدۇ. «بۇ ئاجايىپ مەخلۇقتىن بىر سائەت بولسىمۇ ئايرىلىش ئۆزىگە قانچىلىك ئازاب ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە ، ئېشىكىنى جاھاندىكى بارلىق چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ماختاپ باھا» تالىشىدۇ. «. . بىر- ئىككى كۈن ئۆتمەيلا تۇن يېرىمدا ياكى تاڭ سەھەردە» (ئۇنىڭ باشقىلارغا سېتىۋېتىلگەن) «ئېشىكى ئىشىك ئالدىدا» پەيدا بولىدۇ. «چۈنكى ھېچكىم بۇ ئېشەكنى سۇپۇرگىدەك قەدىرلەشنى بىلمەيتتى . . . سۇپۇرگە ئۈچۈن بولسا ، بۇ ئېشەك سادىق ھەمراھ، ئىشەنچلىك دوست ئىدى. . . . » سۇپۇرگە گەرچە ئېشەكنى دوستى قاتارىدا كۆرسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى ھەر ۋاقىت يادىدىن چىقارمايدۇ. «سۇپۇرگە ئېغىر يۈك ئارتقاندا سۆزسىز ئۆزى پىيادە» ماڭىدۇ. «ئېشەكنىڭ ئارقىسىدا ، ئۇنىڭ تۇياقلىرىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭغا كۆمۈلۈپ مېڭىشنى ئۇ ئۆزىگە ھاقارەت » دەپ بىلىدۇ. بىغەملەر شەھىرىدە قىرغىنچىلىق بولغان كېچىسى ئۇ تۇنجى قېتىم ئېشىكىدىن رەنجىپ قالىدۇ. «شەھەردە قىرغىنچىلىق بولىۋاتسىمۇ ، سەن ئەقىلسىز تېزەك پۇراپ ، ئېغىلمۇ ئېغىل تۇغقانلىرىڭنى يوقلاپ يۈر. بىغەملەر شەھىرىنىڭ ئېشىكى بولغاندىكىن ھېچ بولمىغاندا بىر-

ئىككى دۇشمەننى بولسىمۇ چىشلەپ يېقىتىشىڭ كېرەكتى-دە! . . . توختا، سەن قاياققا قاراپ كېتىۋاتىسەن؟ . . . ئۆزۈڭ شاپاق يېگەن يەرنى ئەجەب ئۇنتۇمايدىكەنسەن-ھە! . . . بېشىڭنى مانا بۇ تەرەپكە قۇياشتىن ئۇلۇغ دەپ ئاتىلىدىغان ھېلىقى قانخور شاھنىڭ پايتەختىگە قاراپ يۈر! . . . يانتاق ئاقساقالنى ئىزدەيمىز. ۋەيران بولغان يۇرتىمىزنى قايتا دەس تۇرغۇزۇش ئۈچۈن ئەلنىڭ ياراملىق بىر بېشى بولۇشى كېرەكتە ! . . . ئەلگە باش بولماق ھەقىقەتەن تەس ئۇخشايدۇ. بىز بىر بوۋاقنى شاھلىققا كۆرسىتىۋىدۇق، دۇشمەنلەر ئۇستىمىزگە باستۇرۇپ كېلىپ ، يۇزلىگەن نارەسىدىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ تاشلىدى. بۇ پەلەك قانداقسىگە چۆرگىلىگىلى تۇردى- ھە؟ ! ئەجەب بىز ئۆزىمىزگە پادىشاھ كۆرسەتسەك بولمىغۇدەكمۇ؟ . . . » مانا بۇ بايانلاردا سۇپۇرگە نوقۇل تراگېدىيىنى بايقىغۇچى ۋە ئۇنىڭدا ياشىيالىغۇچى سۇپىتىدىلا ئوتتۇرىغا چىقىپ قالماي ، بەلكى تراگېدىك ئىنسانغا ئايلىنىش ئۈچۈن ئادەمنىڭ تەبىئەتتىن تاشقىرى يەنە ئەقلگە مۇراجىئەت قىلىشى كېرەكلىكىنى چۈشىنىپ يەتكەن دانىشمەن سۇپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. لېكىن بۇ دانىشمەنلىك ئېپتىدائىي باسقۇچتىلا خويمۇ ئەپسۇسلىنارلىق بىر رەۋىشتە توختىتىپ قويۇلغان. ئىنسان تەبىئەتتىن ئەنداز ئالغان ھالەتتە ئۇنىڭدىن ھالقىپ كېتىدۇ. چۈنكى ئۇ تەبىئىي رەۋىشتە ناگاندا بىر يۇز بىرىپ قالىدىغان تراگېدىيىنى ئۆزىنىڭ كۆرۈنۈشتىكى چەكلىك ئاشكارىلانما ھالىتىدىن ئەسلىدىكى چەكسىز يوشۇرۇن ھالىتىگە قايتۇرۇپ كېلەلەيدۇ. بۇنى «تراگېدىيىنىڭ سوزۇلۇشى » دەپ ئاتىساقمۇ بولىدۇ. «تراگېدىيىنىڭ سوزۇلۇشى » ئىنسانىنىڭ تەبىئەتنى ئىنسانىي تەبىئەتكە ئايلاندۇرغانلىقىدىن دېرەك بېرىدىغان ، يۇكسەك ئەقىل تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ ۋە نازۇك بىر جەريان . ئەسلىدە ھاياتنىڭ ئۆزىمۇ باشتىن -ئاخىر ئۆلۈم ۋە ھايات بىر-بىرىگە توختاۋسىز ئۆتۈشۈپ تۇرغان تراگېدىك تىنىق ئىچىدە داۋاملىشىدۇ. كۆرۈنۈشتە يۇز بەرگەن بىر لەھزىلىك تراگېدىك چېقىلىش پەقەت پايانى يوق تراگېدىيىنىڭ سەگەكلىكىمىزگە قايتىپ قالغان قىسقىغىنا بىر لەھزىنى تاللاپ تاسادىپىيلىق شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ قېلىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. پايانى يوق تراگېدىيە پايانى يوق سەزگۈرلۈكنى ، يەنى يۇكسەك ئەقىلنى تەلەپ قىلىدۇ. سۇپۇرگىنى ئەنە شۇنداق بىر جەريانغا قويۇپ كۆزەتكىنىمىزدە ، ھەتتا رومانىدىكى بىردىنبىر باش تراگېدىك پېرسوناژ ھېسابلانغان سۇپۇرگىنىڭ ئوبرازىمۇ خىرەلىشىپ قالىدۇ ۋە بىز كۆتكەن جاۋابنى بېرەلمەيدۇ. سۇپۇرگە خاراكتېرىدىكى بۇ خىل چەكلىملىكنى بايقىغان چېخوۋمۇ تېخى بىخ ھالەتتە ئاپتورنىڭ تراگېدىك دۇنياسىنىڭ تۇرۇۋاتقانلىقىدىن ، ئۇنىڭ تازا ۋايىغا يېتىپ كېتەلمەيۋاتقانلىقىدىن ئەپسۇسلانماي تۇرالمايمىز. مەسىلەن، بىغەملەر شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن «غەلىتە سايلام» دا، ھازىرقى ئۇيغۇرلاردا ئىجتىمائىي روھىي ھالەت سۇپىتىدە. باش كۆتۈرۈپ چىقىۋاتقان ئۆزىنى كەمسىتىشتىن ئىبارەت قارىغۇلارچە ، چۈشكۈن روھىي ھالەتكە چۈشۈپ قالغان سۇپۇرگە بىغەملەر شەھىرىگە پادىشاھ بولۇشتىن باش تارتىدۇ. گەرچە بۇخىل باش تارتىش سۇپۇرگىنىڭ رومانداۋ ئوتتۇرىغا چىققان خاراكتېر ئىزچىللىقىغا ماس كەلسىمۇ ، لېكىن رومانىنىڭ ئۆزىدە تەبىئىي زۆرۈرىيەت سۇپىتىدە كۆمۈلۈپ ياتقان ، بىغەملەرگە چىقىش يولى كۆرسىتىشتىن ئىبارەت يۇكسەك ئەقىل تەلەپ قىلىدىغان مۇقەددەس ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشتىن خېلىلا يىراقتا قالىدۇ. بىز بىغەملەرنىڭ ھەممىسى سۇپۇرگىدەك بولغان بولسا ، بىغەملەر شەھىرىنى قۇم باسالمايتتى دېيەلەيمىزمۇ؟ ياق، دېيەلمەيمىز. سۇپۇرگە ئەلنىڭ بىر بېشى بولۇشى كېرەكلىكىنى توغرا قىياس قىلىدۇ. لېكىن بۇ باش زادى قانداق باش؟ نېمىشقا رومانداۋ ھەتتا سۇپۇرگىنىڭ ئۆزىمۇ باش بولۇش تەلىپىدىن يىراقتا قالدۇرۇلىدۇ؟ نېمىشقا ئۇ ئەلگە باش بولغىدەك ئەقىل بىلەن ئوتتۇرىغا چىقالمايدۇ؟ رومانداۋ نېمىشقا بىغەملەرگە چىقىش يولى تاپقىلى بولمايدۇ؟ رومان ئۆزىگە يوشۇرۇپ كەلگەن تەبىئىي زۆرۈرىيەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا ، بىزنىڭ يۇقىرىقى تەلەپلىرىمىز ھەرگىز ئارتۇقچە ئەمەس. ئاپتورنىڭ رومانىنى يېزىش جەريانىدا خۇددى دار ئۇستىدە تەڭشەك خادىسى قولىدىن چۈشۈپ كەتكەن دارۋازىدەك دەلدۇگۇنۇپ تۇرغانلىقىنى ھېس قىلماي تۇرالمايمىز . ئۇقۇرمەنلەرنى باشتا تراگېدىك كەيپىياتقا چۆمۈلدۈرۈپ قويۇپ ، ئاخىرىدا يەنە تۇيۇق يولدا قالدۇرۇپ، ئۇمىدسىزلىك پاتقىقىغا مىلىگەن پېتى تاشلىۋەتكەن ئاپتورنى ۋىجدانەن ئەيىبلەشكە تىلىمىز بارمىسىمۇ، لېكىن يېقىن ئادەمىمىزنى ئەيىبلىگەن چاغدا پەيدا بولىدىغان تەڭقىسلىقتا قېلىشتەك بىر خىل ئازابلىق روھىي كەيپىيات ئىچىدە ، ئۆزى كۆتۈرۈپ چىققان تېمىنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقالمىغانلىقى بىلەن ئەسكەرتىشكە مەجبۇر بولماۋ تۇرالمايمىز. سۇپۇرگە بۇگۈن تاپقىنىنى ئەتىگۈن ئاشۇرۇپ قويمىغىدەك دەرىجىدە قارام. بۇ خىل قارامليق ئاخىر ئۇنى شاھ ئوردىسىغا باشلاپ كىرىدۇ ۋە ئۇنى ئۆز-ئۆزىدىن ھالقىتىپ تراگېدىك باش قەھرىمانلىقا ئايلاندۇرىدۇ. لېكىن ئۇنىڭدىكى قارامليق يەنىلا ساددا ۋە يەككە قارامليق. ئۇنىڭدا بىغەملەر دۇچ كەلگەن پاجىئەنىڭ تولۇق ھۆددىسىدىن چىقالىغۇدەك ئەقىل يوق. بىغەملەر دۇچ كەلگەن خىرىس بىر پادىشاھنى ئۆلتۈرۈۋېتىش بىلەنلا يوقاپ چىقمايدۇ. بىغەملەر دۇچ كەلگەن ئەڭ چوڭ خىرىس يەنىلا ئۇلارنىڭ ئۆزىدىكى ئۇنۇتقاقلىق ، بىغەملىك، ئەقىلسىزلىق، بىپەرۋالىق، بېكىنمىچىلىك قاتارلىق ئەجەللىك ئىللەتلەردىن ئىبارەت. سۇپۇرگىنىڭ قەھرىمانلىقىمۇ پادىشاھقىلا قارشى تۇرالايدىغان چەكلىك قەھرىمانلىقلا ئەمەس، بەلكى ئەنە شۇ ئەجەللىك ئىللەتلەرگە ئەجەللىك زەربە بېرەلەيدىغان قەھرىمانلىق بولۇشى كېرەك. ئاپتور بۇ مەسىلىدە ئەقىل بىلەن ھېسسىيات ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋازىنەتنى يوقىتىپ قويىدۇ ۋە ھېسسىياتنى ئەقىلنىڭ گەجگىسىگە مىندۇرۇپ قويىدۇ. بۇ يەردە ئۇ يەنىلا ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىدا يۈز بېرىپ كېلىۋاتقان دائىمىي ئاجىزلىقنى تەكرارلاپ قويىدۇ.

سۇپۇرگىدىن كېيىن رومانداۋ خاراكتېر جەھەتتىن سۇپۇرگىگە تارتقان ، سۇپۇرگە روھىنىڭ دەۋرلىنىشى ۋە راۋاجى بولغان چۆل ئوغلىمۇ ئەنە شۇنداق تراگېدىك مەركەزنىڭ دەل ئوستىدىن چۈشۈپ كېلىدۇ.

« . . . چۆل يىگىت كەپە ئالدىغا باردى-دە، توختاپ قالدى. بۇ چۈشمىدۇ، ئوڭمىدۇ؟ . . . كەپە ئىچىدە يۈمشاق قۇمنىڭ ئۇستىدە چاچلىرىنى ئەتراپىغا يېيىپ، ھېلىقى جاڭگالدا ئۇچراشقان ، ئۆگزىدە ئۇنىڭغا تۇنجى سۆيۈشنى ھەدىيە قىلغان قىز ياتاتتى. ئۇ ئىلگىرىكىدەكلا قىپىالىڭاچ ئىدى. . . . چۆل

يىگىت ئۇنچىقماي، بىر بىسىپ، ئىككى بىسىپ قىزغا يېقىنلاشتى. قىزنىڭ ئالدىغا بېرىپ تىز چۆكتى. ئۇنىڭ قۇياش نۇرىدا مېستەك تاۋلانغان بەدەنلىرىنى سىلىدى. قىزمۇ يىگىتنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇنىڭ كىيىملىرىنى بىر- بىرلەپ سېلىپ تاشلىدى... ئۇلار ئۇنچىقماي مەھكەم قۇچاقلاشتى. ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدىن كۆپكۆك ئاسمان، سارغۇچ قۇملۇق ۋە يېشىل ياپراق، ياخشىلىق، يامانلىق، بايلىق، گادايلىق ۋە شۇ قىيسىق كەپە... ھەممە نېمە غايىب بولۇپ، ئالەم ئۆزىنىڭ ئادەم ئەلەيھىسسالام بىلەن ھاۋا ئانام ئۇچراشقان چاغدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي كۆرۈنۈشىگە كۆچتى...»

يالىڭاچ قىز-مەۋجۇدىيەتنىڭ ئەسلى ھالىتى ياكى تەبىئەتنىڭ پەردازلانمىغان قىياپىتى، شۇنداقلا ئۇ يەنە كۆپىيىش سىستېمىسىنىڭ يېڭىپ بولماس كۈچ-قۇدرىتىگە ۋە ئەبەدىيلىكىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. چۆل يىگىت سۆيگۈنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئۇنىڭدا ئۆزىنى يوقىتىدۇ ۋە «قۇم باسقان شەھەر» دىكى «ئەتراپىنى قۇم باسقانسېرى كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان» بوۋاقلار قەبرىستانلىقىنىڭ يېنىدا قولىغا پالتا ئالغان چاغدا يېڭىباشتىن تىرىلىدۇ. ئۇنىڭ تىرىلىشى ئوقۇرمەنلەردە پەقەت خىرە ئۇمىدنىلا پەيدا قىلالايدۇ. مېنىڭچە، ومانىدىكى سيوژىت ۋە پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ بىئىي تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، چۆل يىگىت شقىچىرەك تىرىلىشى كېرەك ئىدى. ئۇنىڭ خاراكتېرىمۇ سۈپۈرگە خاراكتېرىنىڭ ئەينەن دېگۈدەك كۆچۈرۈلمىسى بولۇپ قالماستىن، بەلكى سۈپۈرگە خاراكتېرىدىكى چەكلىمىلىكلەردىن ھالقىپ چىققان، سۈپۈرگىدىن كەم دېگەندە بىر پەللە راۋاجلانغان، ئوقۇرمەنلەرگە بىغەملەرنىڭ يارقىن كېلەچىكىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك ئىدى. چۆل يىگىت، خۇددى ئاپتور سۈپۈرگىدەك ئادەملەر قايتا دۇنياغا كەلمىسە بىغەملەرنىڭ [illegible] خاتىمە بەرگىلى بولمايدىغاندەك بىر خىل زۆرۈرىيەتنى ھېس قىلىپ، چېڭقىلىپ تۇرۇپ ئەتەي توقۇپ چىققان ۋە رومانغا زورمۇ - زور چاپلاپ قويۇلغاندەك بولۇپ قالغان. ئەگەر ئۇنىڭ خاراكتېرى سۈپۈرگىگە ئوپئوخشاش بولۇپ قالماي، بەلكى ئۇنىڭدىن ئۆزگىچىرەك تۈس ئالغان بولسا ۋە سۈپۈرگە خاراكتېرى ھۆددىسىدىن چىقالمايۋاتقان بىغەملەر پاجىئەسى تەلەپ قىلغان جىددىي زۆرۈرىيەتنى دادىللىق بىلەن ئۈستىگە ئالغان قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقالىغان بولسا، بىزگە بۇنداق تۇيغۇ بەرمىگەن بولاتتى. سۈپۈرگىنىڭ روماننىڭ ئاخىرىدا رەممال قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىشىمۇ خۇددى چۆل يىگىتكە ئۇنىڭ «كۈچلۈك يولباشچى بولۇشقا لايىق يىگىت» ئىكەنلىكىنى دەپ قويۇش ئۈچۈنلا ئوتتۇرىغا چىقىپ قالغاندەكلا قىلىدۇ. ۋاھالەنكى، «ئۆزىنىڭ نېمىشقا ئايلىنىپ يۈرۈدىغانلىقىنى»، «نەگە بېرىپ، نەدە توختايدىغانلىقىنىمۇ» بىلمەي يۈرگەن بىر يىگىت قانداقمۇ كۈچلۈك يولباشچى بولۇشقا لايىق بولالىسۇن؟ گەرچە بۇ يەردە سۈپۈرگە روھىنىڭ ئۆلمەيدىغانلىقىدىن بىشارەت بېرىش ئاقىلانە تاللىۋېلىش بولسىمۇ، لېكىن سۈپۈرگە بىلەن چۆل يىگىت ئوتتۇرسىدىكى دېئالوگلار بۇ خىل تاللىۋېلىشنىڭ ئاقىلانە بولغانلىقىنى يوققا چىقىرىپ تاشلىغان. شۇڭا بۇ تەپسىلاتلار روماندىكى ئەركىن ئۇلانما تەسەۋۋۇر دولقۇنىغا تەبىئىي كىرىشىپ كېتەلمەي، سۈنئىي تۈس ئېلىپ قالغان ۋە كىيىمگە رەڭ جەھەتتىن ئوخشىماي قالغان ياماقتەك خويمۇ ياراشماي قالغان. ئاپتور بۇ يەردە ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت خاسلىقىنى يوقىتىپ قويۇش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن. ئانچىكىم بىر زۆرۈرىيەت تۈپەيلى روماندىكى ئاساسلىق تىندىنسىيىگە ھاقارەت كەلتۈرگىدەك دەرىجىدە سۈنئىي توقۇلما پەيدا قىلىپ «پىتنىڭ ئاچچىقىدا چاپاننى ئوتقا سالغاندەك» بىر خىل سەۋەنلىك سادىر قىلغان. ئاپتورنىڭ بۇ يەردە يەنە بىر قېتىم «دەلدۈگۈنۈپ كېتىۋاتقانلىقى» نى ھېس قىلماي تۇرالمايمىز.

روماندىكى پېرسوناژلار سۈپۈرگە ۋە چۆل ئوغلىنى بەلگە قىلغان تراگېدىك رېتىمغا يىقىنلىشىش ۋە ئۇنىڭدىن قېچىش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت قاينىمىدا تىنىمسىز پىرقىرايدۇ. بۇ تراگېدىك رېتىمنىڭ كۆز يەتكۈسىز يىراقلىقىدىن قۇياش شاھى ۋە قۇياشتىن ئۇلۇغ ئورۇن ئالىدۇ. خۇددى روماندا سۈپۈرگە «شاھلاردىن شاپائەت كۈتۈش ئەخمەقنىڭ ئىشى» دېگەندەك، بىزمۇ ئۇلاردىن تراگېدىك رېتىمغا يىقىنلىشىشنى تەلەپ قىلالمايمىز. ئۇلار زورلۇق كۈچنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئىنساندىكى تراگېدىك ماھىيەتنى بوغۇزلاپ تاشلايدىغان جاللاتلاردۇر. ئۇلارنىڭ قارشى تەرىپىدە - تراگېدىك رېتىمنىڭ يەنە بىر كۆز يەتكۈسىز يىراقلىقىدا سۈپۈرگە ھامىلىقىغا ئالغان قاچقۇن شاھزادە، بىغەملەر سايلىغان بوۋاق پادىشاھ ۋە باشقا بوۋاقلار تۇرىدۇ. ئۇلار تەبىئەتتەك پاك، بىراق ئەقىلدىن مەھرۇملۇقى تۈپەيلى تراگېدىك ھالەتتە پەيدا بولىدۇ ۋە جاللاتلار قوزغىغان قانلىق قىرغىنغا دۇچ كېلىدۇ. روماندا «تام تېشەر» زورلۇق كۈچكە قارشى ئوغرىلىق شەكلىدە ئاقىلانە ئىسيان كۆتۈرۈپ، توختى ئاشىق ئەقلىنى يوقاتقان بولسىمۇ، ئىشقىنى يوقاتمىغان ھالدا ئۆلۈمنى سېغىنىپ، سۈپۈرگىنىڭ ئېشىكى ئەقىلدىن مەھرۇم بولسىمۇ، ھېسسىياتتىن مەھرۇم بولمىغان ھالدا «ئادەم ئۈنلۈكرەك گەپ قىلغىلىمۇ بولمايدىغان شەھەر» دە قاراملىق بىلەن «بولىشىغا ھاڭراپ، جاھاننى بېشىغا كىيىپ»، ئىنىكئانا قاچقۇن شاھزادىگە «يىغلاپ تۇرۇپ ئەمچەك سېلىپ» ۋە سۈپۈرگىگە: «سېنىڭ دىنىڭدا ئۆيلىنىشكە بولمامدۇ؟ ئەگەر شۇنداق بولسا، سەن ئۇنداق يارىماس دىندىن چىقىپ كەت!» دەپ خىتاب قىلىپ، بىغەملەر «قىلىچ ئاسقان تىلەمچىلەر» نى مەسخىرە قىلىپ ۋە قۇياش شاھىنىڭ باسقۇنچى لەشكەرلىرى بىلەن «قىزىقچىلىقتا بىر ئۇرۇشۇپ باققۇسى» كېلىپ، شالاڭ ساقال: «بىز نېمىنى دەستەك قىلىپ تىنچ ياتقان خەلقنىڭ ئۈستىگە قىلىچىمىزنى يالىڭاچلاپ بارىمىز؟» دەپ خىتاب قىلىپ، مەدداھ: «بەدنىيەتلەرگە ئىشىك ئاچما» دەپ ھېكايە سۆزلەپ، بىغەملەر شەھىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ھاكىمغا: «باج-سېلىق لازىم بولسا، ئۆزۈڭ چىقىپ يىغىۋال» دەپ دوق قىلىپ، بىغەملەر شەھىرىنىڭ ئاياللىرى «ئاياللارنىڭ ئاۋازى چىققان ئۆيلەرگە ئالدىراپ كەتكىنىدىن ئىشتىنىنىڭ بېغىنى بوشىتىۋېتىپلا كىرىپ كېلىشكەن» لەشكەرلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ، بىغەملەر شەھىرىنىڭ پۇقرالىرى: «بىزنى نېمىدەپ باشقىلار ئەۋەتكەن ھاكىم باشقۇرغىدەك» دەپ «غەلىتە سايلام» غا كىرىشىپ، بىغەملەر شەھىرىدىكى يىگىتلەر «ياۋ بىلەن ئېلىشىپ، قىپقىزىل قان ئىچىدە ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ»، قەلەندەرلەر شاھى مىس پۈتۈكچىنى سۈپۈرگىگە پەرۋاسىزلىق بىلەن سۇنىۋېتىپ، يانتاق ئاقساقال «قاغىلىق باغ» دا: «ئاجايىپ شەھىرىمىزنىڭ ئەتراپىغا

سېپىل سوقۇشنى، ئادەملىرىمىزگە قورال -ياراق تۇتقۇزۇشنى ئويلاشمىغانكەنمىز . . . » دەپ پۇشايمان قىلىپ، ئوتۇنچى بوۋاي كىچىك سەپەرنى «خۇدا بەرگەن ھەمراھ» بىلىپ قۇتقۇزۇۋىلىپ، ئايىم سېرىۋاتقان تەسۈندىن پات-پات ئېزىپ كېتىپ ۋە «يىگىتنىڭ قولى بەدىنىگە تېگىشى بىلەنلا ئۆزىدىكى بارلىق ئىككىلىنىشلەرنى يوقىتىپ» ، خىيالپەرەس ئايجامال «ئاجايىپ بىر مۆجىزە يۈز بېرىپ» كۈنلەرنىڭ بىرىدە «ئۇنىڭ ئالدىغا كىرىپ كېلىدىغان» غايىۋانە يىگىتنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن «كۆڭۈل قويۇپ ياسىنىپ» ، توختى قىزىق گۈناھ ئۆتكۈزگەنلەرنى جۈۋازغا قېتىپ جازالاپ، زەرگەر نۇرىددىن ھاجى تىللانىڭ ۋەسۋەسىسىدە قالغانلاردىن بىزار بولۇپ ئاغرىپ يېتىپ، ئۆمەر بىلەن بارات يالىڭاچلىنىپ قالغاندا ئاندىن ئىسىگە كېلىپ ۋە بىغەملەر شەھىرىگە سۈغا چۆمۈلگىلى ئاتلىنىپ تراگېدىك رېتىمغا يېقىنلىشىدۇ. رومانداغا يەنە قەلەندەرلەر شاھى ئۆزۈنىڭ قەلەندەر ئىكەنلىكىدىن پەخىرلىنىپ، توختى ئاشىق ئەقلىدىن ئېزىپ، قان ئىچكۈر تەلۋە ئادەملەرنىڭ جان تالاشقانلىرىدىن ھوزۇرلىنىپ ، ئىنىكئانا «كېلىپ-كېتىدىغان ئۆتكۈنچى تەشنالىقىنى» قاندۇرۇش زۆرۈرىيىتىدىن «ئۆز قەدىر-قىممىتىنى تۆكۈشنى خالىمايۋاتقان » سۈپۈرگىنىڭ قوينىغا «ئۆمىلەپ دېگۈدەك كىرىپ كېلىپ» ، قۇياشتىن ئۇلۇغ شاھ ئەۋەتكەن ئايغاقچىلار قاچقۇن شاھزادىنى قىرغىن قىلىپ، ئەزەلدىن پادىشاھقا ھاجىتى چۈشۈپ باقمىغان بىغەملەر «مەسچىتلەردە قۇرئاندىكى ھەقىقەتلەر ئۈستىدە بەس-مۇنازىرە قىلىشىپ بىر-بىرىنىڭ ياقىسىنى سىقىشىپ» ، بىغەملەر شەھىرىنىڭ سودىگەرلىرى ۋە مۆتىۋەرلەر «قۇياش شاھى شەھىرىمىزنى ئۆزىنىڭ شەھىرىگە قوشۇپ تىزىملىسا تىزىملىۋالمامدۇ» دەپ بىپەرۋالىق قىلىپ، بىغەملەر شەھىرىدىكى سايلىغۇچىلار بۈگۈن سايلىغان پادىشاھنى ئەتىسىلا ئۈنتۈپ قېلىپ، شالاڭ ساقال ئۆزىگە ئاسىيلىق قىلغان ھالدا بىغەملەر شەھىرىگە لەشكەر باشلاپ كېلىپ ، قۇياش شەھىرىدىكى ئۆلىمالار ئوردىدىكى كېڭەشتە «ئوشۇقچە ئەقىلنىڭ كىرىكى يوق» پۇقرالارنى مەڭگۈ گۆدەك ھالەتتە قالدۇرۇشنىڭ چارە-تەدبىرلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، «ئالتۇن دېگەن سېرىق نەجىس ئۆز يالتىراشلىرى بىلەن . . . ئەقلىنى بۇلغاپ، ۋىجدانىنى خىرەلەشتۇرگەن» بارات بىلەن ئۆمەر «قىلماقچى بولغان جىنايىتى ئۈچۈن ئۆز ۋىجدانىنى ئالدايدىغان» پەتۋالارنى توقۇپ ئىنىسىنى چۆلدە تاشلاپ كېتىپ ۋە بايلىق ۋەسۋەسىسىدە ئىسىنى يوقىتىپ ، ئايىم ئېرىنى ئالداپ، «بۇلاڭچىلاردىن قورقۇپ ئەسكى كىيىملەرگە ئورىنىۋالغان ھارامزەدىلەرنى كۆپ كۆرگەن » دېۋانە ئەسلىنىمۇ ئۇنتۇپ قالغان باراتتىن ئۆزىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقنى تەلەپ قىلىپ، ئاقساق سودىگەر خىيالپەرەس ئايجامالنى ئۆيىگە سولاپ قويۇپ، ئايجامال ئۆيىگە كىرگەن ئوغرىغا كۆلۈپ تۇرۇپ قۇچاق ئېچىپ، «قاغدالما دەللە باراتقا سالجىدەك يېپىشىپ» ، يونقان ئىچىدە «ئۆز يېشىغا مۇناسىپ بولمىغان غەلىتە قىلىقلىرى» ، «نازلىنىپ غەلىتە ئېكىراشلىرى» بىلەن باراتنىڭ غىدىقىنى كەلتۈرۈپ، «بىر ئاخۇنۇم» قېرى دەللىدىن ئون تىللا ئېلىپ : «تۇل خوتۇن ئۆلۈپ كەتكەن ئېرىنىڭ كىيىمىنى ساپقان ئەر كىشى بىلەن زىنا قىلسا ھالال بولىدۇ » دەپ پەتۋا بېرىپ، بىغەملەر شەھىرىنىڭ قالدۇق پۇقرالىرى ئادەملىك تەبىئىتىدىن ياتلىشىپ جىن-ئالۋاستى ۋە ئېزىتقۇلارغا ئايلىنىپ ، ئېشىكنى چوقۇر خوتۇنغا تارتقۇزۇپ قويغان ھېكايىچىنىڭ پاجىئەسىدەك ئەرلەر ئايالىشىپ ۋە ئايالار ئەرلىشىپ، باخشى جىنلار بىلەن ھەپىلىشۋېرىپ ئېشەككە ئايلىنىپ ، كىچىچە جۈۋاز چۆرۈپ ھالى قالمىغان ئىمام دۇنيانىڭ سىرلىقلىقىغا ئىشەنمەسلىكنىڭ جازاسىنى تارتىپ «بىكار تۇرماي پىرقىرايدىغان» بولۇپ قېلىپ، ئىنسانىي مۇھەببەتتىن ئايرىلغان «سودىگەر سۈپەت ئادەم» ئەرسىراپ ئۆلەي دېگەن چىرايلىق خوتۇننىنى «ئالدى-قويدى» بازىرىغا ئاپىرىپ سېتىپ، «بىغەملەر شەھىرىدە ئاخىرقى جەڭ بولغان كېچىسى بۇلۇڭ-پۇچقاقتا قېپقالغانلار» «ئەتراپىدا قاينامدەك پىرقىراۋاتقان رەھىمسىز قۇم ئېقىمىغا پەرۋا قىلماي ، نە قۇياش ، نە يۇلتۇز ، نە ئاي، نە ئۆزلىرىنىڭ ھايات-ماماتلىقى . . . ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇغان ھالەتتە بۆرىنىڭ ھۇۋلىشى، كېچىدە چىققان بورانىنىڭ گۆركىرىشى، ئانىنىڭ پەريادى، نارەسىدىلەرنىڭ يىغىسى، نائىلاجلارنىڭ نالىسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان كۈينىڭ لەرزىدە ئەسەبىيلەرچە سەكرىشىپ، باشلىرىنى كەينىگە تاشلاپ، ياقىلىرىنى يىرتىشىپ» تراگېدىك رېتىمدىن يىراقلىشىدۇ. يۇقىرىقى بايانلىرىمىزدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى رومانداكى پېرسوناژلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئىككى ياقلىمىلىق خاراكتېرغا ئىگە. ئۇلار ھېلى تراگېدىك رېتىمغا يېقىنلاپ كەلسە، ھېلى يەنە ئۇنىڭدىن يىراقلىشىپ كېتىدۇ. پېرسوناژلار خاراكتېرىدىكى بۇ خىل ئىككى ياقلىمىلىق خۇسۇسىيەت تراگېدىك ماھىيەتنى مەركىزي لىنىيە قىلغان ھالدىكى پەلسەپىۋى تۇيۇنۇشتىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ خىل ئالاھىدىلىك بىلەن مەتتىمەن ھوشۇر، ئىجابىي ۋە سەلبىي ئىككى قۇتۇپقىلا بۆلۈۋېتىلگەن ھالدا ياغاچچىنىڭ قىرىندىسىدەك ياپىلاقلىشىپ قالغان جانسىز پېرسوناژلار بىلەن توشۇپ كەتكەن ئۇيغۇر پروزىسىنى قېنى بار، ئۇستىخىنى بار، رېئاللىقتىكى ئادەملەرگە خويمۇ ئوخشايدىغان بىر تۈركۈم يۇمىلاق پېرسوناژلار بىلەن تارتۇقلىدى. پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىزگە ئۆزىگە خاس رەڭدار ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇنتۇلماس تەسىرات بېرەلەيدۇ.

ئىلاھىي كارامەتلەرنىڭ ئەڭ كاتتىسى ئادەملەرنىڭ چىرايى، ئوي - پىكىر، خاراكتېر ۋە باشقا جەھەتلەردە بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان قىلىپ يارىتىلغانلىقىدابولسا كېرەك. ئىنسانىيەت رەڭدار ئادەملىكتىن تۇزۇلگەن كۆيلەرنىڭ تەڭداشسىز گۈزەل ۋە يارقىن گارمۇنىيىسى ، دۇنيا - رەڭدار ئادەملىككە چېچىۋېتىلگەن ۋە ئۇلارنىڭ گارمۇنىيىلىك پۈتۈنلۈكىدە بىرلىككە كەلگەن ھالدا تېنىمسىز ئۆرەنلەپ تۇرغان بەھەيۋەت دۇنيا. رەڭدارلىق بىلەن پۈتۈنلۈك ئوتتۇرىسىدا توختاۋسىز تىنما - تالاك بولۇۋاتقان تىنجىماس يۇرەك-دەل گارمۇنىيىدۇر. گارمۇنىيە - ئالەمشۇمۇل تراگېدىيىنىڭ گۈلدۇرمىسى. دۇنيا - گارمۇنىيىلىك رەڭدارلىقنىڭ گۈلگۈن دالاسى. ئۇچۇر ۋە سانائەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى تۈپەيلى بارغانسېرى «كىچىكلەپ » قېلىۋاتقان بۇ دۇنيادا يۇز بېرىۋاتقان ئەڭ چوڭ بوھران ئادەملەرنىڭ مېخانىكلىشىپ كېتىۋاتقانلىقى ۋە بىر-بىرىگە ئوخشاپ كېتىۋاتقانلىقى بولسا كېرەك. شۇڭا، ھازىر ئادەملەرنى بىر خىل مۇقامدا سۆزلەشكە ، بىر خىل سەنەمگە دەسسەشكە زورلاشتىنمۇ ئۆتە بىمەنىلىك ۋە جىنايى

مۇتەئەسسىپلىك بولمىسا كىرەك. ئۇيغۇر پەلسەپىسىمۇ تىپىك تەبىئەتنى ئەنداز قىلغان پەلسەپە بولۇش سۇپىتى بىلەن سۇ، ئوت، ھاۋا ۋە تۇپراقتىن ئىبارەت تەبىئەتنى تەشكىل قىلغۇچى تۆت ئاناتادۇنىڭ باراۋەر ھالەتتىكى گارمۇنىيىلىك تەڭكەشلىكى ئۇستىگە قۇرۇلغان تۆت پۈتلۈق پەلسەپە. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە يۇقىرىقى تۆت ئاناتادۇ ئوتتۇرىسىدىكى تەڭداش مۇناسىۋەت ئاساسىدا ئەلمىساقتىن بېرى تەندىن روھقىچە، ئەقىلدىن ھېسسىياتقىچە، ئىجتىمائىي ئومۇملىقتىن تاكى يەككە شەخسلەرنىڭ رەڭدار خاسلىقلىرىغىچە ھەممە نەرسىگە تەڭداشلىق ۋە باراۋەرلىك ئۆلچىمى بويىچە مۇئامىلە قىلىنىپ كەلدى. شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ خۇداسى« تەڭرى» يەنى «باراۋەرلەشتۇرگۈچى »دەپ ئاتالدى. ئۇيغۇرلار تارىختا ھېسسىياتقا قانچە ئەھمىيەت بەرگەن بولسا، ئوخشاشلا ئەقىل-پاراسەتكىمۇ شۇنچە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. جۇملىدىن ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلاردا ھەتتا ئەقلىيلىك خاھىشى تارىخىنىڭ تەقەززاسى سۈپىتىدە، مىللىي ئويغىنىش شەكلىدە ئومۇمىيۈزلۈك باش كۆتۈرۈپ چىققانمۇ بولدى. ئۇيغۇرلار ئەقىل-پاراسەتنى بەخت-سائادەت ۋە دۆلەتنىڭ تۇرۇكى دەپ چۈشەندى. ئۇيغۇرلار ئەقىل-پاراسەتتە سىياسىي سەزگۈرلۈك باسقۇچىغا يېتىپ ئالغانلىقى سەۋەبلىك دۆلەتنى چىن مەنىسى بىلەن بەخت-سائادەتنىڭ ئۇلى دەپ بىلدى ۋە بەخت-سائادەتنى دۆلەت دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت تۇزۇلمىسى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئۆلچەملىرىمۇ ئەقىل بىلەن ھېسسىيات، تەن بىلەن روھ، ئىجتىمائىي ئومۇملۇق بىلەن رەڭدار خاسلىق ئوتتۇرىسىدىكى تەڭداش مۇناسىۋەت ئۇستىگە قۇرۇلغان. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىكى تراگېدىيىنىڭ تىنىق بىلەن يىمىرىلىپ تۇرغان بۇ خىل گارمۇنىيىلىك رېتىم ھېلىھەم مەتتىمىن ھوشۇردەك تراگېدىيىنىڭ تۇيغۇغا ئىگە ئەدىبلەر بىلەن بىزنى تارتۇقلاپ تۇرىۋاتىدۇ ۋە ئۇنىڭ تىلى بىلەن دۇنياغا: «كۆكتىكى سانسىز يۇلتۇزلار بىلەن زېمىندىكى ھەر بىر تاش، سۇسىز قۇملۇقلار بىلەن ئۆركەشلەپ تۇرغان. دېڭىز ئەسلىدە بىر تۇغقاندۇر. . . . » دەپ تەكرار-تەكرار خىتاب قىلىۋاتىدۇ. تراگېدىيىنىڭ تىنىق بىلەن يىمىرىلىپ تۇرغان گارمۇنىيىلىك رېتىم ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي رېتىمى، ئاساسىي تەڭشىكى. ئۇيغۇرلار مەدەنىيەت ئالمىشىشى ئۆكسۈپ بېكىنمىچىلىك پاتقىقىغا پېتىپ قالغان يېقىنقى دەۋرلەرگە كەلگەندە، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە گارمۇنىيە سۇسلاشتى، ئۇيغۇرلار ئەقىل-پاراسەتكە، ھېكمەتلىك تەپەككۇرغا ئېتىبارسىز قاراش بىلەن چۈشكۈنلۈك پاتقىقىغا باشچىلاپ پاتتى.

توپان بالاسىغا دۇچ كېلىۋاتقان بۇ مەدەنىيەت ئۆزىنى قۇتقۇزىدىغان نوھنىڭ كېمىسىنى يەنىلا ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى قاتلاملىرىدىن ئارتۇقى بىلەن تاپالايدۇ. ھازىر ئۇيغۇرلار ئۆز مەدەنىيىتى ئۇستىدە ئۇزۇلكېسىل قايتا ئويلىنىشقا زىيادە تەقەززا بولۇپ تۇرماقتا. مەتتىمىن ھوشۇر تېپىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىزگە تۇغۇپ بەرگەن بىباھا تالانت. «قۇم باسقان شەھەر» رومانى ئۇيغۇر پەلسەپىسىنىڭ چالىراق تۇغۇلۇپ قالغان بەدئىي كارتىنىسى.

بىراق، مەتتىمىن ھوشۇرمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە كېيىنكى دەۋرلەردە خەتەرلىك ئۆسمىدەك پەيدا بولغان ئەجەللىك ئاجىزلىقلاردىن تازا قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەن ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى قاتلاملىرىدىن توپان بالاسىدا قالغان ھازىرقى مەدەنىيىتىمىزگە چىقىش يولى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان ئېسىل ئەڭگۈشتەرلەرنى تولۇقراق سۆزۈپ چىقىشقا مۇۋاپىق بولالمىغان. مېنىڭچە، مەتتىمىن ھوشۇر جان ئالغۇر كېسەللىكلەرنى ئۆزىگە يوشۇرغان ھازىرقى چۈشكۈن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىلەن ئۇزۇلكېسىل خوشلاشقان ۋە دۇنياۋى مەدەنىيەت بىلەن تويۇنغان ھالدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى قاتلاملىرىغا باشچىلاپ شۇڭغۇپ كىرەلەيدىغان ۋە ئۇنىڭدىكى يىگانە ئەۋزەللىكلەرنى يېتەرلىك بايقاپ ئۇلگۈرەلەيدىغان ماھىر غەۋۋاسقا ئايلىنىشى كېرەك. مېنىڭچە، مەتتىمىن ھوشۇر بۇنداق ئېغىر تەلەپنى كۆتۈرەلەيدىغاندەك قىلىدۇ. ئۇنىڭدىكى تالانت «قۇم باسقان شەھەر» رومانى ئارقىلىق ھەممىگە تۇزغا ئوخشاش تېتىيدىغان تالانت ئىكەنلىكىنى بىلەن ئەسكەرتىپ ئۆلگۈرەلىدى. «قۇم باسقان شەھەر» ھەقىقەتەن چىڭغا چىققان بىر چاقچاق. ئۇنىڭ مۇۋاپپەقىيىتى چىڭغا چىقالىغانلىقىدا - تراگېدىيىنىڭ تىنىقلا ئىگە بولالىغانلىقىدا. ئۇنىڭ مەغلۇبىيىتى ئۇنىڭ يەنىلا چاقچاق بولۇپ قالغانلىقىدا - بىغەملەرگە ئاقىلانە يۆكسەكلىكتە تۇرۇپ چىقىش يولى كۆرسىتىپ بېرەلمىگەنلىكىدە. بىزگە چىقىش يولى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان ئەدەبىيات كېرەك. ۋەھالەنكى، بۇنداق ئەدەبىيات بىزدە تېخى ھامىلە سۈپىتىدە تولغاق ئۇستىدە تۇرىۋاتىدۇكى، تۇغۇلغىنى يوق. بىمەزگىل تۇغۇلۇپ قالغانلىرىنى بولسا، خۇددى غەلىتە تۆرەلمىدەك كۆزىمىزگە سىغدۇرالمای ھاپىلا-شاپىلا بوغۇپ تاشلىدۇق. ئارقىدىن ئۇنىڭ قىساسىنى تارتىۋاتقانلىقىمىزنىمۇ سەزمەي بەخىرامان ئۆتۈپ كېتىۋەردۇق. ھەقىقەتەن بۇگۈنى سايلىغان پادىشاھنى ئەتىسى ئۇنتۇپ قالىدىغان بىغەملەردەك ئىش قىلدۇق. مەتتىمىن ھوشۇر تۇنجى داۋاندىن مۇۋاپپەقىيەتلىك ئاشتى. بىر-بىرىدىن ئېگىز، تالاي داۋانلار تېخى ئۇنى ساقلاپ تۇرىۋاتىدۇ. نېمىشقىدۇر توغۇرغىنى جىق سالغان خېمىردەك بالدۇر ۋە ئارتۇقچە بولدۇرۇۋېتىلگەن، ئالدىراڭغۇ ئاشىق-مەشۇقلار تۇنجى ئۇچراشقاندا ئۆتكۈزگەن مۇناسىۋەتتەك تېزلا ئاخىرلىشىپ قالغان بۇ ئەسەر يەنىلا ماڭا مەتتىمىن ھوشۇرنىڭ ئالدىدىكى داۋانلاردىنمۇ ئەزىمەتلەرگە خاس غالىب قەدەملەر بىلەن بىمالال ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتەلەيدىغانلىقىغا گۇۋاھلىق بەرگەندەك قىلىۋاتىدۇ - نەزەرىمدە، پروزىمىزنىڭ كېيىنكى ئۇممىدىنى ئۇستىگە يۈكلىگەن بۇ ئەدىبنىڭ «دەلدۇگۇنۇپ كەتمەي» قەلەم تەۋرىتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈشكە مۇۋاپپەق بولالىسام، كۆيۈك ئاپتاپتا چاڭقاپ يانقان، چۆلدە چاڭقاپ ئۆلەي دېگەن كارۋان تۇيۇقسىز بۇلاققا ئۇچراپ قالغاندەك يايراپ كەتكەن بولاتتىم. ئاڭلىسام، ئىمانلىق ئادەمدىن بىرسىلا بولسا، يەر يۈزىدە قىيامەت قايىم بولمىغۇدەك. خۇدا ئۇيغۇرلارنى ھەممىدىن ئايرىسىمۇ ئىمانى بار يازغۇچىسىدىن ئايرىمىسۇن! (M1)

قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىن قىسقىچە بايان

ئىمىن تۇرسۇن

6-باب. ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي هايات

ئىقتىسادىي هايات قايسى دەرىجىدە بولسا، مەدەنىيەتمۇ شۇ دەرىجىدە بولىدۇ. چۈنكى ئىقتىساد ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى، ئۇستقۇرۇلما، جۈملىدىن مەدەنىيەت تايىنىدىغان ئاساس. هەر دەۋرنىڭ، هەتتا هەر قەۋمنىڭ ئۆز شارائىتىغا يارىشا ماددىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە مۇناسىپ كېلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولىدۇ. ئەنە شۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى شۇ دەۋر ياكى شۇ قەۋمنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى - ئادەملەرنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ۋە ئۆزگەرتىش ئىقتىدارى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا تەبىئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ماددىي ئاساسلى بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى مۇهىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى يەنى ئەمگەك قورالىرى - ئادەملەرنىڭ ئەمگەك ئوبيېكتلىرىنى ئۆزگەرتىشكە ئىشلىتىدىغان ۋاستىلىرىدۇر؛ بەك قەدىمكى زامانداتاش قورالار، مىس قورالار، ئاندىن كېيىن تۆمۈر قورالار؛ مۇشۇنداق ئەمگەك قورالىرىنى ئىجاد قىلىش ۋە ئىشلىتىش - ئىنسانىيەتنىڭ ئەمگەك جەريانىدىكى ئالاهىدىلىكى، ئەمگەك قورالىرىنىڭ راۋاجلىنىش سەۋىيىسى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى كونترول قىلىش دەرىجىسىنى ئۆلچەيدىغان

مەدەنىيەت تارىخىمىزدىن

ئۆلچەمدۇر.

ئاغۇش - قەبىلە تەشكىل قىلىنغان دەۋرد ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى خېلىلا راۋاجلانغان ئارخېئولوگلارنىڭ ئومۇمىي ئېتىراپ قىلىشىچە ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنىڭ ئىشلىنىش سەۋىيىسى خېلىلا يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن؛ بۇ، ماگدالىن مەدەنىيىتىگە توغرا كېلىدۇ، دەپ هېسابلانغان. ماگدالىن مەدەنىيىتى ئوتتۇرا تاش قورالار دەۋرنىڭ دەسلىپى (تەخمىنەن بۇنىڭدىن 10مىڭ يىل ئىلگىرىكى دەۋر) گە توغرا كېلىدۇ. ئارخېئولوگلارنىڭ پىكىرلىرىچە، ئاۋۇال، ئادەملەر قېيىن ياغىچىنىڭ شاخلىرىنىڭ ئېگىلىپ قايتا تۇزلەنگىنىدە، ئىلىنىپ قالغان نەرسىنىڭ قاتقىغىنىنى كۆرۈپ شاخنى ئېگىپ غولىغا چېگىپ، ئۇنىڭغا توقماق قىستۇرۇپ قاتقىتقان. كېيىنچە، هايۋان تېرىلىرىدىن كىرىچ تەييارلاپ، يا ياسىغان ۋە ئۇلارنىڭ تۇرلىرىنى كۆپەيتكەن. ئوقيانىڭ كەشپ قىلىنىشى ئەمگەك قوراللىرىنىڭ تەرەققىياتىدىكى چوڭ سەكرەشتۇر. ماگدالىن مەدەنىيىتى دەۋرىدە ئىنتايىن مۇكەممەل قورال هېسابلانغان قورال - ئوقيا كەشپ قىلىنغان. ئەمما ئالىملار شۇ كەمگىچە، ئوقيانى نەدە ۋە قاچان، كىملەرنىڭ كەشپ قىلغانلىقىنى تەھقىقلەپ چىقالمىدى. چۈنكى ئوقيا ياغاچتا ياسالغانلىقى ئۈچۈن، تاسادىپىي ئەهۋالدا ساقلىنىپ قالمىسا، مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلمىشى تەس. پەقەت ساپال قاچىلارغا چۇشۇرۇلگەن بەلگىلەر ۋە يارداقلارغا ئويۇلغان ئالامەتلەر ئىچىدە، ئوقيانىڭ شەكلىنى پەرق ئېتىش مۇمكىن. فرىدرىخ ئېنگېلس ئوقيا، ساپال قاچىلاردىن خېلىلا بۇرۇن پەيدا بولغان، دەيدۇ. ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىدە، ئادەملەر ئوقيانى ساپال قاچىلار پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى بىرقانچە مىڭ يىل ئىشلەتكەن. چۈنكى ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىدە تېخى ساپال قاچىلار ئىشلەنمىگەنىدى.

ئوقيانىك كەشپ قىلىنىشى ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يېڭى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى بىلدۈرگەن. ئوقيا ئۇۋچىلىق تېخنىكىسىنى يۇكسەلدۈرۈپ، ئادەملەرنى ياۋا ھايۋانلارنى ئىلىكدەش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلدى. ئادەملەر بىرىنچى قېتىم شاخ-شۇمبىنىڭ ئىلاستىكلىقى بىلەن ئادەمنىڭ كۈچىنى بىرلەشتۈرگەن.

1. ئىقتىسادىي تۈرمۇش

قەدىمكى زامانداا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشى ئاساسەن مۇنۇ تۆت ساھەدىن ئىبارەت ئىدى: ئۇۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنلىك. بۇ ساھەلەر بىرىدىن بىرى ئۆسۈپ چىقىپ، بەزى قەبىلىلەردە بىرى ئاساسىي تۈرمۇش ۋاستىسى بولسا، باشقىلىرى قوشۇمچە ئىگىلىك ھېسابلانغان؛ بەزى قەبىلىلەر ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىتقىچە ئۇۋچىلىق بىلەنلا ھايات كەچۈرگەن. بۇنداق ھايات ئۇلارنىڭ ياشىغان تەبىئىي شارائىتى بىلەن باغلىق بولغان؛ بەزى قەبىلىلەر يېقىنقى زامانلارغىچە ھەتتا ھازىرقى زامانغىچە چارۋىچىلىق بىلەن تۈرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن. دەرۋەقە ئىگىلىكتە قوللىنىدىغان ھۈنەر - تېخنىكا ۋاستىلىرى پەرقلەنگەن.

ئۇۋچىلىق

ئۇۋچىلىق ئورمان-جاڭگال جانۋارلىرىنى ئۇۋلاش، سۇ جانۋارلىرىنى ئۇۋلاشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى» غا بۆلۈنگەن. قەدىمكى زامانداا، ئاغۇش - قەبىلىلەر بىرەر دەريا بويى ياكى ۋە تاغ ئېتىكىگە ماكانلاشقانلىقى ئۈچۈن، تاغ جاڭگاللىرى ۋە دەريا ئىرماقلىرى ئۇلارنىڭ ئۇۋلاش مەيدانلىرى بولغان.

ئېتنولوگىيىلىك لۇغەتلەردە ئىزاھلىنىشىچە: ئۇۋ ئەڭ دەسلەپتە «ئاب» دېيىلىپ، كېيىن «ئاۋ» دەپ ئۆزگەرگەن. «ئاۋ» - تور، توزاق؛ «ئاۋلاماق» - 1. ئۇۋلىماق؛ 2. قورشىماق، ئولاشماق، ئايلانماق. مەسىلەن، «ئاۋ ئاۋلاماق» - ئۇۋ ئۇۋلىماق؛ «ئاڭا كىشى ئاۋلادى» - ئاڭا كىشى ئولاشتى.

بالدۇر ھەرقانداق ياۋايى ئەرسە «كىيىك» دېيىلگەن. «بۇ سۆز گۆشىنى يېگىلى بولىدىغان كىيىك، ئىلىك، تاغ ئۆچكىسى قاتارلىق ھايۋانلارغا ئىشلىتىلىدۇ. كەيىك كىشى - ياۋا ئادەم، كەيىك سۇغەت - ياۋا سۇغەت. ھەرقانداق بېقىپ ئۆستۈرۈلگەن ئەرسىنىڭ ياۋىسى كەيىك دېيىلىدۇ.» («تۈركىي تىللار دىۋانى» III جىلد). كېيىكنىڭ ئەركىكى «بۇغا»، چىشسىز «باغىش - مارال» دېيىلەتتى.

بەزى قەبىلىلەر «ئاۋ» نى «ئاك» دەيدۇ. ئەسلىدە «ئاك» پېيىگە چۈشمەك، ماراپ يۈرمەك دېگەن سۆز. مەسىلەن، «ئاۋچى كەيىكنى ئاكلىدى - ئۇۋچى كېيىكنىڭ پېيىگە چۈشتى، يەنى ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن ماراپ يۈردى» («تۈركىي تىللار دىۋانى» I جىلد).

ئوقيانىڭ ئىشلىتىلىشى ئۇۋنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇۋچىلىق تېخنىكا تەرەققىي قىلغان. ئادەملەر بۇ دەۋردە ئۇۋ ئۇۋلاش ئۈچۈن تور - توزاقلارنى كەشپ قىلغان. ئۇۋ ھاسىلاتلىرى ئىستېمال ھاجەتلىرىدىن ئېشىپ قېلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، ئادەملەردە يېمەكلىكلەرنى ساقلاپ قويۇشنىڭ بىخلىرى شەكىللەنگەن. ئۇۋچىلىق قورالىرىنىڭ خىللىرى كۆپەيگەن: تاش - ياغاچلاردىن باشاق (ئوق باشقى)، سۆڭگۈ (نەيزە)، پالتا، چاڭغاق، پىچاق، بېگىز-تۇمۇنە ۋە باشقىلارنى ياساپ ئىشلەتكەن؛ ئۇۋ ھايۋانلىرىنى پەم بىلەن تۇتۇش ئۈچۈن توزاقنىڭ ھەرخىل شەكىللىرى (چانقا، قىسماق، ئورەك) نى ئويلاپ تاپقان. دەريا - كۆللەردىن ئۇۋلاش ئۈچۈن تور-چاڭغاق ۋە ئارغاق (بىلىق تۇتىدىغان قارماق) دىن باشقا «ئىزدەك» نى كەشپ قىلغان. «ئىزدەك - بىلىق تۇتىدىغان بىر خىل تور؛ چۈنقلار سۇغا قاتار تىزىلىپ توسما ياسىلىدۇ، توسمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېغىز قالدۇرۇلىدۇ، تور شۇ ئېغىزغا ئورنىتىلىدۇ، بىلىقلار تورغا كىرىشى بىلەنلا تور تارتىۋېلىنىدۇ» («تۈركىي تىللار دىۋانى» I جىلد). تۇتقۇلغان بىلىقلار يېمەك ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كەتكەچكە، ئۇنى ساقلاش ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بىلىقلارنىڭ قارنىنى يېرىپلا، كېرىپ قۇرۇتۇپ، ئۇۋچىلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن.

ئىپتىدائىي قاتناش قۇرالىرى - قىش كۈنلىرى ئادەملەر قار ئۈستىدە يۈرۈش ئۈچۈن چاڭغا - چانا، سۇدا قاتناش ئۈچۈن قولۇاق - چاناق، ئۈچان (يەلكەنلىك كېمە)، تۇلقۇق (پۇۋدەلگەن تۇلۇم) كەشپ قىلغان. ئوقيانىڭ ئوقلىرىنى ھەرخىل ياسىغاندىن باشقا، قەرۇيا (ئىككى ئۈچى ئەگمەچ يا)، سالغا-كۈۋلۈك (لاي ياكى تاش ساقا)، تۇپەك ۋە كارزۇ (لاي قۇمۇلاق)، قۇرۇغلۇق--ساداق (ئوقدان) لارنى ئويلاپ تاپقان.

مۇبادا، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى 2مىليون يىل ھېسابلانسا، ئىنسانلار 1 مىليون 990 مىڭ يىلنى ئۇۋچىلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن دېيىشكە بولىدۇ.

ئىپتىدائىي ئۇۋچىلىق بالدۇر ئادەملەرنىڭ مۇھىم تىرىكچىلىك - ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بولغان-بولسا، ئىقتىسادىي - مەدەنىي تۇرمۇش يۈكسىلىپ، ئىگىلىكنىڭ باشقا ساھەلىرى تارماقلىنىپ چىققاندىن كېيىن، ئاغۇش-ئەل ئىچىدە ئۇۋچىلىقنىڭ تۇرمۇش ۋاستىسى بولۇش قىممىتى تۆۋەنلىگەن. بارا-بارا دىنىي ئۇۋ، ئات قويدى ئۇۋى، كۆڭۈل ئېچىش ئۇۋى، تاۋار ئۇۋى كېلىپ چىققان ۋە ئۇۋچىلار تۇدىسى شەكىللەنگەن.

دىنىي ئۇۋ. ھەربىر ئۇرۇغ-تارىخ ۋە ئاغۇشنىڭ ئونغۇنلىرى ئۈچۈن يىلنىڭ تۆت پەسلىدە سۇرگۈن ئۇۋى قىلىنغان. ئەمما توتېم قىلىنغان جانۋارلارنى ئۇۋلىمايتتى ۋە ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۆلتۈرمەيتتى، ئەتلىرىنى يېمەيتتى. ئادەتتە تۆت تەرەپنىڭ تەڭرىلىرىگە ياكى توتېملىرىغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن تەرەپلەرگە خاسلانغان ھايۋانلارنى ئۇۋلايتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاغۇش ۋە ئەل بويىچە كاتتا سورۇن تەييارلاپ، زىياپەتتە يېيىلەتتى. دەرۋەقە، دىنىي ئۇۋنىڭ ھاسىلاتلىرىنى زىياپەتتە يېيىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن تويىن ياكى شامان باشچىلىقىدا تىلاۋەت ئۆتكۈزۈلەتتى. ئەڭ چوڭ قۇربانلىق «كالا-قوتاز» بولغىنى ئۈچۈن، دىنىي ئۇۋدا قوتاز ئۇۋلىناتتى. قوتازنىڭ قۇيرۇقى تۇغ قىلىنىپ، سورۇندا خادىغا ئېسىپ قويۇلاتتى.

ئات قوبدى ئۇۋى. قەدىمكى زامانداا ئۇۋچىلىق ئەرلەرنىڭ ئىشى بولغاچقا، ئوغۇللار 15ياشقا تولغاندا ئۇنىڭغا ئات قويۇش ئۈچۈن مەخسۇس ئۇۋ ئۇيۇشتۇرۇلغان. ئۇۋچىلارنىڭ باشلامچىسى ئېتى قويۇلىدىغان ئوغۇل بولۇپ، دەسلەپ قىلىپ ئۇۋلىغان جانۋارنىڭ نامى ئۇنىڭغا يەر - سۇ تەڭرىسىنىڭ ئاتا قىلغان ئېتى بولۇپ قالاتتى. مۇنداق ئۇۋدا كۆچلۈك يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئەركىكىنى ئۇۋلاش نىشان

قىلىناتتى. بالىلارنى بەش يېشىدىن باشلاپلا كىچىك سالغا، تۇفەك، ئوقيا بىلەن كىچىك قۇشلار، چاشقان، توشقانلارنى ئوۋلاشقا سالاتتى. 15ياشقا توشقىچە رەسمىي ئوۋچى بولۇپ يېتىلەتتى.

سۇرگۈن ئۇيغۇر، ئوۋچىلىق مۇھىم ئىگىلىك ۋاستىسى بولۇش ئەھمىيىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇ- ئادەملەرنىڭ بولۇپمۇ بەگ-ئاقساقاللارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرىدىن بولۇپ قالغان. بەگ - خانلارنىڭ بۇنداق ئوۋلىرى «سىغىر» دەپ ئاتالغان. بۇ «خانلارنىڭ كۆپ ئادەم بىلەن قىلىدىغان بىر خىل ئوۋى. بۇنىڭدا، خانىنىڭ ئادەملىرى ئورمانلارغا ۋە تاغلارغا تارقىلىپ، ياۋا هايۋانلارنى خان تۇرغان يەرگە قوغلاپ كېلىدۇ. خان ئالدىغا كەلگەن هايۋانلارنى هېچ ئاۋارە بولمايلا ئوۋلاۋېرىدۇ» («تۇركىي تىللار دىۋانى» I جىلد). «قاغان سۇسى ئاۋغا چىقدى، سىغىر ئىچىگە كىيىك كىردى - قاغانىنىڭ قوشۇنى ئوۋغا چىقتى، سىغىر ئىچىگە ئوۋ هايۋانلىرى كىردى» («ئىرق بىتىگ»).

تاۋار ئوۋى، گۆشلىرى ئىستېمال قىلىنمايدىغان گۆشخور هايۋانلارنىڭ تېرە-مويلىرىنى بارا -بارا تاشلىۋەتمەي، ئادەملەر ئۆزلىرىگە كىيىم - كېچەك قىلىدىغان بولغان. ئاندىن، ئۆز ئېھتىياجىدىن ئاشقانلىرىنى ئەيلەپ - ئاشلاپ قوشنا قەۋملەرگە باشقا نەرسىلەر (ئاساسەن قورال-ياراغ، قاچا -قۇچا) بىلەن ئالماشتۇرۇدىغان بولغان. بولۇپمۇ ئەرس (ئاق سۆسەر)، قۇندۇز، سەرسال (بۇلغۇننىڭ بىر خىلى)، ئەسىرى (قاپلان)، توڭا، دولداي (سىرتلان)، قىزىل تۈلكە ۋە شۇنىڭدەك ئاز ئۇچرايدىغان مويىنلارنى تاۋار مال سۈپىتىدە ئوۋلاشمۇ ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ قوشۇمچە ئىگىلىكىگە ئايلانغان.

ئوۋچى قۇشلار، ئادەملەر ئوۋچىلىق قوراللىرىنى پەيدىنپەي كەشپ قىلىپ ۋە ئىسلاھ قىلىپ ئىشلەتكەندىن باشقا، يىرتقۇچ قۇشلارنىمۇ قولغا چۈشۈرۈپ، ئوۋچىلىقتا ئۇلاردىنمۇ كەڭ پايدىلانغان. ئۇلار قارچىغا، لاچىن، بۈركۈت-قارا قۇش، چاغىر (قارچىغىنىڭ چوڭراق بىر خىلى)، شۇڭقار، توغرۇل (شۇڭقاردىن چوڭراق قۇش، ئۇيغۇر ئەجدادلىرى مۇقەددەس هېسابلايدىغان قۇش) قاتارلىق ئوۋ قۇشلىرى ئىدى. ئۇلار بۇ قۇشلارنى ئۆگىتىپ، ئۆردەك-هاڭغىت، توشقان، تۈلكە، جەرەن، قاشقالداقلارنى ئوۋلىغان. بۇ قۇشلارنىڭ پەر-ماموقلىرىنى بۆكلىرىگە بېزەكلىك قىلغان.

چارۋىچىلىق

ئوۋچىلار قولغا چۈشۈرگەن ئوۋنىڭ تاپلىرىنى ۋە ئۇنىڭ كۆچۈكلىرىنى بىللە ئېلىپ كەلگەن. بالدۇر ياۋا هايۋان كۆچۈكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ يەۋەتكەن بولسا، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى زورراق بولغان ئوۋچىلار تۇدىسى بارا-بارا ئۇلارنى قالدۇرۇپ بېقىشقا باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۆيلىرىنىڭ يانلىرىغا «قاسى» (چىۋىقلاردىن توقۇلغان، مال سولايدىغان قاشا - قوتان) لارنى ياساشنى ئۆگەنگەن. مۇنداق بېقىلغان ياۋا هايۋان كۆچۈكلىرىنى زاپاس يېمەكلىك قىلغان. شۇنداق قىلىپ، ئەڭ دەسلەپكى ئۆي هايۋانلىرى بارلىققا كەلگەن.

چارۋىچىلىقنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنى ئارخېئولوگىيە ئۇسۇلى بىلەن تەتقىق قىلىشتا، قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان سۆڭەكلەر بىردىنبىر يېمەك ئوچى قىلىنمىدۇ. ئۇ دەۋردە ئۆي هايۋانلىرى بىلەن ياۋا هايۋانلارنىڭ ئېنىق پەرقى يوق ئىدى. بىر قانچە مىڭ يىللىق جەريان ئارقىلىق ئۇلارنىڭ پەرقى بىلىنگەن. زوئولوگىيە تەتقىقاتىدا ئىتنى تاشقى قىياپىتى جەھەتتە ئۆزىگە جىنىسداش كېلىدىغان ياۋا هايۋاندىن پەرقلىنىدىغان ئۆي هايۋىنى، دەپ هېسابلايدۇ. ئەپسانىگە ئايلانغان «باراق» ئەڭ بالدۇر كۆندۇرۇلگەن ئىت دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ.

ئارخېئولوگلارنىڭ تەھلىلىگە ئاساسلانغاندا، ئۆي هايۋانلىرى بىلەن ياۋا هايۋانلارنى پەرقلەندۈرۈشتە مۇنۇلار ئۆلچەم قىلىنغان:

1. ياۋا هايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى ئىچىدە قېرى هايۋانلارنىڭ بار، ئۆي هايۋانلىرىنىڭ يوق؛

2. ياۋا هايۋانلارنىڭ ئەركەكلىرى بىلەن چىشلىرىنىڭ سانى ئاساسەن ئوخشاش نىسبەتتە، ئۆي هايۋانلىرى ئىچىدە چىشلىرىنىڭ سانى كۆپ؛

3. ياۋا هايۋانلار هازىرقى ياۋا هايۋانلارغا يېقىن، ئۆي هايۋانلىرىمۇ هازىرقى ئۆي هايۋانلىرىغا يېقىن كېلىدۇ.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە، يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6000-4000-يىللاردا چارۋىچىلىقنىڭ شەكىللىنىپ، مەخسۇس چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ئايرىلىپ چىققانلىقى تەخمىن قىلىنىدۇ. ئەجدادلىرىمىز قولدا بېقىلغان ئۆي هايۋانلىرىنى «ئىكتۇ» دەپ ئاتىغان. «بەدىۋىلىك دەۋرىنىڭ ئۆزىگە خاس بەلگىسى شۇكى، هايۋانلارنى ئۆگىتىش، كۆپەيتىش ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى تېپىش»؛ «بەزى ئىلغار قەبىلىلەر - ئارىيانلار، سېمىتلەر شۇنىڭدەك تۇرانىيلارنىڭ ئاساسىي يېتەكچى تارماقلىرى دەسلەپتە چارۋا مالىلارنى ئۆگىتىشتىن ئىبارەت بولسا كېرەك. . . چارۋىچى قەبىلىلەر قالغان بەدىۋىلەر توپىدىن ئايرىلىپ چىققان. بۇ، ئەمگەكنىڭ بىرىنچى چوڭ ئىجتىمائىي تەقسىماتى ئىدى» (ف. ئېنگېلس).

ئەمگەك قوراللىرىنىڭ يېڭىلىنىپ، يۇكسىلىپ بېرىشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىكى هۆكۈمرانلىقى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچلۈك تۈرتكە بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. بۇ هال، ئوۋچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىپ، ئاساسەن چارۋىچىلىققا يۈزلەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. لېكىن «كىتابلاردا تەسۋىرلەنگەندەك پەقەت ئوۋچىلىق بىلەنلا شۇغۇللانغان خەلقلەر. . . هېچقاچان مەۋجۇد بولمىغان» (ف. ئېنگېلس).

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئاۋۋال ئىت، قوي، توڭغۇزنى، ئاندىن قوتاز (كالا) ۋە ئاتنى قولغا ئۆگەتكەن. مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان تېپىندىلەر (قىيا تاش رەسىملىرى ۋە قۇمغان - ساپال نەقىشلىرى) شۇنى ئىسپاتلىغان. ئەجدادلىرىمىز ئاتنى ئۆگىتىپ «ئىكدۇ» قىلغاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا سەكرەپ ئىلگىرىلەش تەرەققىياتى كېلىپ چىققان. بالدۇر هەممە ئۆي هايۋانلىرىنى «يىلقا» ۋە ئاتنى «يۇند» دەپ ئاتىغان؛ كېيىنچىرەك قوي توپىنى «سۇرۇك» (قوتان)، كالا توپىنى «پادا»، يىلقا (ئات) توپىنى «ئۈيۈر»، سۇ هايۋانلىرىنى «يوقاق» دەپ خاس ئىسىملار بىلەن ئاتىغان. چارۋا مال كۆپەيگەندىن كېيىن تەبىئىي ئوتلاقلاردىلا بېقىش ئىمكانىيىتى تارايغان. ياشاۋاتقان رايونلاردىكى تەبىئىي شارائىتتا، چارۋا مالنى سۈنئىي يول بىلەن بېقىش يولىنى تاپقان. «تۇران تۈزلەڭلىكىدىكى كىلىمات شارائىتىدا، ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان سوغۇق قىش پەسلى ئۇچۇن ئوت - خەشەك تەييارلىمايلا تۇرۇپ چارۋىچىلىق بىلەن ياشاش

مۇمكىن ئەمەس ئىدى؛ شۇڭا چارۋا مال ئۈچۈن ئوت-چۆپ ئۆستۈرۈش ۋە دانلىق زىرائەت تېرىش بۇ يەردە زۆرۈر شەرت بولۇپ قالغان» (ف. ئېنگېلس). نەتىجىدە چارۋىچىلىق بىلەن بىللە دېھقانچىلىق كېلىپ چىققان.

دېھقانچىلىق

ھەممىگە مەلۇم، چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىق ئوخشىچىلىق ۋە يېغىمچىلىقتىن راۋاجلىنىپ چىققان. دېھقانچىلىق بولسا، خوتۇنلار شۇغۇللانغان يېغىمچىلىق (ئۆسۈملۈكلەرنى يېغىپ قۇرۇتۇش ۋە ئۆسۈملۈك ئۇرۇقىنى يېغىش) تىن تەرەققىي قىلىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن. خوتۇنلار ئاشلانغان ئوچاستىكىلاردا ۋە مەرئا ئېتىزلاردا ئېكىنچىلىق قىلغان. ئۇلار ئاۋۋال قاتتىق شاكاللىق ياۋا مېۋىلەر، شىرنىلىك مېۋىلەر ۋە تۇغۇنچە يىلتىزلارنى يېغقان؛ ئۇلارنىڭ ئۇرۇقلىرىنى ياندۇرقى يىلى ئۆڭگەنلىكىنى بايقاپ، ئۇرۇقلىرىنى يېغىپ ئېكىشكەباشلىغان. بالدۇر، تۇرالغۇلىرىنىڭ ئەتراپىغا ئەككەن بولسا، بارا-بارا كېڭىيىپ يېراقراق يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرگەن. يەرنى ئوغۇتلاش ۋە ئالماشتۇرۇپ تېرىشنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، كونا يەرنى تاشلاپ يېڭى يەرنى ئاچقان. مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان دانلىق زىرائەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەجدادلىرىمىز ئاۋۋال ئۆزلەشتۈرگەن دانلىق زىرائەت - ئارپا، بۇغداي، تېرىق، پۇرچاق، اندىن كېيىن «يۇرىنچىغا» (بېدە)، «يىتىم» (زىغىر ئۇرۇقى) ئېكەنلىكى مەلۇم. مېسىلەن، بارىكۆلدىكى بالبالليق (شىرىنزى) دىن بۇغداي قاچىلانغان كومزەك، قۇمۇل لاپچۇقتىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېرىق كاكچا ۋە ئارپا قاسراقلىرى تېپىلغان. بۇلارنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ۋاقتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000-يىللارغا توغرا كېلىدۇ، دەپ تەخمىن قىلىنغان.

دېمەك، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەجدادلىرىمىز قۇرغاق ئوتلاقلار زونىلىرى، ئېقىن بويى ئورمانلىقلىرى ۋە تاغ ئېتەكلىرىدە ياشاپ، بارا-بارا ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆستۈرۈشكە كىرىشىپ، ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق شەكىللەنگەن. يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا، بەزى ئاغۇشلار دېھقانچىلىق ئوتلاق زونىلىرىدىن شىمالغا - ئورمان-ئوتلاق زونىسىغا ۋە ئورمانلىق زونىلىرى (تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە شەرقى) غا كېڭىيىشكە باشلىغان. بۇ باسقۇچتىكى دېھقانچىلىقنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، سۈنئىي سۇغۇرۇش، رەڭلىك ساپال، ئۆگزىسى تەكشى بولغان تاش، توپا-ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر، ھەر خىل تالالىق ئۆسۈملۈكلەردىن تىكىلگەن ئېگىنلەر، ئاساسىي يېمەكلىكى - ئۆسۈملۈك ئۇزۇقلۇقى بولغان

ئەجدادلىرىمىز ياشىغان يەرلەردىن تېپىلغان ئەمگەك قوراللىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىغا قاراپ، بۇلار ئەكس ئەتتۈرگەن ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ قىياپىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شەرقى ۋە شىمالىدا ياشىغان بىر قىسىم خەلقلەر ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن بىللە دېھقانچىلىقنىمۇ ئىقتىسادىي تۈرمۇشنىڭ بىر ۋاستىسى قىلغان؛ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسىملىرىدىكى ئاھالە دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان. چۈنكى بۇ رايوندا ئادەملەر سېپتە تاش قوراللار دەۋرىگە ئوتكەن ۋە مەھەللە ھالىتىدە ياشاشقا باشلىغاندىن كېيىن، شۇ ئاساستا قورغان - قەلئە تۈرمۇشىغا قەدەم قويغان. بارا-بارا دېھقانچىلىق يېزىلىرى شەكىللەنگەن ۋە يېزىلارنىڭ مەركەزلىرىدە كەنتلەر ۋۇجۇدقا كەلگەن.

سانائەت

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم ئالامەتلىرى - تېرىچىلىك، ساپالچىلىق، توقۇمىچىلىق ئىدى.

دەرۋەقە، ئادەملەر ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرى ۋە بەدىئىيلىك دەۋرىنىڭ بېشىدىلا قول ھۈنەر قىلىشنى بىلىۋالغانىدى. ئۇ زامانلاردا ئادەملەر ئالدى بىلەن ياغاچتىن ۋە ھايۋان تېرىلىرىدىن تۇرلۇك تۇرمۇش بويۇملىرىنى ئىشلەشنى بىلگەن. ياغاچتىن تۇرلۇك تۇرمۇش بويۇملىرىنى ياساش سېپتە ۋە نازۇك قوراللارنى تەلەپ قىلاتتى. مەسىلەن، لاغۇن (ئىچى چۆچەككە ئوخشاش ئويۇلغان ياغاچ ئاياق)، سۇسۇق (ياغاچ چىلەك)، چاناق (ياغاچتىن ئويۇپ ئىشلەنگەن تۇزلۇق ۋە شۇنىڭدەك قاچا)، ساغراق (كاسا)، قوشۇق ۋە باشقىلار. ئىلگىرى تۆگىنىڭ ئاياق سۆڭىكىنى، تاغ تېكىسىنىڭ مۈڭگۈزىنى قاچا ئورنىدا ئىشلەتكەنىدى. شۇڭا، سۈيۇقلۇق قۇيۇپ ئىچىدىغان قاچىنى «ئاياق» دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك.

تېرىچىلىك. كېيىنرەك بۇ كەسىپ كۆنچىلىك دەپ ئاتالغان. دەسلەپتە بۇ كەسىپنى خوتۇنلار كەشپ قىلغان. ئەرلەر سويۇپ بەرگەن تېرىلەرنى قۇرۇتۇش ۋە كېيىنچىرەك ئاشلاش، تېرىلەردىن ئېگىن - ئاياغ تىكىش؛ تېرىلەرنىڭ قېلىن - نېپىزلىكىگە بېقىپ كۆن - قىرىم، بىشولارنى ئەيلەش، يۇڭلىرىنى قىرقىپ ئېگىرىش قاتارلىق قول ھۈنەرلىرىنىڭ تولىسىنى دەسلەپتە خوتۇنلار ئىشلىگەن. ئاندىن يەنە قېيىش، كىرىچ، ساغرى، قوغۇش (ئاشلانمىغان تېرە، ئەيلەپ يۇمشىتىلغان تېرە)، تاتىرغا (ئاشلانغان ئاق تېرە)، قاسۇق (ئات تېرىسىدىن قىلىنغان تۇلۇم)، پۇتىق (ئاتنىڭ شىراق تېرىسىدىن قىلىنغان تۇلۇمچە) قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلىگەن.

ساپالچىلىق. يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە تۇرلۇك ئەمگەك قوراللىرىدىن باشقا، ئادەملەر ساپالچىلىقنى كەشپ قىلغان. قەدىمكى تىلىمىزدا ساپال قاچىلار «بۇقاچ» دەپ ئاتالغان. مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان قۇمغان - ساپال قاچىلارنىڭ تۈۋى كۆپىنچە تۆۋرۈك، يۇمىلاق. ئارخېئولوگلارنىڭ تەتقىقاتىچە، مۇنداق قاچىلار (خۇمدان پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى) يەرگە كۆمۈلۈپ ياكى ئوچاقنىڭ ئىچىگە تىزىلغان تاشلارنىڭ ئارىسىغا قويۇپ چىڭداپ پىشۇرۇلغان. مۇنداق قاچىلار ئۈچ خىل بولغان: بىر خىلى، نەرسە ساقلايدىغان يوغان قۇمغانلار، كوزىلار؛ ئىككىنچى خىلى، يېمەك قويىدىغان ئۇششاق قاچىلار؛ يەنە بىر خىلى، يېمەكلىك پىشۇرۇدىغان ئوتتۇرىچە قاچىلار. قاچىلار تۇرلۇك سىغىمغا توپىلاردىن ياسالغان، يېرىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن سىغىمغا مەرمەر - گرانت تاشلارنىڭ ئۇۋاقلىرىنى ئارىلاشتۇرغان. ئېتنولوگلار-نىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ئاۋسترالىيەدىكى بارماق ئىزلىرىنى كۈزىتىشلىرىگە ئاساسلانغاندا، ساپالچىلىق بىلەن ئاساسەن خوتۇنلار شۇغۇللانغان. ساپال قاچىلارغا تۇرلۇك نەقىشلەر چۇشۇرۇلگەن؛ بەزىلىرى ھەرە چىشلىق نەقىشلەر، تېرىگېنومېتىرىك ۋە گېئومېتىرىك سىزىقلار، ئۆسۈملۈك يوپۇرماقلىرىنىڭ شەكىللىرى، يۆگەم گۈل ۋە باشقىلار. دەسلەپتە بارماقلار ۋە تىرناقلار بىلەن قاچىنىڭ لاي شەكلىگە سىزىلغان

بولسا، كېيىنچىرەك مەخسۇس نەقىش قېلىپلىرى - باسقاقلارنى ئىشلەتكەن.

ساپالچىلىق ئولتۇراقلىشىشنى مۇستەھكەملىگەن ۋە ئادەملەرنىڭ تۇراقسىز قونالغۇلارغا كۆچۈپ يۈرۈشتىن مەھەللە بولۇپ ياشاش جەريانىغا ئۆتۈشىنى تېزلەتكەن. مۇقىم ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن دېھقانچىلىق ۋە قول سانائەت تەرەققىي قىلغان. تەكرىتېغىنىڭ شىمال ۋە جەنۇبلىرىدىكى رايونلاردىن ساپال بۇيۇملار، بولۇپمۇ رەڭدار ساپاللارنىڭ كۆپلەپ تېپىلغانلىقى بۇزۇندا ئاھالىنىڭ خېلى بۇرۇنلا مەھەللە بولۇپ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

فرانسۇز ئارخېئولوگلىرىدىن ف. گرېنارد ئىلچى (خوتەن) شەھىرىنىڭ غەربىگە 9 كىلومېتىر كېلىدىغان بورازان يېزىسىدىكى «يوتقان» مەدەنىيىتى ئىزىدىن 1890-يىلى تاپقان تېپىندىلەر توغرىسىدا مۇنداق يازغان: «بۇ خارابىدىن تېپىلغان نەرسىلەرنىڭ قىممىتى باشقا جايلاردىن تېپىلغان نەرسىلەرنىڭكىدىن ناھايىتى يۇقىرى، يىل-دەۋرىمۇ ناھايىتى قەدىمىي. بۇلار: يۇرۇن قاش، يېشىل قاش... ساپال قاچىلار ئارىسىدا قارا رەڭلىك، بەك پۇختىلىرى بار... قىزىل ساپال پارچىلىرىمۇ بار... خۇمداندا پىشۇرۇلغان كىچىك ھەيكەل ئىنتايىن يۇقىرى سەنئەتلىك، ئىلغار تېخنىكىلىق بولۇپ، جۇڭگودىن كەلگەن ئەمەس، ھىندىستاندىنمۇ كەلگەن ئەمەس... بۇلاردىن بىرى Meduse (مەجۇسى) نىڭ باش ھەيكىلى گرېك ئۇسلۇبىغا تەقلىد قىلىنغاندەك تۇرىدۇ؛ بۇ يەردىن تاپقان باشقا نەرسىلەر ئىچىدە پەقەت موم تامغىنىڭ ئىزى ساقلىنىپ قالغان بىر تېپىندى - ئاپوللون (ApollonCitha—rede) نىڭ ئوبرازىغا ئوخشايدۇ، ۋاقتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ. دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك يېرى شۇكى، بۇ قەدىمكى نەرسىلەردە ھېچقانداق بۇددا دىنىنىڭ ئىزى يوق.»

تۇرمۇش ۋە ئىككىنچى ئىش تەقسىماتى. دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق ئاساسىي ۋە مۇھىم ئىقتىسادىي تارماقلارغا ئايلانغاندا، ساپالچىلىق تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان ۋە قول ھۈنەرىنىڭ باشقا ساھەلىرىمۇ راۋاجلانغان. بۇ، مەدەنىيەتنىڭ تېپىلىشى ۋە تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىشى بىلەنمۇ باغلىق. ئىنسانلار يېڭى تاش قوراللار دەۋرى بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەدەن - تاش دەۋرى - ئېنېئولىت (لاتىنچە —aeneus مەدەن) ياكى كونكرېت مەدەن نامى بىلەن ئېيتقاندا، خالكولىت (لاتىنچە xalkos - مىس) - مىس - تاش دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇ دەۋرلەر ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقى بىلەن پەرقلىنىدۇ. تەخمىنەن، بۇ دەۋرلەر مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4000 - 3000 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ. برونزا دەۋرى بولسا، ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك، چۈنكى برونزا مىس بىلەن قەلەينىڭ بىرىكمىسىدىن ھاسىل بولىدۇ. ئادەتتە برونزنىڭ تۇچ دەيمىز. مىس يۇمشاق بولغاچقا، بۇيۇملارنى ياساشتا قاتتىق تاشتىن ئىشلەنگەن قوراللارغا يەتمەيتتى. لېكىن ياغاچ ۋە تاشلار دۇنياسىدا مەدەنىيەتنىڭ تېپىلىشى ئىنسانىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدىكى غايەت زور ئۆزگىرىشنىڭ باشلىنىشى بولغان. يېڭى تاش قوراللار دەۋرى بىلەن برونزا دەۋرى گىرەلەشكەن مەزگىلدە، ئىشلەپچىقىرىش تېز راۋاجلانغان.

تۇرمۇرنىڭ تېپىلىشى پۈتكۈل ماددىي مەدەنىيەتنىڭ قىياپىتىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن، شۇنىڭدەك يېقىنقى 3000 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ مۇھىم ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ زۆرۈر شەرتى بولۇپ بەرگەن. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك تۇمۇر «تارىختا ئىنقىلابىي رول ئوينىغان». مىلادىدىن 2000 يىل ئىلگىرى تۇمۇر كەمرەك ئۇچرىغان بولسا، مىڭ يىل ئىلگىرى تۇمۇر ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن. ئورۇمچى تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىي باغرىلىرىدا، قۇمۇل مورىگودا، تاشقورغاننىڭ شامبابا رايونىدا، ياركەنتتە تۇمۇرده ئىشلەنگەن قورال-ياراغلار بارلىقىنى «مۇتيەنزى تەزكىرىسى» ۋە «خەنئامە» نىڭ «غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى» دە قەيت قىلغان (مۇتيەنزى يەنى جۇ سۇلالىسىدىن مۇڭاك مىلادىدىن ئىلگىرى 1001 - 987 - يىللىرى ئۆتكەنلىكى مەلۇم) شۇنىڭدەك ئالتۇنتاغ، قاراقۇرۇم ئېتەكلىرىدە، جۇملىدىن چەرچەن، نىيە خارابىلىرىدا تۇمۇر تاۋلاش ئوچاقلىرى تېپىلدى. قەدىمكى زامانداتۇمۇر قوراللار سوقۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان، توچ قوراللار بولسا، قۇيۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان.

مىس-تۇمۇر قوراللىرى كونا ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا زور تۈرتكە بولغان. تۇمۇرچىلىك، ياغاچچىلىق، ساپالچىلىق سانائەتلىرى بالدۇرقىدىن ئوڭۇشلۇق تەرەققىي قىلغان، مىس ۋە تۇمۇردىن تۈرلۈك ياراغلار - قىلىچ، شەمشەر، نەيزە، پىچاق، خەنجەر ياساش - سوقۇش ئۇمۇلاشقان.

ئىشلەپچىقىرىش بارغانسېرى مۇرەككەپلەشكەن، 2-قېتىمقى چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى كېلىپ چىققان، يەنى قول ھۈنەرۋەنلىك دېھقانچىلىقتىن ئايرىلىپ چىققان. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىككىنچى چوڭ تارمىقى بولغان دېھقانچىلىق بىلەن قول ھۈنەرۋەنلىكنىڭ ئايرىلىشى نەتىجىسىدە، ئالماشتۇرۇشنى كۆزلىگەن بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش - تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى ۋۇجۇدقا كەلگەن.

ئىلگىرىكى تەڭ قىممەتلىك بۇيۇم - چارۋا مال ۋە ئۇنىڭ مويىنلىرىنى باھا ئۆلچىمى قىلىش ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشكەن؛ ئۇنىڭ ئورنىنى ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار ۋە مەدەن (ئاۋۋال مىس، كېيىنرەك قىممەتلىك مېتال) ئىگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن سودا-تىجارەت بارا-بارا شەكىللىنىپ، ئىككىنچى ئاربىدا مال ئالماشتۇرغۇچىلار ئايرىلىپ چىققان. تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز بۇ ساھەدە ناھايىتى پائالىيەتچان بولۇپ، ئارتۇقچىلىقلىرىنى نامايەن قىلغان.

يۇڭ توقۇمىچىلىق. يارىش يازىقى ۋە تۇرۇم سايى (جۇڭخارىيە ۋە تارىم ۋادىسى) ئاھالىسىنىڭ چېدىر-ئۆيلىرى، كۆرپە-تۆشەكلىرى ۋە ئىگىن-ئايا-غلىرى ئاساسەن يۇڭ توقۇلمىلار بولغانىدى. بۇنى قۇمۇل لاپچۇق، لوپنۇر، چارقىلىق، مىرەن، نىيە قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان زىلچا-پالازلار، گىلەم پارچىلىرى، يۇڭدىن توقۇلغان كىيىم-كېچەكلەر، شۇنىڭدەك تارىخىي يازما مەنبەلەردىكى بايانلار ئىسپاتلىدى. مەسىلەن، لوپنۇر ۋە نىيىلەردىن تېپىلغان گىلەم پارچىلىرى ئالتە خىل رەڭلىك يۇڭ يىپتىن رومبا شەكلىدە گۈل چىقىرىپ توقۇلغان. «قەدىمنامە» نىڭ بىر قىسمى بولغان «يۇيگۇڭ» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە، تارىم ئاھالىسى زىلچا-گىلەم توقۇش ھۈنىرىنى خېلى بۇرۇنلا ئىجاد قىلغان. قۇمۇل لاپچۇقىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چۆلدە قالغان قەبرىلەر (ئارخېئولوگلارنىڭ ئېنىقلىشىچە، باشلانغۇچ

جامائەنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىكى قېرىنداش مىللەت قەبرىلىرى) دىن تېپىلغان كېيىم-كېچەكلەر مۇنداق: مۇرىدىغا كىيگۈزۈلگەن ئىگىز قىزىل، قوڭۇر، يېشىل، قارايۇڭدا رەڭلىك قىلىپ، چوڭ-كىچىك كاتەكچە، رەڭدار يوللۇق توقۇلغان رەختتىن تىكىلگەن؛ ئايال مۇرىدىنىڭ ئۈچىسىدىكى ئىگىز قىزىل تەگلىككە تىرىگىنومېتىرىك شەكىلدە يامرىتىپ، سىرىق يۇڭدا كەشتىلەنگەن. مىرەندىن تېپىلغان قاتقان مۇرىدىلارنىڭ ئىگىنلىرىمۇ رەڭلىك يۇڭ توقۇلمىلار ئىكەن.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي بېيجىڭدا ئۇيۇشتۇرغان كۆزگەزمىگە «تارىخىي دەۋرلەردىكى توقۇلما ماللار» قويۇلغان. بۇ تېپىندىلەر بۇنىڭدىن 3 ـ 4 مىڭ يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە تەئەللۇق ياغاچ، مىس، سۆڭەكلەردىن ياسالغان چەچەك، كۆرەك، چىغرىق، تۇمۇنە، يىگ، ئۇرچۇق ۋە توقۇلما رەختلەر؛ بۇ تېپىندىلەر قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ يۇڭ قىرقىش، ساۋاش-ئېتىش، ئىگىرىش، توقۇش ۋە ئىگىن تىكىشتەك ئىلغار تېخنىكىنى يارىتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك نۇقتا شۇكى، مەيلى قۇمۇلدىكى لاپچۇقتىن، توقسۇندىكى ئالغۇيدىن ياكى چارقىلىقتىكى مىرەندىن بولسۇن، تېپىلغان يۇڭ توقۇلمىلارنىڭ توقۇلۇش ئۇسۇلى ۋە چىقىرىلغان گۈل نۇسخىلىرى ئاساسەن ئوخشاش. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز يۇڭ توقۇلمىلارنى ئۆزلىرى ئىستېمال قىلغاندىن تاشقىرى گۈللۈك كىگىز، پالاز، زىلجا، چەكمەنلەرنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ، مالغا ئالماشتۇرغانلىقىنى تارىخىي يازما مەنبەلەر دەلىللەيدۇ.

قاشتاشچىلىق. يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىغا تەئەللۇق دەپ مۆلچەرلەنگەن (گەنسۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان) خوتەن قاشتېشى، ئەنياڭدىكى «يېن خارابىسى» قەبرىستانلىقىنىڭ 5-قەبرىسىدىن چىققان قاشتاش بۇيۇملار، جېجيانگنىڭ مودو خارابىسىدىن، گۇاڭدۇڭنىڭ شىشا قەبرىستانلىقىدىن، شەندۇڭنىڭ لۇڭشەن خارابىسىدىن، خېنەننىڭ سولى خارابىسىدىن تېپىلغان قاشتاش بويۇملار كەم دېگەندە شاك دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 18-11-ئەسىرلەر) دە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ئىلىپ بېرىلغانلىقى مەلۇم. «گۈەنزى» كىتابىدا، «قاشتاش گۈزلەر يېنىدىكى تاغدىن چىقىدۇ» («ئۆلچەم»، «ئەل خەزىنىسى»، «مىزان» دېگەن تارىخىي مەنبەلەردىمۇ شۇنداق قەيت قىلىنغان) ۋە «قاشتاش چىقىدىغان دىيار بىلەن جۇ سۇلالىسىنىڭ ئارىلىقى 7800 يول كېلىدۇ» دەپ قەيت قىلىنغىنىغا قارىغاندا تەخمىنەن) رايونىدىن چىققانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. قاشتېشىنى قېزىش ۋە قاشتېشىدىن تۇرلۇك بۇيۇملارنى ئىشلەش ناھايىتى قاتتىق قوراللارنىڭ بولۇشىنى ۋە ئىنچىكە ھۈنەر-سەنئەتنى تەلەپ قىلىدۇ. دېمەك، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز مىلادىدىن 2000 يىل ئىلگىرىلا قاشتاشچىلىق ھۈنىرىنى كەشپ قىلغان.

قول ھۈنەرۋەنلىك ئۆز ئالدىغا مۇھىم بىر ئىقتىسادىي تارماق بولۇپ شەكىللەنگەندىن كېيىن، قول ھۈنەرۋەنلىكمۇ تۇرلۇك كەسىپلەرگە بۆلۈنگەن: كوزىچىلىق، مىسكەرلىك، كۆنچىلىك، تۆمۇرچىلىك، خالۇاپلىق، ياغاچچىلىق (جۇملىدىن قىرغۇچلىق)، تاشچىلىق، تامچىلىق (بىناكارلىق)، زەرگەرلىك ۋە باشقىلار.

بىناكارلىقنى ئالساق، ئادەملەرنىڭ ئولتۇراقلىشىشىدا مۇھىم كەسىپ بولۇپ، خېلى بۇرۇن راۋاجلانغان. ئادەملەر مەھەللە-كەنت بولۇپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، نوپۇسنىڭ ئۆسۈشى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەت توقۇنۇشى تۇپەيلىدىن، مەھەللىلەرنى ئىھاتىگە ئېلىش يولى بىلەن قوغدىنىش تەدبىرلىرى قوللىنىلغان. ئارخېئولوگلارنىڭ تەتقىق قىلىشچە، كىچىك قورغانلار بىرونزا - تۇنج دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا ۋۇجۇدقا كېلىشكە باشلىغان. تۆمۇر قورال دەۋرىدە بولسا، قورغان بىنا قىلىش ئومۇملاشقان. مۇنداق قورغانلار دەسلەپتە تولاراق ئېگىز دۆڭلەرگە، دەريانىڭ ئېگىز قاشلىرىغا تاش-ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ بىنا قىلىنغان. تۇزلەڭلەردە بولسا، سوقما تاملار بىلەن بىنا قىلىنغان. تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ تۇزۇلۇشىمۇ ئادەملەر ماكانلاشقان يەرلەرنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا بېقىپ ھەر خىل بولغان. كىچىك قورغانلار كېيىنكى تەرەققىيات نەتىجىسىدە «بالىق» ياكى «كەنت» (شەھەر) لەرگە ئاساس بولغان. خۇسۇسىي مۇلۇكنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن، بارا - باراشەھەر دۆلەتلىرى - «كىچىك ئەل» ۋۇجۇدقاكەلگەن. تارىم ئويمانلىقىدا بولسا، مۇنداق دۆلەتلەر تۆمۇر قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا پەيدا بولغانلىقىنى تارىخىي مەنبەلەر دەلىللەيدۇ.

2. مەدەنىي ھايات

مەدەنىي ھايات دېگەندە مەنىۋى مەدەنىيەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجادىي تەسەۋۋۇر كۈچى ۋە كەشپىياتچىلىق ئىقتىدارى تارىخنىڭ تۇرلۇك باسقۇچلىرىدا بولۇپمۇ مەنىۋى مەدەنىيەت ساھەسىدىمۇ ئالاھىدە نامايەن بولغان.

دەرۋەقە، جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشى جەمئىيەتنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتىغا، شۇنداقلا ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتكە باغلىق بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ سەۋىيىسىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدا بىز قەدىمكى ئادەملەرنىڭ تەپەككۇر - چۈشەنچىلىرى، دىنىي ھەم مەنتىقىي قاراشلىرى توغرىسىدا قىسقىچە پىكىر يۈرگۈزدۇق. ئەمدى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ باشقا تەرەپلىرىگە نەزەر ئاغدۇرايلى.

ئادەتتە، دۇنيا تارىخشۇناسلىرى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر توغرىسىدا تەھرىر ياكى تەقرىز قىلغاندا: قەدىمكى مىسىر مەدەنىيىتىنى يېزىق، دىن، ئەدەبىيات، بىناكارلىق، ئويمىكارلىق ۋە رەسساملىق، ئىلىم-پەندىن ئىبارەت دەيدۇ؛ سۇمېر-بابىل مەدەنىيىتىنى يېزىق، دىن، ئەدەبىيات، ئىلىم-پەندىن ئىبارەت؛ يۇنانىنىڭ كلاسسىك مەدەنىيىتىنى ئەدەبىيات، سەنئەت، پەلسەپە، ئىلىم-پەن، تارىخشۇناسلىقتىن ئىبارەت دەيدۇ؛ رىم مەدەنىيىتىنىمۇ ئەدەبىيات، بىناكارلىق ۋە سەنئەت، تارىخشۇناسلىق، پەلسەپە، ئىلىم-پەندىن ئىبارەت دەيدۇ. ئەمما، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىغا دائىر يازما مەنبەلەر ناھايىتى كەمچىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەقىقىي ئەھۋالى توغرىسىدا ئېنىق بايان قىلىپ بېرىش تەس. پەقەت ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلەرگە ئاساسەن، يازما مەنبەلەردە ياندىشىپ يېزىلغانلارنى يېپ ئۆچى قىلىپ، قىياسەن پىكىر يۈرگۈزۈش مۇمكىن.

بېزەك

تەخمىنەن كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدىن كېيىن ئىنسانلاردا گۈزەللىك تۇيغۇسىنىڭ ئاممىللىرى پەيدا بولغان. ئالدى بىلەن ئادەملەر ئۆز

تەنلىرىنى بېزەشكە كۆڭۈل بۆلگەن. مېنېرال بوياقلارنىڭ پەيدا بولۇشى ئەنە شۇنى كۆرسىتىدۇ. مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان بوياقلارنى ئادەملەر ئۆزلىرىنى بېزەش ئۈچۈن ئىشلەتكەن بولسا، بوياقلار ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ئالگ-پىكرىدە ئوت، قۇياش، كۈن-تۈن قاتارلىق سىمۋوللار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئەقلىي چۈشەنچىلەر بىلەنمۇ گىرەلىشىپ كەتكەن. ئىنسانلار ئۆزلىرى ياشىغان مۇھىتقا ۋە ئەقلىي چۈشەنچىسىگە ئاساسەن، بوياقلارنى تاللىغان. ئۇلار ئىلگىرى ئۆسۈملۈكلەردىن بوياق ئالغان. مەسىلەن، «چاۋزۇ» دېگەن چانقالدىن قىزىل بوياق چىقارغان؛ تاغ جىنىسلىرىدىن «قاراغۇ» (بىر خىل زاك) نى تاپقان.

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدىن ھېسابلانغان قىزىل دىلار بەدەنلىرىنى بېزەشتە قىزىل رەڭنى ئىشلەتكەچكە، قوشنا قەۋملەر ئۇلارنى «قىزىل دىلار» دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. قەدىمكى ئىنسانلار ئادەتتە جەڭ ۋاقتىدا ياكى تەنتەنىلىك سورۇنلاردا تەنلىرىنى قىزىل رەڭدە تۇرلۇك نەقىشلەر بىلەن بېزىگەن. مەسىلەن، سىبىرىيىدىن ئامېرىكا قىتئەسىگە كۆچۈپ بارغان «ھىندىيان» لارنىڭ يۇز ۋە كۆكرەك، ئۇچىلىرىغا قىزىل-ئاق رەڭلەردە يول-يول سىزىقلار، تۇرلۇك بېزەك شەكىللەرنى سىزىۋېلىشىدىن ئۇلارنىڭ قەدىمكى يۇرتىدا ياشىغان قەۋملەر مۇشۇنداق قىلىدىغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. بۇنداق بېزەشنى ئەجدادلىرىمىز «بود بېزەك» (بوي-بەدەن زىننىتى) دەپ ئاتىغان، بۇنى يەڭگۈشلەپ تۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا، يۇز ۋە تەن ھەم بىلەك ئەتلىرىگە رەڭلىك نەشتەر ياكى تىكەنەك بىلەن گۈل - شەكىللەر چىكىپ بېزەش ئادىتىمۇ بولغان. بۇ كۆپىنچە خوتۇنلار قىلىدىغان بېزەك ئىكەن. بۇنى «تۇكۇن» دەپ ئاتىغان. رۇس ساياھەتچىسى مىكلوخوماكلاينىڭ خاتىرىسىدە يېزىلىشىچە، پاپۇئاسلار (يېڭى گىۋىنىيە خەلقى) بالىلارغا چاچ چىقىشى بىلەنلا قارا بوياپ قويىدىكەن؛ بالا ئۇچ - تۆت ياشقا كىرگەندە چېچىنى چۈشۈرۈۋېتىدىكەن. بالىلارنىڭ چاچلىرىدا پاراز-تلارنىڭ پەيدا بولماسلىقى ئۈچۈن ھۆل كۈلنى چاچلىرىغا سۈرتۈپ قويىدىكەن. بالا 10-14ياشقا يەتكەندە قۇموش تارغاق بىلەن كۈنگە بىرقانچە قېتىم تارايدىكەن. ھىندىيانلارنىڭ ئادەتلىرىدىن قىياس قىلغاندا، قىزىل دى ۋە گۈزلەردە چاچ ئۆرۈش ئومۇملاشقانىكەن. يېگىت-قىزلار ئۆي-ئوچاقلىق بولغاندا، ئەرلەر چېكە چاچلىرىنى ئىككى تال ئۆرۈپ، ئۈچىنى ئارقا چېچىغا قوشۇپ سېلىندۇرۇپ قويىدىكەن. بۇ «جۈپلۈك» نىڭ بەلگىسى بولسا كېرەك. قىزلار بولسا چاچلىرىنى ئۇششاق ئۆرۈيدىكەن، ئوغۇللار ئۆرىمەيدىكەن. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زامانلاردىلا چاچلىرىنى بېزەشكە ئەھمىيەت بەرگەنىكەن. جىگدە يېلىمىنى چاچقا سۈرۈش قەدىمدىن قالغان ئادەت ئىكەن. جىگدەيېلىمى بىرىنچىدىن چاچنى پارقىرىتىدىكەن ۋە چاچقا قۇۋۋەت بولىدىكەن، ئىككىنچىدىن، چاچنى پاراز-تلاردىن ساقلايدىكەن.

رۇس ساياھەتچىلىرىدىن پرژېۋالىسكىي مۇنداق يازغان: «ھازىر چەرچەن ئاھالىسى بەزى قەبىرە ساندۇقلىرىنى ئوچرىتقان. ئۇنىڭدىكى قاتقان مۇردىلار چىرىمەي ساقلانغان... ئەرنىڭ بويى ئېگىز ھەم ئۇزۇن چېچى بار؛ ئايالنىڭ چېچى ئۆرۈلگەن. قەبرىدە 12دانە ئەر مۇردا بولۇپ، ئولتۇرغۇزۇپ دەپىن قىلىنغان... كىيىملىرى يوق توقۇلما؛ ئۇششاق نوقۇتتەك ئالتۇن مونچاقلار بىلەن جىيەكلەنگەن. بەزىدە، مۇردىلارنىڭ يېنىدىن ئات-قوي سۆڭەكلىرى تېپىلدى. چەرچەنلىكلەر تارىم دەرياسىنىڭ ئوك قىرغىقىدىكى ئاقتارما كەنتىنىڭ ئۇدۇلىدىكى «شەھىرى كۆتەك» (ئالتۇن كۆتەك شەھىرى) دىنمۇ يادىكارلىقلارنى كۆپ ئوچرىتىدىكەن».

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدىن «ئات پاچاقلىقلار» دەپ ئاتالغان دىڭلىن قەۋمى ئاتنىڭ شىراق تېرىسىدىن دەپتىن قىلىپ، چاچلىرىغا كىيىۋالىدىكەن. بۇ بىرىنچىدىن، قىشتا سوغۇقتىن ساقلىسا، ئىككىنچىدىن، چانقاللىقلاردا شاخ-شۇمبا، تىكەنلەردىن ساقلايدىكەن. خوتۇن-قىزلار باشلىرىغا تەبىئىي گۈل-چېچەكلەردىن بېزەكلەر تاقىغان؛ ھازىرقى چاغدىمۇ چېكىگە گۈل قىستۇرۇش، مەشرەپلەردە گۈل ئويۇنى قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن تارتىپ گۈل خۇمار ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە كېرەك؛ ئاندىن دوپپا-تەلپەكلىرىگە بالدۇر سۆڭەك-چىشلاردىن، كېيىن مىس - تۇچلاردىن ياسالغان جىيەك-قاداقلار، پەر-مامۇقلاردىن ئوتۇغاتلار تاقىسا، ئەرلەر يازلىق-قىشلىق قالپاق-تۇماقلىرىغا چاغىر-توغرۇل قۇشلارنىڭ پەيلىرىنى قادىۋالىدىكەن. تارىخىي يازما مەنبەلەردە، دى~دىڭلىنلار باشلىرىغا لاچىن قاناتلىرىنى قادىۋالىدۇ؛ ناھايىتى جەبدەس-جەسۇر، ئۇستا چەۋەنداز ھەم تىيرەندازدەپ تەسۋىرلەنگەنلىكى ئەنە شۇنداق بېزەككە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ.

سەنئەت

ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە خاراكتېرى توغرىسىدا ئارخېئولوگلار ۋە ئېتنولوگلار تۇرلۇك پىكىرلەرنى بايان قىلغان. تارىخشۇناسلار دۇنيا قەۋملىرىنىڭ سەنئەتلىرى توغرىسىدا كىتابلار يازغاندا، كۆپىنچە قەدىمكى مىسىر، بابىل-ئاسۇرىيە، يۇنان-ھىندىستانىنىڭ، ئاندىن قالسا ئىران - ئوتتۇرا ئاسىيا-تۇزلەشكەنلىكىنىڭ سەنئەتلىرى توغرىسىدا ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىشىدۇ. ئۇزاق زامانلارغىچە تەبىئىي-ئىجتىمائىي شارائىتلار تۇپەيلىدىن يېرىم كۆچمەن ھالىتىدە قالغان ياكى ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ لېكىن بېكىنمە-توسۇق شارائىت ئىچىدە ياشىغان قەۋملەرنىڭ سەنئەت يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا رەسمىي تارىخ كىتابلىرىدا يوق دېيەرلىك سۆزلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇملىدىن ئالتاي-تەكرىتاغ، يارىش يازىقى، تۇرۇم سايلىقىدا ياشىغان قەدىمكى قەۋملەرنىڭ سەنئەتلىرى توغرىسىدا قىياتاش رەسىملىرى، مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن قىزىلغان تېپىندىلاردىكى نەقىش-شەكىللەر ۋە بىناكارلىق ئۇسلۇبىدىكى ئۆزگىچىلىكلەر تەتقىق قىلىنسا، مەزكۇر سەنئەت ئىجادكارلىرىنىڭ قانچىلىك ماھىر سەنئەتكار ئىكەنلىكى گەۋدىلىنىدۇ.

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ياراتقان ئىپتىدائىي سەنئەت توغرىسىدا، كۆزگە كۆرۈنگەن ئۇيغۇر ئارخېئولوگلىرىمىزدىن ئابدۇقەييۇم خوجا كۆپ ئەمگەك سىڭدۈرۈپ يازغان «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت» دېگەن تارىخىي - ئىلمىي ئەسىرىدە مەخسۇس بايان قىلىنغان. شۇڭا، مەن بۇ تەسنىپىمدە ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ ئايرىم ساھەلىرى ئۈستىدىلا قىسقىچە توختىلىمەن.

سەنئەت ئەسەرلىرى كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا رەسمىي پەيدا بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ نۇرغۇنلىغان رېئال رەسىملەر، ئويمىكارلىق

ئەسەرلىرىنى ياراتقانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلەر كەينى-كەينىدىن ئىسپاتلاپ كەلمەكتە. بۇنداق تەسۋىرىي سەنئەتنىڭ شەكىللىرى خىلمۇ خىل، ئۇسلۇبلىرىمۇ خىلمۇ خىل بولۇپ، تاشلارغا ۋە سۆڭەكلەرگە، ساپال قاچىلارغا چۈشۈرۈلگەن ئەسەرلەردە رېئالىستىك روھ ۋە تۇرمۇش بوياقلىرى گەۋدىلەندۈرۈلگەن، شۇنىڭدەك گۈزەللىكتە خېلى يۈكسەك سەۋىيە ئىپادىلەنگەن. مەزمۇنلىرىمۇ مول-كۆل بولۇپ، ھايۋانات، ئۆسۈملۈك ۋە چەررەندە-پەررەندىلەر، ئوۋچىلار، جەڭچىلەر، ئېكىنچىلەر، چارۋىچىلار، ئۇسسۇلچىلار، سازچىلار، سېركچىلەر جانلىق تەسۋىرلەنگەن. بەزى رەسىملەر ناھايىتى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئىشلەنگەن بولۇپ، گۈزەللىك دەرىجىسى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىمۇ ھەيران قالدۇرىدۇ. ئىپتىدائىي قەبىلىلەر ياراتقان رەسىملەرنىڭ كۆپىنچىسى دىنىي ئەقىدە بىلەن مۇناسىۋىتى بولماي، ئادەملەرنىڭ ھېس-تۇيغۇ ۋە كەيپى-ھاللىرى ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، بەزى قەبىلىلەر ئوۋ ياكى جەڭدىن ئىلگىرى يەرلەرگە شەكىللەر سىزىپ، سىزىقلار ئۈستىدە تۈرلۈك نىقابلانغان ھالدا ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرىنى ئورۇنداش ئارقىلىق قىلماقچى بولغان ئوۋ-جەڭ پائالىيەتلىرىگە ئۇتۇقلار تىلىسە، بەزى قەبىلىلەر ئۇنداق پائالىيەتلەردىن كېيىن ئاشۇنداق ئويۇن - تاماشا بىلەن غەلىبىسىنى تەنتەنە قىلغان.

نەغمە ۋە ئۇسسۇل. سەنئەتنىڭ مۇھىم بىر ساھەسى بولغان كۈي-چالغۇنى ئالساق، مۇزىكا سەنئىتى ئىنسانلاردا ئەمگەك بىلەن تەڭ يارىتىلغان. ئىنسانلاردا رېتىم تۇيغۇسى پەيدابولۇپ، مەلۇم قانۇنىيەت بىلەن تەكرارلانغان ئاۋازلار گۇرۇپپىسىنى ياكى ئۆز ئارا ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئاۋازلارنى سېزىش قابىلىيىتى تۇغۇلغان. لېكىن ئىنسانلاردىكى بۇ خۇسۇسىيەت سەزگۈ ئەزالىرى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم سەۋىيىگە يەتكەندە پەيدا بولغان. بۇ ھەقتە ماركس مۇنداق دېگەن: «سوبيېكتىپ جەھەتتە ئىنسانلارنىڭ ھېسسىي بايلىققا ئېرىشكەنلىكى، مۇزىكىدىن ھوزۇرلىنىدىغان قۇلاققا، شەكلىي گۈزەللىكنى پەرق ئېتىدىغان كۆزگە ئېرىشكەنلىكى پەقەت ئىنسانىيەتنىڭ ئوبيېكتىپ سۈرەتتە كېڭىيىپ بارغان ماھىيەتلىك بايلىقىدۇر، خالاس».

ئالىملارنىڭ بەزى رايونلاردىكى ئىپتىدائىي قەبىلىلەرنى تەكشۈرۈپ كۆزىتىشىچە، ئۇلارنىڭ مۇزىكا تونلىرى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، la دىن mi غىچىلا بولغان. رېتىملىق ئاۋازلار بارا-بارا مۇرەككەپلەشكەن. تارىخىي يازما مەنبەلەردە، ئورال-ئالتاي، تەڭرىتاغ-تا-رىم قەۋملىرىنىڭ ناخشا-مۇزىكىغا ھەۋەسلىك ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. ئەڭ بۇرۇن ئەمگەك-تەنتەنە مۇزىكىسى پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇر ناخشىلىرىنىڭ تۈرلىرىدىن دالا-ئورمان ۋە ئېتىز-خامان ناخشىلىرى ئادەتتە سوزۇلۇپ ئېيتىلىدۇ ۋە سادالىرى ئۇزاقلارغا كېتىدۇ. «ۋېينامە»نىڭ «گاۋچى» (ئېگىز ھارۋىلىقلار ياكى قاڭقىللار ياكى توخرىلار) دېگەن ماۋزۇسىدا: «بۇ ئادەملەر خۇددى بۆرە ھۇۋلىغاندەك ئۈنلىرىنى سوزۇپ ناخشا ئېيتىدۇ» دەپ يېزىلغانلىقى قەدىمكى ناخشىلىرىمىزنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرگەن.

ناخشىلارغا تەڭكەش قىلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە ئالىملار تۈرلۈك پىكىر بايان قىلىشقان. بەزىلەر ئاۋۋال «دۇمباق» ئىجاد قىلىنغان، ئاندىن پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ (مەسىلەن، نەي تىپىدىكى) ئىجاد قىلىنغان دەيدۇ. ئالىملار ئۆزلىرى تەكشۈرگەن «ئىپتىدائىي قەبىلىلەر»نىڭ تۇرمۇش شارائىتلىرىگە قاراپ، ئاشۇنداق ھەر خىل پىكىر قىلىشقان. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ياشاش تەرزىگە ۋە مۇھىتىغا ئاساسلانغاندا، ئالدى بىلەن پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ ئىجاد قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، كېيىك، ئارقار مۈڭگۈزلىرىدىن «بۇرغا»، قۇمۇش بوغۇملىرىدىن «سىبىزغا»، كېيىنچە «بالىمان»، ئاندىن كېيىن تاش-تاياقلاردىن «چاكىلداق»، ئۆچكە-موزاي تېرىلىرىدىن «دۇمباق» ئىجاد قىلىنغان دېگەن پىكىر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇ چالغۇ ئەسۋابلىرىغا ئۇلارنى چالغاندا چىققان ئاۋازنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ نام قويغان. مەسىلەن، «دۇمباق» - «دۇم-دۇم-پاق» دېگەن ئاۋازدىن، «بۇرغا» - بۇۋ... قىلىپ بۇرقىغان ئاۋازدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. كېيىنچە دۇمباقلارنىڭ تۈرى كۆپەيگەن: چېكىپ ياكى سوقۇپ چالىدىغان ھەرخىل دۇمباقلار ياسالغان. «داپ» - «داپپۇر-داپ» دېگەن ئاۋازدىن ئېلىنغان (بەزى مۇزىكا تارىخچىلىرى «داپ» قەدىمكى كۇچا تىلى «داپ-لاپ»نىڭ قىسقارتىلمىسى دەيدۇ). تارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرى بولسا، كېيىنچىرەك پەيدا بولغان، مۇنداق چالغۇلارنىڭ بوۋىسى «تاراڭ-بىر» بولۇپ، كېيىن «تامبىر» بولۇپ ئۆزگەرگەن، بۇ دەسلەپتە جۈپ تارلىق (ئۈچەيدىن ئىشلەنگەن تار) چالغۇ بولۇپ، بارا-بارا «دومبىر»، «ئۈچتار»، «جۈپتار» قاتارلىق چالغۇلار كېلىپ چىققان دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. چالغۇ ئەسۋابلىرى دەسلەپتە تۇرمۇش ئېھتىياجىدىن (ئوۋچىلار بىر-بىرىنى خەۋەردار قىلىش، چارۋىچىلار يىراققا يايلاپ كەتكەن ماللارنى يىغىش ئۈچۈن بۇرغىنى، ئوۋ ھايۋانلىرىنى ئۈركىتىش ئۈچۈن دۇمباقنى) ئىجاد قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

ئۇسسۇلمۇ مۇزىكىغا باغلىق ھالدا پەيدا بولغان. بەزى ئۇسسۇللار ئادەملەرنىڭ ياشاش پائالىيەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان. مەسىلەن، ئوۋچىلىق، جەڭ ھەرىكەتلىرى ياكى كۆڭۈل ئېچىش-قىزىقچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇسسۇللار. قەدىمكى زاماندا ئەڭ ئومۇملاشقىنى ھايۋان ياكى ئۆسۈملۈككە تەقلىد قىلىپ ئورۇندىغان ئۇسسۇللاردۇر. دىنىي ئەقىدىلەر پەيدا بولغاندىن كېيىن، بەزى ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى سېھرىگەرلىك-پىرخۇنلۇق (ئېنىقراقى شامانلىق) بىلەن ئالاقىدار بولسا كېرەك. ئومۇمەن، ئىپتىدائىي ئادەملەر تۇرمۇشتا بىرەر مۇھىم ۋەقە، ھادىسە يۈز بەرگەن ھامان نەغمە-ناۋا (ناخشا-ئۇسسۇل ۋە چالغۇ پائالىيەتلىرى) ئۆتكۈزگەن. مەسىلەن، زەپەر تەنتەنىسى، توي مۇراسىمى (ئات قويدى تويى، ئۆيلۈك-ئوچاقلىق تويى)، ئۆلۈم تەزىيىسى بولغاندا نەغمە-ناۋا قىلىشقان. يېقىنقى زامانغىچە ساقلىنىپ قالغان ئىپتىدائىي قەبىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى تەكشۈرۈشتىن ھاسىل قىلىنغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى ئادەملەر بۇرۇنقى ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ تۇرمۇشلىرىدىن ئېپىزوتلارنى ئىپادىلەيدىغان ناخشا-ئۇسسۇل پائالىيەتلىرىنى كۆپرەك ئۇيۇشتۇرىدىكەن. كېيىنكى چاغلاردا مۇنداق مۇزىكىلىق پائالىيەتلەردىن تىياتىرچىلىق (دىراماۋە تراگېدىيە) كېلىپ چىققان.

ئېغىز ئەدەبىياتى. ئەمگەككە ماسلاشقان رېتىملىق

ئاۋازلارنىڭ بوغۇم-بوغۇم بولۇپ چىقىشى ئارقىسىدا، ئاۋۋال يەككە بوغۇملۇق سۆزلەر پەيدا بولغىنىدەك، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا قوشاقلارنى توقۇش قەدىمكى ئادەملەرنىڭ بىر خىل تىل سەنئىتى بولۇپ شەكىللەنگەن. ئادەملەر ئېغىر نەرسىلەرنى كۆتۈرگەندە، ھەممە ئادەمنىڭ تەڭكەش ھالدا كۈچ چىقىرىشى ۋە ئۆز ئارا مەدەت بېرىشى ئۈچۈن «ھە-ھۇ» دېگەن رېتىملىق ئاۋازلار دەسلەپكى كۈي شەكلىگە كىرگەن. بۇ بارا-بارا مەنىلىك سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن. دېمەك، قوشاق ئەمگەك بىلەن تەڭ پەيدا بولغان ۋە راۋاجلانغان. تىل ۋە ئەقلىي چۈشەنچىلەرنىڭ يۈكسىلىشى ۋە خىلمۇ خىل مەزمۇنلۇق بولۇشى ئارقىسىدا ئادەملەر، بولۇپمۇ «قام» ۋە «تويىن» لار تەڭرى ۋە ئاغۇنلار توغرىسىدا، ئۆزلىرى مۇقەددەس بىلگەن توتېملىرى توغرىسىدا تۈرلۈك ئەپسانىلەرنى توقۇغان. بۇلار بارا-بارا رىۋايەتلەرگە ئايلانغان. بەزى قەبىلىلەر ئۆزلىرى ئىخلاس قىلغان توتېملىرى (ھايۋان ياكى ئۆسۈملۈك) نى ئىلگىرى ئادەم ئىكەن دەپ بىلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئادەملەر ھايۋان ياكى ئۆسۈملۈككە ئادەم خاراكتېرىنى بەرگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇلارنىڭ ئەجدادى ھون پادىشاھسىنىڭقىزى بىلەن بۆرىدىن ئاپىرىدە بولغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانە، ياكى ئوغۇزخانغا يايلىلىق كۆك بۆرىنىڭ يول باشلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە، ياكى بولمىسا ئۇيغۇلار خاسىيەتلىك دەرەخنىڭ پورەكلىرىدىن ئاپىرىدە بولغان بەش ئوغۇلنىڭ ئەۋلادى ئىكەن دېيىلگەن ئەپسانەۋە باشقىلار. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى تۆۋەن بولغاچقا، ئەپسانىلەرمۇ ئاددىي بولغان. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىلىم توغرىسىدىكى ساۋاتنىڭ ئېشىشى ۋە ئادەملەرنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىكى كونتروللۇق قىلىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ئارقىسىدا ئەپسانىلەرمۇ ئۆزگىرىپ - مۇرەككەپلىشىپ بارغان. تەرەققىيات نەتىجىسىدە ئادەملەر ئۆتمۈشتىكى ھاياتنى تەسۋىرلەپ بېرىش ئۈچۈن قەھرىمانلىق ئەپسانىلىرىنى توقۇپ چىقارغان. بۇنداق ئەپسانىلەردە بەزى ئۆرپ-ئادەتلەر، قائىدە-يوسۇنلار ياكى ئىقتىسادىي تۈرمۇشتىكى بىرەر مۇھىم ۋاستىلەرنى مەلۇم بىر قەھرىمان شەخس يارانقان؛ ياكى ئاتا-بوۋىلىرىنى تەبىئىي ياكى ئىجتىمائىي پالاكەتلەردىن مەلۇم بىر تەدبىرلىك باتۇر قۇتقۇزۇپ قالغان دېگەندەك ئەقىدىلەر سۆزلىنىدۇ. مەسىلەن، خۇاشيالاردىكى پەنگۇ بىلەن نۈيۋا توغرىسىدىكى ئەپسانىدە ئۇزاق قەدىمكى زاماندا دۇنيا بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ ئاپىرىدە بولۇشىغا دائىر چۈشەنچە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. كېيىنرەك قەۋملەر ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ تەسىرى بىلەن ئەپسانىلەرمۇ دىنىي تۈس ئالغان. ئۇيغۇرلارنىڭ «ئالىپ ئەرتوڭا» (ئەفراسىياپ) توغرىسىدىكى رىۋايىتى ناھايىتى ئۇزاق زاماندىن باشلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭ مىڭ ياشقا كىرگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. كېيىنرەك تۈزىتىلگەن نۇسخىلىرىدا بۇ قەھرىماننى نوھ پەيغەمبەرنىڭ دىنىدا دېيىلسە، بەزى نۇسخىلىرىدا مەجۇسى دىنىدا، ھەتتا ئىسلام دىنىدا دەپ سۆزلىنىدۇ. ئەپسۇسكى، قەدىمكى ئېغىز ئەدەبىياتىمىز نەمۇنىلىرىنىڭ يازما نۇسخىلىرى بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن بىزگىچە ئەينەن يېتىپ كېلەلمىگەن.

يېزىق

يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشى، مەنبەسى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلاشقان بولىدۇ. يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا، ئادەملەرنىڭ تەبىئەتنى كونترول قىلىش ئىقتىدارى ئۆسۈپ، ئۇرۇغ-تارىغلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىدۇ. بۇ ئەھۋالدا ئۇرۇغ-تارىغلارنىڭ ئۆي ھايۋانلىرى ۋە نەرسە-كېرەكلىرىنى، شەخسى قورال-ياراغلىرىنى، ئەسۋابلىرىنى پەرق ئېتىش ئېھتىياجى تۇغۇلىدۇ؛ ئەنە شۇ نەرسىلەرگە، ئۆي ھايۋانلىرىغا تۈرلۈك ئۇرۇغ-تارىغلارنىڭ ناملىرى (ۋە بەزى ئۇرۇغ-قەۋملەرنىڭ توتېملىرى) بىلەن ئالاھىدە بەلگە قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. مەسىلەن، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئوغۇزلارنىڭ ھەربىر ئۇرۇغىنىڭ ئايرىم بەلگىسى ۋە ماللىرىغا باسىدىغان ئايرىم تامغىسى بارلىقىنى ئالاھىدە كۆرسەتكەن. رۇس ئارخېئولوگلىرىدىن پوكروۋسكىي «دۇنيانىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت تارىخى» دا، بۇرياتلاردا ئۇرۇغ ئاقساقىلىنىڭ مۇلكىگە ئىشلەتكەن بەلگىلەر (↓ قۇشنىڭ پۇتى، ↑ ئوت ياكى تىرناق، ⚠ ئوقيا، ⊞ چانىنى بىلدۈرىدۇ دېگەنگە ئوخشاش) نى، نىكولىسكىي «ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ مەدەنىيىتى» دە، كۆچمەنچى قەۋملەردە ئاتلارغا ئىگىلىرىنىڭ تامغىلىرى بېسىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. ئەنە شۇنداق ئىدېئوگرافىك بەلگىلەر ئەمەلىيەتتە رەسىملىك يېزىقنىڭ ئىخچاملاشقانلىقى بولۇپ، مەلۇم شەكىل ۋە مەنىلەرنى بىلدۈرگەن؛ شۇنىڭدەك مۇنداق بەلگىلەر كۆپەيگەن ۋە ئىشلىتىلىش دائىرىسى بارغانچە كېڭەيگەن.

دەسلەپتە، بەزى قەبىلىلەر تۈگۈن يېزىقنى قوللانغان. يەنى ئۇلار تانىلارغا ئالاھىدە تۈگۈنلەرنى تۈگۈپ مەلۇم نەرسىنى ئىپادىلىگەن؛ تۈگۈنلەرنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى، سانى، تانىنىڭ باش-ئۇچى يىراق-يېقىنلىقىغا قاراپ مەلۇم ئۇقۇمنى بىلدۈرگەن بەزى تۈگۈنلەرنى ئايرىم مەنىلىك رەڭلەر بىلەن بويا قويغان (سېرىق تۈگۈن - پۇل-مالنى، يېشىل تۈگۈن - ئاشلىق ۋە مېۋە-چىۋىنى، ئاق تۈگۈن - ئامان-ئېسەنلىكنى بىلدۈرگەن). يەنە جىسىم يېزىق دېگەن ئالاھىدەبىرخىل يېزىق ۋاستىسى بولغان. يەنى مەلۇم بىر جىسىم ئارقىلىق بىرەر كىمگە مەلۇم ئۇچۇرنى يەتكۈزگەن ياكى مەلۇم بىر نەرسىنى ئېسىگە سالغان. قەدىمكى ئاخمانىيلەردىن پادىشاھ دارىي ساقلارغا تەسلىم بولمىسا ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغاندا، ساقلار پادىشاھسى جىسىم يېزىق بىلەن جاۋاب قايتۇرغان. يەنى بۇ يېزىق پاقا، چاشقان، قۇش ۋە ئوقتىن تەركىب تاپقان جىسىم يېزىق ئىكەن. بۇنىڭ مەنىسى مۇنداق ئىكەن: ھەي دارىي، قۇشتەك تېز ئۇچۇپ كەت، پاقىدەك كۆلگە كىرىۋال ياكى چاشقاندەك تۆشۈككە يوشۇرۇنۇۋال، بولمىسا ئوق يەيسەن. دېمەك، جىسىم يېزىق ئىروگلىفنىڭ باشلىنىشى دەپ تەھلىل قىلىنماقتا. بۇنداق يېزىقنىڭ سارقىتلىرى ھازىرمۇ بەزى ساۋاتسىز كىشىلەر ئارىسىدا ساقلانماقتا. مەسىلەن، غازاڭ، سامان، يىپ قاتارلىق نەرسىلەرنى كونۋېرتقا سېلىپ يوللاش جىسىم يېزىقنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

يېزىقنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى رەسىم يېزىق. بۇ يېزىقتا كەڭرەك دائىرىدە ھەممە ئادەم چۈشىنەلەيدىغان مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان رەسىملەر قوللىنىلغان. مەسىلەن، ئاسماننى بىلدۈرمەكچى بولسا بىرقانچە يۇلتۇز سىزىلغان؛ يولنى بىلدۈرمەكچى بولسا تاپان ئىزلىرى سىزىلغان؛ مەسىلەن، مېكسىكىلىقلار يېقىنلىقنى بىلدۈرمەكچى بولسا چىشنى، تۇتماقچى بولسابىر جۈپ قولنى سىزىپ قويغان. بەزى قەۋملەر

قىياتاش ياكى ياغاچلارغا تۈرلۈك مەنىلىك بەلگىلەرنى ئويۇپ قويۇش بىلەن مەقسەتلىرىنى ئاڭلاتقان. ئەنە شۇنداق تۈگۈن يېزىق، جىسىم يېزىق، رەسىم يېزىقلارنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىن ئىدېئوگرافىك يېزىق كېلىپ چىققان.

خەنزۇ ئالىملىرى ياڭشياۋ مەدەنىيىتىدىكى يېزىق

1- رەسىم

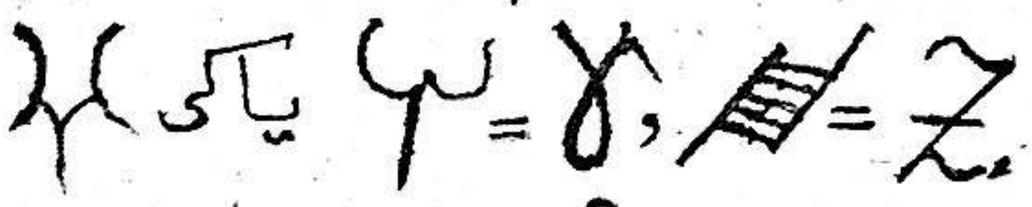

2- رەسىم

3- رەسىم

رولىنى ئوينىغان بەلگىلەرنى تۈگۈن، ئويما ۋە رەسىم يېزىقلار ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن، دەپ ھېسابلايدۇ. ئەمەلىيەتتە شەيئىيلەر توغرىسىدىكى ئۇقۇم، تىل بىلەن بەلگە - يېزىق بىر-بىرىگە باغلىق ھالدا پەيدىنپەي پەيدا بولغان. يېزىق بولسا، ئۇقۇم بىلەن تىلدىن كېيىنرەك پەيدا بولغان. ئارخېئولوگلار ۋە يېزىقشۇناسلارنىڭ تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلانغاندا، دۇنيانىڭ ئەڭ بالدۇر تەرەققىي قىلغان زونىلىرىدىكى قەۋملەر يېزىقنى بالدۇر ئىجاد قىلغان. لېكىن بۇنىڭدىن يېزىق بىر زونىدا پەيدا بولۇپ، شۇ زونىدىن باشقا زونىلارغا تارالغان دېگەن مەنا چىقمايدۇ. بەزى قەۋملەرنىڭ ياراتقان تامغا-بەلگىلىرى يېزىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن، بەزى قەۋملەرنىڭ تامغا - بەلگىلىرى تامغا-بەلگە پېتىچە تۇرۇپ قالغان. ئادەملەر قەبىلە-ئاغۇش بولۇپ ياشاشقا باشلىغاندىن تارتىپ ئۆز ئارا ئالاقىلىشىپ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇپ تۇرغان. يېزىق جەھەتتىمۇ شۇنداق، ئەلۋەتتە.

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز دەپتونۇلغان دىڭلىن، گۈز - سىرلار ياشىغان كەڭرى دىياردا، كەينى-كەينىدىن مەلۇم بولغان قىياتاش رەسىملىرى قاتارىدا خىلمۇ خىل تامغا-بەلگىلەرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق تامغىلاردا مەزمۇن جەھەتتىن ئوۋ، بايرام، ئاممىۋى پائالىيەت سورۇنلىرى، جەڭ-سۈلھ، توي-تۆكۈن، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرى، تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە قورال-ياراغ قاتارلىق پائالىيەتلەر خېلىلا يۇقىرى سەۋىيىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇنداق تامغىلارمۇ يېزىقنىڭ باشلانغۇچ شەكلى بولۇپ، ئىروگلىف بىلەن فونېتىكىلىق يېزىق ئارىلىقىدىكى ئىدېئوگرافىك يېزىق ھېسابلىنىدۇ. بۇنى ئەجدادلىرىمىز «كەرتۈك» دەپ ئاتىغان. قىيا تاشلاردىكى يېزىق تۈسىنى ئالغان بۇ بەلگىلەرنىڭ كاللىگرافىك جەھەتتىن خىلمۇ خىللىقى بۇ «يېزىق» لارنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇلاردىن ئىككى رايوندا تېپىلغانلىرىنىڭ نەمۇنىسىنى تونۇشتۇرىمىز. بۇ نەمۇنىلەر - توقسۇن ناھىيىسى كۆجەي يېزىسىدىكى پەنجىرتاغ قىياتاش رەسىملىرى ئىچىدىكى يېزىق تۈسىنى ئالغان بەلگىلەر (ئابدۇقەييۇم خوجا سىزغان نۇسخا بويىچە 1-رەسىم)؛ سابىق سوۋېت ئارخېئولوگلىرى قاراسۇق دەۋرىگە ئائىت دەپ پەرەز قىلغان ئويپات خارابىسىدىن تېپىلغان ئوشۇق (قوي ئوشۇقى - ئويناش ئۈچۈن ئىشلەنگەن) قا ئويۇلغان بەلگىلەر (جۇلىيەنكۇەن سىزغان نۇسخىلار بويىچە 2-، 3-رەسىملەر) ۋە ئاباقاندىكى ئوردا-قەسىر خارابىسىدىن تېپىلغان خىش-ۋاداڭدىكى بەلگىلەر (3-رەسىم) دىن ئىبارەت.

يېزىقشۇناسلارنىڭ تەتقىقات تەجرىبىلىرىدىن پايدىلىنىپ، بۇ بەلگىلەرنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرىنى مۇنداق قىياس قىلىش مۇمكىن. 1-رەسىم 1-قۇردا: تاغ-ئورمان-تۇرالغۇدىن مېڭىپ-چىقىپ، ئۇتۇق قازىنىش ئۈچۈن ئالقاننى ئالقانغا ئۇرۇپ، چاڭغاق بىلەن كۆلدە «ئاب» (ئوۋ - يوقاق) قىلىمىز. 2-قۇردا: تۇرمۇش-ئەمگەك ۋاستىلىرى يەنى قازان-قومۇش، قورال-ياراغلار: تەڭنە - ئاياق، قوشۇق، سەرنىچ (چېلەك-سۇسىق)، پالتا، ئوقيا، چوماق-بۇلار قەدىمكى قىياتاش رەسىملىرى قاتارىدا چىققان يېزىقسىمان بەلگىلەر، بۇلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى خېلى ئۇزاق بىر دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. 2-، 3-رەسىملەرنى تارىخشۇناس جۇلىيەنكۇەن بۇ يېزىق بەلگىلىرىدە «رۇن» (Runes) ئېلىپبەسىنىڭ ئامىللىرى بار، دەيدۇ. بۇ بەلگىلەرنىڭ تارىخى (خىش-ۋاداڭلارغا چۈشۈرۈلگىنىگە قارىغاندا) 7-ئەسىرگە توغرا كېلىشى مۇمكىن. ئەمما، جۇلىيەنكۇەننىڭ مۇنۇ پىكرىنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن، دەپ تەكىتلەش كېرەك. ئۇ دەيدۇ: «دىڭلىنلار بىرخىل يېزىق بەلگىلىرىنى كەڭ قوللانغان. بۇ بەلگىلەر تۈرلۈك ئامىللاردىن، يەنى ھازىرغىچە ئىسپاتلانغان ۋە يەنسەي (دىڭلىنلار ياشىغان ماكانلاردىن بىرى - نەقىلچى) نىڭ ئۆزىدە قەدىمدىن بۇيانقى بەلگىلەر، چەتتىن كىرگەن جۇڭگو يېزىق بەلگىلىرى ۋە رۇنىي يېزىق بەلگىلىرىدىن تەركىب تاپقان. دىڭلىنلار مەلۇم جەھەتتىن ئۆز تىلىنى ئەشۇ بەلگىلەر بىلەن ئىپادىلىگەن دېيىشكە بولىدۇ». يېزىقشۇناسلارنىڭ قارىشى فونېتىكىلىق - ئېلىپبەلىك يېزىق ئاۋۋال ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى رايونلاردا ئىجاد قىلىنىپ، ئۇ يەردىن شەرققە - غەربكە ۋە جەنۇبقاتارالغان دېگەن پىكىرگە مەركەزلەشكەن. رەين - دوناي بويلىرىدىكى گوتلار ئىشلەتكەن يېزىقنىڭ يادىكارلىقلىرى تېپىلغاندا، ئۇنى دەرھال ئوقۇيالمىغانلىقتىن «رۇنىي» (سىر - سىرلىق) دەپ نام بەرگەن. كېيىن ئورخۇن-يەنسەي بويلىرىدىن تېپىلغان يېزىق يادىكارلىقلىرىنىمۇ «رۇنىي» دەپ ئاتىغان. تومسۇن ۋە رادلوفلار ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن «رۇنىي» بولماي، بەزى ھەرپلەرنىڭ شەكلىي ئوخشاشلىقىغا قاراپ، يېزىقشۇناسلار سوغدىلار ئارقىلىق كىرگەن «ئارامى يېزىقى» دەپ ھۆكۈم قىلىشقان. دەرۋەقە، كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى قەدىمكى لىدىيىنىڭ مەركىزى - سارداختىن ئارخېئولوگلار 1910-1913-يىللىرى نەچچەخىل بىتىكتاشنى تاپقان. بۇ يېزىقنىڭ

قوللىنىلغان ۋاقتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىرگە توغرا كېلىدىكەن. «لىدىيە يېزىقى» غا يېزىقشۇناسلار «لىدىيە-گرېك يېزىقى» ۋە «لىدىيە-ئارامى يېزىقى» دەپ نام بەرگەن. بۇ ئېلىپبەلىك يېزىقتىكى بەزى ھەرپلەرنىڭ شەكلى قەدىمكى ئۇيغۇر-ئورخۇن ئېلىپبەسىدىكى ھەرپلەرگە ئوخشايدۇ. لىدىيە-ئارامى يېزىقى ئوڭدىن سولغا ھەرپلىرى چېتىلماي يېزىلىدۇ، ئۇيغۇر يېزىقى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە ھەرپلەر سۆزمۇ سۆز چېتىلىپ يېزىلىدۇ. لېكىن كۆپچىلىك ھەرپلەرنىڭ ئىپادىلىگەن تاۋۇشلىرى «لىدىيە-ئارامى يېزىقى» نىڭ ھەرپلىرىگە ئوخشايدۇ.

بۇ يېزىقلاردىن باشقا، تارىم بويىدىكى ئەجدادلىرىمىز بىراھما يېزىقىدىن ئىلگىرى ئىجاد قىلىنغان «قارۇشتى» يېزىقىنى قوللانغان. قارۇشتى ۋە بىراھما يېزىقلىرىغا ئوخشايدىغان «توخرى يېزىقى» نىمۇ قوللانغان.

دېمەك، ئەجدادلىرىمىز ئىشلەتكەن يېزىقسىمان بەلگىلەرنىڭ تارىخى، بېرىسى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىرگە، نېرىسى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10-ئەسىرگە توغرا كېلىشى مۇمكىن. ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان يېزىق يادنامىلىرىنىلا كۆزدە تۇتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ رەسمىي يېزىقىنىڭ تارىخى كەم دېگەندە 6-ئەسىردىن باشلىنىدۇ.

تۇغقانچە

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق-قەدىمكى مەدەنىيىلىك ھالەتلىرىدىن تەخمىنىي چۈشەنچە ھاسىل قىلدۇق. ئەلۋان-تۇرلۇك قەۋم-قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان ئۇيغۇر خەلقى ئۆتمۈشتىن تارتىپ كەڭرى دىيارغا - بىرقانچە زونىغا تارقىلىپ ياشىغانلىقى ئۈچۈن، قەدەم - جايلىرىدا نۇرغۇن ئىزلارنى قالدۇرغان. بۇلار مىلادىيە تارىخى باشلىنىشتىن خېلى ئىلگىرىكى زامانلارغا تەئەللۇق ئىزلاردۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئۆزلىرىگە خاس مەدەنىيەتنى يارىتقان. ماكانلاشقان دىيارىغا ماسلىشىپ ھەم ئۇنى ئۆزلەشتۇرۇپ-ئۆزگەرتىپ، ماددىي-مەنىۋى جەھەتلەردىن ئەينى ماكان، ئەينى زامانداً ئالەمشۇمۇل ېھتىياجلارنى يارىتقان. ئەنە شۇنداق ېھتىياجلاردىن «بەش ېھتىياج» نى ئالاھىدە بايان قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

1. كارىز

«كارىز» سۆزى پارسچە سۆز، مەنىسى «يەر تېگىدە سۇ ئاقتۇرۇلىدىغان ئېرىق» دېگەنلىكتۇر. بۇ نامنىڭ قاچان قوبۇلغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. كارىز دېيىلگەن بۇ مۇجىزىلىك سۇ ئىنشائاتى ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ياشىغان ماكانلاردىن «تۇرپان ئويمانلىقى» (جۈملىدىن تۇرپان، توقسۇن، پىچان ۋە قۇمۇللار) غا مەركەزلەشكەن ۋە كۆچانىڭ ئايرىم رايونلىرىدا ئۇچرايدۇ. ھەتتا كېسەك قۇيۇش ئۈچۈن يەرنى تۆت چاسا ئويۇپ، سۇ يىغىدىغان ئۆرەكمۇ «كارىز» دېيىلىدۇ. تىل ماسلاشقاق ۋە ئۆتۈشكەك ھەم يەڭگىللىكىنى خالايدىغان ئالاقە قورالى ئىكەن. ئۇيغۇرلار «ئەت»، «ئەكمەك»، «ئۆگۈز» دېگەندەك قەدىمكى سۆزلىرىنى تاشلىۋېتىپ، ئورنىغا «گۆش»، «نان»، «دەريا» دېگەندەك پارسچە سۆزلەرنى ئىشلەتمەكتە. بۇ، بىرقانچە ئەسىرلىك ئەدەبىي تىل تەرەققىياتىدا كۆرۈلگەن ھادىسە. بىرەر نەرسىنىڭ مىللىي خاسلىقىنى ئۇنىڭغا قويۇلغان نام بىلەن كەسكىن ئېنىقلىغىلى بولمايدۇ.

جۇڭگونىڭ سۇ ئىنشائاتلىرى تارىخىدا، كىشىلەر كارىز بىلەن چاڭچىك (سەددىچىن سېپىلى) ۋە يۇنخې (قانال) نى قەدىمكى دەۋردىكى ئۇچ چوڭ ئىنشائاتىمىز دەپ تەرىپلەيدۇ. مۇئەللىپلەردىن ئەن زوجاڭ «ئىككى خەن بىلەن غەربىي دىيارنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى» دېگەن كىتابىدا: «گىئولوگ خۇاڭجىچىڭنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، پەقەت تۇرپان تەرەپتىكى كارىزلارنىڭ ھەممە يېپىق ئېرىقلىرىنى تۇتاشتۇرۇدىغان بولسا 2500 كىلومېتر كېلىدىكەن. ئۇنىڭ پىكرىچە، بۇنداق زور ئىنشائاتنى سەددىچىن سېپىلى ۋە چوڭ قانال بىلەن بىرلىكتە ئۇچ چوڭ ئىنشائات دەپ ئاتاشقا بولىدۇ» غانلىقىنى قەيت قىلىدۇ. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، شەرقىي شىنجاڭدا - تۇرپان ئويمانلىقىدا جەمئىي 1160 كارىز بار ئىكەن.

تارىخىي يازما مەنبەلەردىمۇ بەزى ئىشارەتلەر بار. سۇڭ خانلىقىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭېيەندېنىڭ خاتىرىنامىسىدە: «سۇلىرىنىڭ مەنبەسى ئالتۇن ئارت (تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي تارماقلىرىدىن بىرى) دىن باشلىنىدىكەن. ئېرىقلار شەھەر ئەتراپىنى چۆرگىلەپ ئۆتۈپ، ئېتىز، باغ - ۋارانلىرىنى سۇغۇرۇدىكەن. سۇدىن تۇغمەن چۆرگىلىتىدىكەن» دەپ يېزىلغان. تۇرپان ئويمانلىقىدىكى كارىزلار تەڭرىتاغ ئېتىكىدىن كولىنىپ، تولىسى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقتۇرۇلغان.

تۇرپاننىڭ قاتتىق ئىسسىق بولىدىغان قۇرغاق كېلىماتىدا سۇنىڭ ئوچۇقچىلىقتا پارغا ئايلىنىشى تېز بولغاچقا، ئەنە شۇنداق كارىز دېگەن يېپىق ئېرىق كەشپ قىلىنغان. چارۋا مال ئۇچۇن ئوتلاق كەم بولغاچقا، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە يايلىتىلغان. ھەتتا ئىدىقۇت خانلىرى جىمبالىق (جىمسار) نى يازلىق پايتەخت قىلغان. دۇنيانىڭ باشقا يەرلىرى (مەسىلەن، شىئەن ۋە شەرقىي ئىران) دا كارىز چېپىلغان بولسىمۇ لېكىن تۇرپان ئويمانلىقىدىكىدەك تەرەققىي قىلمىغان ۋە بۇگۈنگىچە ساقلانمىغان.

2. پاختا

ئەجدادلىرىمىز تۇرپان ئويمانلىقىدا ۋە تارىم بويلىرىدا بۇغداي، ئارپا، تېرىق، شال قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەرنى، چامغۇر، تۇرۇپ ۋەشۇنىڭدەك كۆكتاتلارنى، ئۆرۈك، شاپتۇل، ئالما-ئانار، ئۇزۇم-ئۇجمە، قوغۇن-تاۋۇز ۋە باشقا مېۋە-چېۋىلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ-ئېكىپ ئۆستۈرۈش بىلەن بىللە پاختا، چېگە-كەندىر قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئەككەن. پاختىنى مىسال قىلساق، ئادەتتە كىشىلەر پاختىنى غەربتىن ۋە ھىندىستاندىن كىرگەن دەپ بىر تەرەپلىمە پىكىر بايان قىلىشۋاتىدۇ. ئېھتىمال پاختىنىڭ يېڭى سورتلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. بىراق تەڭرىتاغ ئورمانلىقىدا ياۋا كېپەز ئۆسۈدىغانلىقى خېلى بۇرۇنلا مەلۇم بولغان.

جۇڭگودا پاختا توغرىسىدا ئەڭ بالدۇرقى مەلۇمات «لىياڭنامە» دە قەيت قىلىنغان. لىياڭ - شىمالىي-جەنۇبىي خانلىقلارنى بىرى، 502-557-يىللىرى يەنى 55يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۆلۈنمە خانلىق. «لىياڭنامە»

(تاڭ دەۋرىدە، ياۋسلىيەن 635-يىلى تۇزگەن) نىڭ «غەربىي شىمالىي رۇئلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق يېزىلغان: «گاۋچاڭ (قۇچۇ) مەملىكىتىدە . . . دەل-دەرەخ، ئوت-چۆپ تولا. مېۋىسى پىلە غوزىسىدەك ئۆسۈملۈك بار، غوزىسىدىن يىپەككە ئوخشاش ئىنچىكە تالا چىقىدۇ، بۇنى بەختەس دەيدۇ؛ بۇ ئەلدىكىلەر ئۇنىڭدىن رەخت توقۇيدۇ، رەختى ئاپئاق، بازاردا سېتىلىدۇ». مۇشۇ مەزمۇندىكى بايان «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە» ۋە «خەيلۇ زاشى»، «گۇاڭيۇجى» دېگەن كىتابلاردىمۇ تەكرارلانغان. دېمەك، پاختىنىڭ ئىچكىي ئۆلكىلەرگە مەلۇم بولغان ۋە كىرگەن ۋاقتى 6-ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ.

ئەمما، پاختا مىلادىدىن ئىلگىرىكى چاغلاردا، قۇچۇ-ئۇدۇن قاتارلىق يەرلەردە ئاللىقاچان ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭدىن تۇرلۇك رەختلەر توقۇلغان ۋە تۇرمۇشتا كەڭ ئىستېمال قىلىنغان. چۈنكى نىيە مەدەنىيىتى ئىزىدىن (ئارخېئولوگىيىلىك ئاخىرقى ۋاقىت چېكى شەرقىي خەن دەۋرى، يەنى مىلادى 25-220-يىللىرى) ئەر-خوتۇن بىللە كۆمۈلگەن قەبرىدىن نۇرغۇن يىپەك، يۇڭ توقۇلمىلار بىلەن بىللە ئىككى پارچە ھەمزەك (كۆڭ باسما بۆز) تېپىلغان. قۇچۇ-تۇرپان رايونىدىن (جىن دەۋرىدىن شىمالىي خانلىقلار دەۋرىگىچە، يەنى 3-6-ئەسىرلەرگىچە تەئەللۇق) پاختا توقۇلمىلار چىققان. ئۇيغۇر تىلىدا، ئېتىزدىكى پاختا ئۆسۈملۈكىنى «كېپەز»، ئۇنىڭدىن چىققان مەھسۇلاتنى «پاختا» دەيدۇ؛ پاختىدىن توقۇلغان ئاق رەختنى «بۆز» دەيدۇ (بۆزنىڭ سېپتە توقۇلغىنىنى «تولىما»، قىلىن توقۇلغىنىنى «چەكمەن»، بۆزگە تۇرلۇك بوياقتا گۈل بېسىلغانلىرىنى «ھەمزەك»، «سەرگەز»، «شاھ تاۋار» دەيدۇ). مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا كەلتۈرگەن مىساللاردىن: «كەپەزلىك - كېپەز تېرىلىدىغان يەر؛ كەپەزلىك ئەر - كېپىزى بار ئادەم». ئۇيغۇر تىلىدا يۇمشاقلىقنى پاختا ياكى پىلە بىلەن سۈپەتلەيدۇ. فەتھەلى خانىنىڭ «كىتابى لۇغەتىت - تەراكىمە» دېگەن كىتابىدا (1690-يىلى يېزىلغان) «پخته - پاختا، ماموق يەنى چىگىتى تازىلانغان پاختا» دەپ، شۇنىڭدەك «لۇغەت چەغتايى» دە: «پخته» غا «پاموق يەنى ماموق» دەپ ئىزاھ بەرگەن. ھىندۇ تىلىدا (سانسكرىت تىلىدىن كەلگەن) پاختىنى «Karpas - كەرپاس» دەيدۇ؛ ئەرەب تىلىدا «قۇتن» دەيدۇ (چىگىتلىك پاختىنى «قۇتن خام» دەيدۇ)؛ پارسچىدا «كرباس» - كەرباس دەيدۇ. ئەرەبچىدىكى «قۇتن» ياغاچ پاختىنى بىلدۇرۇدىغان غا Kudun يېقىن كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا كەندىر-چىگىدىن توقۇلغان رەختنى ۋە خام ئەشياسىنى «كاتان» دەيدۇ.

3. پىلە

جۇڭگو دۇنياسىدا پىلىچىلىكنى ئەڭ ئاۋۋال ئىختىرا قىلغان مەملىكەت. شۇڭا، غەربلىكلەر جۇڭگونى قەدىمكى زامانداكى «پىلە مەملىكىتى» دەپ ئاتىغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىردە ئۆتكەن گرېك تارىخچىلىرى ئونېسكرىتوس، نېئارخوس، كىتسىفوس، شۇنىڭدەك ھىندىستاننىڭ گاندىراگوپتا پادىشاھىنىڭ زامانىدا ياشىغان چادرىيە ئەسەرلىرىدە جۇڭگودىن پىلە چىقىدىغانلىقى ۋە پىلە ماللار كەلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بەرگەن.

پىلە - پىلە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە سىچۇەن، غەربىي دىيار (ھازىرقى شىنجاڭ) رايونلىرىدا بالدۇرراق راۋاجلانغان. پىلە ۋە پىلە ماللار ئاۋۋال شىنجاڭ ئارقىلىق غەربىي ۋە ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىغا تارقالغان. پەقەت شىنجاڭ رايونىدىن ئارخېئولوگىيە-لىك قېدىرىشلاردا توقسۇن ئالغۇيدىن چىققان تۆس گۇللۇك كەشتىلەنگەن تاۋار (توقۇلغان ۋاقتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 8-5-ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ)، ئۇرۇمچى نەنسەن كان رايونىدىكى تىك ياغاچ لەھەتلىك قەبرىلەردىن چىققان تۇرلۇك ساپال، مىس قاچىلار بىلەن بىللە پىلە مال (ۋاقتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-3-ئەسىرلەر يەنى ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ)، كىرورەن، ئۇدۇن، قۇچۇ، ئاگنى، كۇچا، ياي، بارچۇقلاردىن تېپىلغان پىلە ماللار، بولۇپمۇ نىيە مەدەنىيىتى ئىزىدىن تېپىلغان تاۋارلار تارىم-تۇرپان ئويمانلىقلىرىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز-نىڭ پىلىچىلىك ۋە پىلە توقۇمىچىلىق تېخنىكىسىنىڭ خېلى يۇقىرى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. ئەجدادلىرىمىز پىلە قۇرۇتى بىلەن ئۇچۇن زۆرۈر بولغان ئۇجمىنى ئاللىقاچان ئۆزلەشتۈرگەن، ھەتتا سۇنئىي يول بىلەن، مەخسۇس پىلە قۇرۇتى ئۇچۇنلا مەخسۇس ئۇجمە چاتقاللىرىنى ئۆستۈرگەنلىكى مەلۇم. شۇنداقلا ئۇجمىنىڭ خىلمۇ خىل سورتلىرىنى يېتىشتۈرگەن.

بۇ دىياردىكى قەۋملەر يۇڭ توقۇمىچىلىقتا ھۇنەر - سەنئىتى ئۆزگىچە - ئالاھىدىلىكى بىلەن بىللە، يۇقىرى سەۋىيىگە يۇكسەلگەن. يىپەك توقۇمىچىلىقىغا يۇڭ توقۇمىچىلىقتىكى ھۇنەرنى تەدبىق قىلىپ، يىپەك رەختلەرنى رەڭدار، ئۆزگىچە گۈللۈك ۋە ناھايىتى سىپتە توقۇش بىلەن ئىچكىي - تاشقىي بازارلاردا خېرىدارلىق بولغان. بۇنىڭدىن باشقا پاختا بىلەن يىپەكنى ئارىلاشتۇرۇپ توقۇش سەنئىتىنى ئىختىرا قىلغان. يۇڭ بىلەن يىپەكنى ئارىلاشتۇرۇپ توقۇش تېخنىكىسى بىلەن زىلچا-گىلەم توقۇغان. غەرب سودىگەرلىرى تارىم بويىدىكى ئەللەر ئارقىلىق، بارا-بارا سىچۇەن ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن سودا ئالاقىسى قىلغان. غەربلىكلەر ئاۋۋال سۇغراق (قەشقەر) نى «سېرىس» (شايى ئېلى) دەپ ئاتىغان، «سېرى ~ سېريا» قەشقەرنىڭ ئەڭ بالدۇرقى نامىغا يېقىن كېلىدۇ. كېيىن جۇڭگونىڭ ئىچكىي رايونلىرىنى «سېرىس» دەپ ئاتايدىغان بولغان. ئىران-خوراسانلىقلارنىڭ خوتەننى «چىنى ماچىن» دەپ ئاتىشىمۇ، ئۇلار ئىچكىي ئۆلكىلەر بىلەن خوتەن ئارقىلىق ئالاقە قىلغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. خوتەننىڭ يىپەك ماللىرى غەربىي ئەللەرگە سېتىلغاندىن تاشقىرى، ئىچكىي ئۆلكىلەرگىمۇ توشۇلغان. مەسىلەن، بەنچاۋ ئاكىسى بەن گوغا ئاق شايى سوغا قىلىپ ئەۋەتكەندە، بەن گو مۇنداق جاۋاپ خەت يازغان: «ئەۋەتكەن 300 توپ ئاق شايى، بازارلىق كۇشان ئېتى، خۇشبۇي دەرمەك، چەم قويۇقنى تاپشۇرۇپ ئالدىم».

دېمەك، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلەر ۋە تارىخي ۋەسىقىلەرگە ئاساسەن، تارىم-تۇرپان ئويمانلىقىدىكى پىلە-يىپەكچىلىكنىڭ تارىخى ئىككى يېرىم مىڭ يىلدىن كەم ئەمەس دېسە مۇبالىغە بولماس.

4. قەغەز

قەغەز جۇڭگونىڭ تۆت چوڭ كەشپىياتىدىن بىرى. تارىخي يازما مەنبەلەردە يېزىلىشىچە، مىلادى 105-يىلى سەي لۈن ئۆتكەنكى ئادەملەرنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، قوۋزاق، كەندىر تالاسى، ئەسكى-تۇسكى لاتا، كونا بېلىق تورى دېگەندەك نەرسىلەرنى خام ئەشيا قىلىپ، نايا پ (قەغەز

سۈيۈقلۇقى) تەييارلاپ، بۇنىڭدىن قەغەز ئىشلىگەندىكەن. ئەمما خەلق ئارىسىدا قەغەز ياساش تېخنىكىسى سەيلۇندىن ئىلگىرى كەشپ قىلىنغانلىقى ئېنىق. قەغەزچىلىك ھۈنىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن تارقالغان دېگەن پىكىرگە ئاساسەن، بۇ ھۈنەر ئالدى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى شەرقىي خەن دەۋرى (مىلادى 25-220-يىللار) دىن ئىلگىرى تۇرپان-تارىم ئويمانلىقلىرىدا قەۋملەر قەغەزچىلىك ھۈنىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ بولغان. 1901-يىلى ئاۋرېل ستېيىن لوپنۇردىن قەغەز پارچىلىرىنى تاپقان (ئارخېئولوگىيىلىك ئاخىرقى ۋاقىت چېكى ۋېي-جىن دەۋرلىرى يەنى مىلادى220-420-يىللار). 1910-يىلى ۋىننادىكى بوتانىك-فىزىئولوگ ۋېسنېرنىڭ خىمىيىۋى ئانالىز قىلىشچە، بۇ قەغەزلەر لاتا قېتىلغان ئۈجمە قوۋزىقىدىن ئىشلەنگەنلىكى مەلۇم. يەنە شۇ دەۋرگە تەئەللۇق دەپ ھېسابلانغان تېپىندىلەردىن تۇرپان رايونىدىكى قەبرىلەردىن قەغەزكەش ۋە قەغەز ئادەم چىققان. شاڭخەي شەھەرلىك قەغەز تەتقىقات ئورنىنىڭ خىمىيىۋى ئانالىز قىلىشچە، بۇ قەغەزلەرنىڭ بىر قىسمى پاختىدىن ئىشلەنگەن؛ كۆپ قىسمى كەندىردىن ئىشلەنگەن ۋە كەندىر تېپىدىكى تالالاردىن ھەم براك توقۇلمىلاردىن پايدىلانغان. تالالىق خام ئەشيانى تاللاش ۋە ئىشلەش جەھەتتە غەربىي خەن دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 206-25-يىللار) دىكىدىن خېلىلا يۇكسەلگەن: ماي ماددىسىدىن ئېرىغداش ئۈسۈلى ئىسلاھ قىلىنغان؛ نايانىڭ سۈپىتىمۇ روشەن دەرىجىدە ياخشىلانغان؛ تالالىرىنىڭ تەكشى-سىپتىلىكىمۇ يۇقىرى بولغان؛ ئۆسۈملۈك يىلمىي قوشۇلغان ياخشى سۈپەتلىك پەردە گۈللۈك قەغەز ۋە ئەتىقە قەغەز دېيىلىدىغان ئاقارتىلغان (سۈت) قەغەز دۇنيادائەك بۇرۇن ئىشلەنگەن ئېسىل قەغەزلەر ھېسابلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا، شىنجاڭ رايونىدىن تېپىلغان قەغەزلەر ئىچىدە كراخمال ۋە ھايۋان سۆڭىكىنىڭ يىلمىي قوشۇلغان رەڭلىك رەسىم قەغىزىمۇ بار. بۇنداق قەغەز دىنىي ئەقىدە مۇناسىۋىتى بىلەن ياكى كۆيدىن ساقلاش ئۈچۈن سېرىق بويالغان.

دېمەك، تۇرپان-تارىم ئويمانلىقىدىكى قەۋملەر مىلادىدىن ئىلگىرىلا قەغەزچىلىك ھۈنىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، قەغەزنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرگەن ھەم يېڭى سورتلىرىنى ياراتقان. قەغەزچىلىك ھۈنىرى بۇ يەر ئارقىلىق خوراسان-ئىرانغا تارقالغان بولۇشى مۇمكىن.

5. مىخ مەنبەلەر

. مەتبەئە - جۇڭگونىڭ تۆت چوڭ كەشپىياتىدىن بىرى. مەتبەئە كەشپ قىلىنغىنىغا 2000يىلدىن ئاشتى. ئەمما ئىلگىرىكى مەتبەئەلەر ئويما مەتبەئە ئىدى. تولىسى كاتتا ۋە ئويمىكارلارنىڭ قولىدىن چىقاتتى. شىرىنفتلىك (دانە-دانە ھەرپلىك) مەتبەئەنى ئادەتتە سوڭ سۇلالىسىدىن رېنزۇڭ خانىنىڭ چىڭلى يىللىرى (مىلادى 1041-1048-يىللى) دا بى شېڭ كەشپ قىلغان دېگەن پىكىر ئومۇملىشىپ كەتكەن. بى شېڭ يىلىم بىلەن يۇغۇرۇلغان لايغا خەت ئويۇپ، ئوتتا كۆيدۈرۈپ چىڭىتقان، ئاندىن ئۇ خەتلەرنى تېرىپ بەت ياسىغان. ئەمما، دۇنخۇاڭدىكى مۇگاۋ غارلىرىدىن خەت-شىرىنفتلىرى تېرىلىپ بىسىلغان بۇددا نومى - «لانكا ئاۋاتارا- سۈترا» تېپىلغان بولسىمۇ، بۇ قىممەتلىك يادىكارلىق ياۋروپاغا ئېلىپ كېتىلگەندىن كېيىن، يورۇقلۇققا چىقمای قالغان. ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىشچە، بۇنوم تاڭ سۇلالىسىدىن تەيزۇڭ خانىنىڭ جىڭگۇەن يىللىرى (مىلادى 627-650-يىللىرى) دا بىسىلغان دەپ تەھقىقلەنگەن. مۇنداق بولغاندا، شىرىنفتلىق مەتبەئەنىڭ كەشپ قىلىنغان ۋاقتى 500يىل ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. ياۋروپادا، گېرمانىيىلىك يوھان گېنسفلىش زوم گۇتېنبېرگ 1450-يىلى مېتال شىرىنفتلەر بىلەن بەت ياساش ھۈنىرىنى ئىختىرا قىلغانىدى. جۇڭگودا بى شېڭنىڭ كەشپ قىلغان ۋاقتى گۇتېنبېرگدىن400يىل ئىلگىرى دەپ ھېسابلانغان بولسا، تاڭ دەۋرىدە بىسىلغان نومنىڭ شىرىنفتلىق مەتبەئە نۇسخىسىنىڭ ۋاقتى بويىچە900يىل ئىلگىرى كەشپ قىلىنغان بولىدۇ.

تۇرپاندىن تېپىلغان شىرىنفتلەر ئېلىپبە ھەرپلىرى بويىچە ئىشلەنگەن. بۇنىڭ ۋاقتىمۇ 11-ئەسىردىن ئىلگىرىكى دەۋرگە تەئەللۇق. ئۇيغۇر مەتبەئە تېخنىكىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى ئاساسىدا ھەرپلەرنى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ئەڭ كۆپ ئىشلىنىدىغان بوغۇملارنى تۇرلۈك نۇسخىلاردا شىرىنفت قىلىپ ئىشلىگەن؛ بۇ شىرىنفتلەر بىلەن تېرىپ بەت ياساپ كىتاب باسقان. ئەجدادلىرىمىز مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنى بىر بالداق كۆتۈرۈپ، ئېلىپبەلىك يېزىق ئىشلەتكۈچى خەلقلەر ئىچىدە شىرىنفتلىك مەتبەئەچىلىك ھۈنىرىنى ئەڭ بالدۇر ئىختىرا قىلغان. (M1)

پايدىلانغان مەنبەلەر

1. «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» (قەدىمكى دەۋر قىسمى)، جۇيىلياك، ژۇيۇجىن تۈزگەن. خەلق نەشرىياتى، 1973-يىل، بېيجىڭ.
2. ئابدۇقەييۇم خوجا: «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995-يىل نەشرى.
3. ماركس، ئېنگېلس: «گېرمان ئىدېئولوگىيىسى».
4. س. ۋ. كىسېلېۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى»، پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرى، 1956-يىل، موسكۋا.
5. پ. پىللىئوت: «ئېگىز تۈزلەڭ ئاسىيا» («ئافغان تارىخى» دىكى نەقىل بويىچە).
6. س. ن. بېرنىشتام: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى كۆچمەنچى مىللەتلەرنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى مۇنازىرە»، پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرى، 1952-يىل، موسكۋا.
7. ۋاڭ جىجۇن: «گۇەنجۇڭ رايونىدا يېڭىشىياۋمە-دەنىيىتىگە دائىر ئويما بەلگىلەر ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «كاۋگۇ ۋە ۋېنۋۇ» ژۇرنىلىنىڭ 1980-يىللىق 3-سانى.
8. «سىخەي»، شاڭخەي لۇغەتچىلىك نەشرىياتى، 1979-يىل نەشرى.
9. ئى. فرىدرىخ: «قەدىمكى يېزىق ۋە تىللار»، دۇنايېۋسكىينىڭ رۇسچە تەرجىمىسى. پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرى، 1961-يىل، موسكۋا.
10. ئا. ستېيىن: «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا»، جۇڭخۇا كىتاب نەشرىياتى نەشرى، 1935-يىل، شاڭخەي.
11. پ. ئا. لىتۋىنسكىي: «شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا - شەرقنىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەدەنىيەت سىستېمىسى»، «پەن» نەشرىياتى، 1986-يىل، موسكۋا.
12. ئا. ن. گلادىشېۋسكىي: «ئىپتىدائىي جەمئىيەت تارىخى»، ئالىي ماۋارىپ نەشرىياتى، 1958-يىل، بېيجىڭ.
13. «بىرىتانىيە ئېنسىكلوپېدىيىسى».
14. ف. گرېنارد: «ئاسىيا ئېگىز تۈزلەڭلىكىدىكى ئىلمىي ئېكسپېدىتسىيە» 1989-يىل، پارىژ، II قىسىم، 128-بەت.
15. پرژېۋالسكي: «ئوتتۇرا ئاسىيا ساياھەت خاتىرىسى»، 1888-يىل، سانكىپېتربورگ.

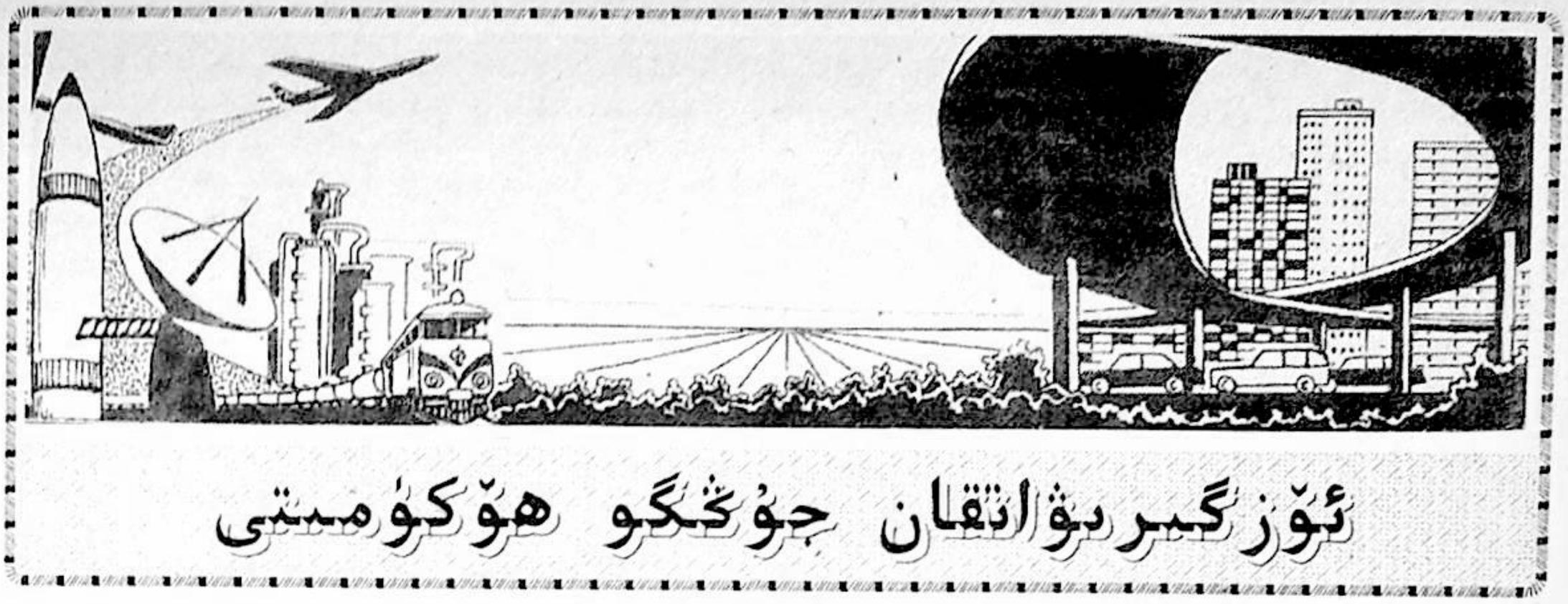

ئۆزگىرىۋاتقان جۇڭگو ھۆكۈمىتى

ماۋيۇشى

ئىلاۋە:

«ئىقتىسادىي ئىسلاھات»، «ئورگانلارنى ئىخچاملاش»، «ئىشتىن قالدۇرۇش»، «سىياسىي ئىسلاھات» دېگەن ئىبارىلەر زامانىمىز كىشىلىرى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان مودا گەپلەر بولۇپ قالدى. بىراق بىز بۇ ئۇقۇملارنى زادى قانچىلىك چۈشەندۇق؟ بىزنىڭ ئىلمىي مۇئەسسەسىلىرىمىز ۋە ئىلمىي خادىملىرىمىز مەزكۇر ئۇقۇملارغا ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىنى چىقىش قىلغان ھالدا شەرھىي بەردىمۇ؟

بىزدە ئەگەشمە پىكىر، ئەگەشمە ھەرىكەتلا مەۋجۇد بولدى. ئۆز مۇھىتىمىزنىڭ قەھرىمانىغا ئايلىنالمىغانلىقتىن، ئۆزىمىزگە پايدىلىق قىممەت ئىنقىلابىنىڭ يولىنى تاپالمىدۇق. شۇڭا، بىزدە قۇرۇق گەپ بىلەن فانتازىيىلا مەۋجۇدبولدى. رېئاللىق ئۆزىنىڭ ئېچىنىشلىق قىياپىتى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا تۇرىۋېرىپ ئۇنىڭغىمۇ كۆنۈپ كەتتۇق. باشقىلار ئىجاد قىلىش ۋە خەلققە ھۇرلۇك، بەخت يارىتىشىنىڭ قەھرىمانىغا ئايلانسا، بىز پاجىئەلىك رېئاللىققا پىسەنت قىلماي ياشاشنىڭ قەھرىمانىغا ئايلاندۇق. بىزدە پىسەنت قىلماي جىم تۇرىۋېلىشنىڭ زەئىپ دانىشمەنلىكى يېتىشىپ چىقتى.

ئىسلاھات شاماللىرى ئىچكىي ئۆلكىلەرنىڭ ۋادىلىرىدا ئۆزگىرىش ۋە باياشادلىق بىخلىرىنى يېتىشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە زامان زەرداپلىرىنى كۆرۈپ يېتىپ، ساغلام كېلەچەكنى پەرۋىش قىلىدىغان زىيالىيلارنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بەخت بىلەن پەرۋىش ئۇ رايونلاردىكى يول ئاچقۇچىلارنىڭ ئىلگىرىلەش مەنتىقىسىگە ئايلاندى. يېقىندىن بېرى جۇڭگودا بىر قىسىم ئۆتكۈر پىكىرلىك جەمئىيەتشۇناسلار، قانۇنشۇناسلار، ئىقتىسادشۇناسلار ۋە سىتراتېگىيە ئەھلى بارلىققا كېلىپ، ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ھۆكۈمەت ئىسلاھاتىنىڭ قىممەتلىك بايلىقىغا ئايلاندى. ئۇلار ئاكادېمىيە، ئۇنىۋېرستېتلاردا ۋە ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا تۇرۇپ ھەردەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ كەلدى، شۇنداقلا نۇرغۇن ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ياراتتى. روشەنكى، جۇڭگودا ياخشى كۆڭۈللىرى ئۈچۈن ھەسرەت چېكىپ يۈرىدىغان سەنئەت تىپلىق بىلەرمەنلەرنىڭ ئورنىنى تەجرىبە ۋە ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىدىغان ھەر ساھە ئالىملىرى ئىگىلىدى. جۇڭگونىڭ ئاخبارات - نەشرىيات مۇنبەرلىرى ئۇلارنىڭ سوغۇققان ئاۋازلىرى بىلەن تولدى.

بۇ يىل 4-ئايدا بېيجىڭدا «ئىقتىساد گېزىتى» نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان «7-قېتىملىق ئىنقىلاب - جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ 1998-يىلدىكى تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ھەققىدە» دېگەن كىتاب ئەنە شۇنداق ئاۋازلارنىڭ بىرى. كىتابقا دېڭ شياۋپىڭ، جياڭ زېمىن قاتارلىق دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ ئورگان ئىسلاھاتى ھەققىدىكى ماقالىلىرى ۋە بىر قىسىم ئالىم-مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ماقالىلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، پارتىيە 15-قۇرۇلتىيىدىن بۇرۇنقى 6قېتىلىق ئورگان ئىسلاھاتىنىڭ مەزمۇنى ئەسلەپ ئۆتۈلۈش بىلەن بىرگە، 15-قۇرۇلتايدىن كېيىنكى ئورگان ئىسلاھاتىنىڭ ئىلغار تەرەپلىرى ۋە باسقۇچلىرى ئىلمىي يۇسۇندا چۈشەندۈرۈلگەن.

ئوقۇرمەنلىرىمىزگە بۇ نۆۋەت سۇنماقچى بولغان «ئۆزگىرىۋاتقان جۇڭگو ھۆكۈمىتى» دېگەن ماقالە مەزكۇر كىتابنىڭ «يېڭى ھۆكۈمەت بەرپا قىلىش» دېگەن قىسمى، «ئاتاقلىق ئالىم - مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ھەققىدىكى بايانلىرى» دېگەن بابىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا نۆۋەتتىكى خىزمەتلەردە بىلىشكە تېگىشلىك مۇھىم مەسىلىلەر ئوبدان ئىزاھلانغان. بولۇپمۇ مەزكۇر كىتابتىن ئالغان

قىزىق نۇقتا

ئاگاھلاندۇرۇش قىممىتىگە ئىگە ئۇچۇرىمىز شۇكى، جۇڭگو تارىخىدا مەنسەپدار بىلەن پۇقرانىڭ نىسبىتى مۇنداق بولغان:

خەن دەۋرىدە 7945 پۇقراغا بىر مەنسەپدار، تاڭ دەۋرىدە 3927 پۇقراغا بىر مەنسەپدار، چىڭ دەۋرىدە 911 پۇقراغا بىر مەنسەپدار توغرا كەلگەن بولسا ھازىر 30 پۇقراغا بىر مەنسەپدار توغرا كەلگەن. روشەنكى ئورگانلارنى ئىخچاملاش تارىخ بىزنى مەجبۇرلىغان ئىنقىلاب. ئىنقىلاب ئۆزىنى باشلاشتىن ئىلگىرى ساقلانغان مەسىلىلەرنى كۆرۈپ يېتىشكە موھتاج. مەزكۇر ماقالە كادىرلار ۋە ئاممىنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشىغا، پىكىر يوللىرىنى ئېچىپ، خىزمەتلەرنى تارىخىنىڭ تەلىپىگە لايىقلاشتۇرۇشىغا يارىدەم بەرگۈسى ۋە ئاپتورلىرىمىز-نىڭ كۆپ قىرلىق تەپەككۇر قىلىشىغا رىغبەت بولغۇسى، دەپ ئويلايمەن.

ـ تەرجىماندىن

▲جۇڭگولۇقلارنىڭ نەزەرىدىكى «كادىر»

ئورگانىنى خىللاشتۇرۇش ـ كادىرلار قوشۇنىنى قىسقارتىش دېگەن گەپ. ئالدى بىلەن جۇڭگولۇقلارنىڭ كادىر چۈشەنچىسىگە قاراپ باقايلى: جۇڭگولۇقلارنىڭ كادىر چۈشەنچىسى چەتئەللىكلەرنىڭكىگە پەقەت ئوخشىمايدۇ، پەرق ناھايىتى چوڭ. جۇڭگولۇقلار مەنسەپدارلارنى ھوقۇقى بار، ئۇلار باشقىلاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، مەنسەپدارلارنىڭ ئالاھىدە نوپۇزى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ھەتتا جۇڭگولۇقلارنىڭ قارىشىچە، ئادالەت مەنسەپدارلارنىڭ قولىدا، ئۇلارنىڭ سۆزى قانۇن. مەنسەپدارلارمۇ ھەقىقەت مېنىڭ قولۇمدا، دەپ ئىشىنىدۇ-دە، ھە دېسىلا مەنسەپدارلىق تەلەپپۇزىدا سۆزلەيدۇ. بۇ، جۇڭگونىڭ كۆڭزى ئەنئەنىسىدىن كەلگەن. كۆڭزىدىن باشلاپ ئاۋام خەلق ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنگەن، بىرى مەنسەپدار، يەنە بىرى پۇقرا (بىرى ئەقلىي ئەمگەكچىلەر، يەنە بىرى، قارا ئەمگەكچىلەر). ئەقلىي ئەمگەكچىلەر ئادەم باشقۇرىدۇ، قارا ئەمگەكچىلەر باشقۇرۇلىدۇ.

كۆڭزىنىڭ بۇ ئىدىيىسى بارغانسېرى كۈچىيىپ، جۇڭگو ئەخلاق قارىشىنىڭ نېگىزى بولۇپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ پۇقرالارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرىپىگە سىڭىپ، مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي ئورۇن، دەرىجە پەرقىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم بەلگە بولۇپ قالغان. ئىككى پۇقرا پاراڭلاشقاندا، ئۇلار ئالدى بىلەن قارشى تەرەپنىڭ مەنسەپدارلىق دەرىجىسىنى ئويلىشىدۇ. چوڭراق مەنسەپدار تېخىمۇ چوڭراق مەنسەپدار بىلەن بىر خىل پوزىتسىيىدە پاراڭلاشسا، ئۆزىدىن كىچىك مەنسەپدار بىلەن باشقا بىر خىل پوزىتسىيىدە پاراڭلىشىدۇ. ۋېلىسىپىت مىنگەنلەر بىلەن پىكاپتا ئولتۇرغانلار يول ئۈستىدە جاڭجاللىشىپ قالسا، پىكاپتا ئولتۇرغانلار چۈشۈپ ۋېلىسىپىت مىنگەنلەرنى ئۇرالايدۇ، چۈنكى ئۇ سالاھىيىتى يۇقىرى ئادەم بولۇپ، سەن نېمىتىك، دېيىلەيدۇ: بۇنىڭ مەنىسى سەن مېنىڭ ئالدىمدا قانچىلىك نېمە، دېگەنلىكتۇر.

▲ جۇڭگولۇقلارنىڭ «مەرتىۋە» ۋە كىشىلىك ھوقۇق نۇقتىسىنەزەرى

جۇڭگولۇقلارنىڭ مەرتىۋە قارىشى ئېغىر. جۇڭگودا راھىبلارمۇ باشقارما دەرىجىلىك، بۆلۈم دەرىجىلىك بولىدۇ، كىشىلىك دۇنياسىدىن شۆھرەت تەمە قىلمايدىغان راھىبلارمۇ دەرىجىگە ئايرىلغان. مەن ئويلايمەنكى، جۇڭگولۇقلار ئۆزىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن چەتئەللىكلەرگە زادى ئوخشىمايدۇ. چەتئەللىكلەر مەنسەپدارنى ھەرگىزمۇ چوڭ بىلمەيدۇ. بۇ يەردىكى ھالقىلىق مەسىلە جۇڭگولۇقلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇق نۇقتىسىنەزەرىگە بېرىپ تاقىلىدۇ.

كىشىلىك ھوقۇق دېگەن زادى نېمە؟ ئىمتىياز يوقالسىلا كىشىلىك ھوقۇق كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇق قارىشى زادى نېمىشقا ئاجىز؟ چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىمتىياز قارىشى ئىنتايىن كۈچلۈك. شۇڭا جۇڭگودا كىشىلەرنىڭ باراۋەر بولمىقى بەك تەس.

جۇڭگودا نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قاراش شۇكى، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىغا ئاساسەن پەرقلىنىدۇ. بازار ئىقتىسادىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەت پۇلغا بېرىپ تاقىلىدۇ. پۇلى بارلار خالىغان نەرسىنى بېرىپ ئالالايدۇ ۋە مۇلازىمەتكە ئېرىشەلەيدۇ. لېكىن جۇڭگو جەمئىيىتىدە بولسا ئەھۋال باشقىچە، يولغا قويۇلغىنى ساپ بازار ئىقتىسادى بولمىغاچقا، نۇرغۇن ئىشلار يەنىلا ھوقۇققا تايىنىپ بېجىرىلىدۇ. ھازىرغۇ بىرئاز ياخشىلىنىش بار، بازار ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغانسېرى پۇلنىڭ رول ئالمىغان دائىرىسى كېڭەيدى، لېكىن كۆپ جايلاردا يەنىلا مەسىلىلەرنى پۇل بىلەن ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. يەنىلا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئىجتىمائىي ئورۇنغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بەزىلەرنىڭ قولىدىن تەستىق سىلىش كېلىدۇ، بەزىلەرنىڭ قولىدىن تامغا بېسىش كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ھوقۇق قوغلىشىپلا قالماي، بەلكى يەنە ئورۇن ۋە دەرىجە قوغلىشىدىغان بولدى.

لېكىن چەتئەلدە پۇل بولسىلا بولىدۇ، بىراق جۇڭگودا پۇلۇڭ بولسىلا كۇپايە قىلمايدۇ، يەنە ھوقۇقۇڭمۇ بولۇشى كېرەك. ھەر ئىككىسى ئوخشاشلا مۇھىم. قەدىمدىن تارتىپ يۇقىرىدىكىلەر تۆۋەندىكىلەرنى ئۆستۇرۇپ كەلگەن، بۇ بىر خىل ئىش ھەققى. بۇ ئىشلار ئادەمنىڭ كاللىسىدىن ئۆتمەيدۇ، بىراق جۇڭگودا ئەزەلدىن شۇنداق بولۇپ كەلگەن، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق بولار.

▲ھۆكۈمەت پۇقرانى قوغدايدىغان بولۇشى كېرەك

بۇ خىل ھادىسە ھۆكۈمەتنىڭ ئەڭ باشتىكى رولى بىلەن تامامەن ئەكسىچە. ھۆكۈمەت زادى نېمە قىلىدىغان نەرسە؟ ئىككى ئادەم ئارىسىدا بىرەر ئىش بولسا، ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن ئادىل ھۆكۈم چىقىرىدىغان يەنە بىرسى بولۇشى كېرەك. دېمەك ھۆكۈمەت پۇقرانى قوغداش ۋە پۇقرانىڭ ئالدىنىپ قالماسلىقى ئۈچۈن بارلىققا كەلگەن. ياكى يامان ئادەملەرنى توسۇش، پۇقرالار ئۆزى ھەل قىلالمايدىغان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش يۈزىسىدىن ھۆكۈمەت كېلىپ چىققان.

ھۆكۈمەتنىڭ تۇپكى رولى ـ پۇقرالارنى قوغداش.

ئۇنىڭدا ئىمتىياز بولىدۇ. ئىمتىياز بولمىسا ھۆكۈمەت ئىقتىدارسىز بولىدۇ. ئەگەر ھۆكۈمەت پۇقرالارغا ئوخشاشلا ئىمتىيازسىز بولسا، ھېچنېمىگە دال بولالمايدۇ. شۇڭا، ھۆكۈمەتتە ئالىي ئىمتىياز بولۇشى كېرەك. بۇ ئىمتىياز ئىجرا قىلىنىدىغان چاغدا زۆرۈر. بىراق ھۆكۈمەتنىڭ ئىمتىيازى ھازىرقى ئەھۋالدا بەك چوڭ بولۇپ كەتتى.

ھازىرقى شارائىتتا، پۇقرا ئۇچۇن باش قاتۇرىدىغان كادىردىن زادى قانچىسى بار؟ ناھايىتى ئاز. نۇرغۇنلىرى پۇقرالارنى باشقۇرىمەن، قانۇن - نىزاملارنى ئىجرا قىلىمەن، دەپ ئويلايدۇ. پۇقرا بىلەن مىزان توقۇنۇشۇپ قالسا، ئۇلار مىزان ئىجرا قىلىشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويۇپ، پۇقرالارنى قوغداشنى ئاساس قىلمايدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ ئىككىسى بەزىدە بىردەكلىككە ئىگە، بەزىدە بىردەكلىككە ئىگە ئەمەس. مىزان دېگەن نەرسە ھەممە ئەھۋالغا ماس كېلىۋەرمەيدۇ، ئۇنى ئىجرا قىلغاندا يۇكسەك پرىنسىپ بولۇشى كېرەك. مىزان نېمىگە ئاساسەن تۇزۇلىدۇ؟ پۇقرالارنىڭ قوغداش ئۇچۇن، باشقا نەرسە ئۇچۇن ئەمەس. بۇ جەھەتتىن قارىغاندا ھۆكۈمىتىمىزنىڭ رولى تەلەپتىن يىراق.

▲ئالاھىدە نوپۇزنىڭ بازارغا بولغان ئاۋارىچىلىقى

مېنىڭچە، ئەگەر باشتا، شەرق بىلەن غەربتە ھۆكۈمەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ئاساسەن ئوخشاپ كېتەتتى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمىتى بىخ ھالىتىدە ئوتتۇرىغاچىققاندا، ئۆزىنىڭ رولىنى قەبىلەباشلىقلىرى ۋە ئاقساقاللار ئارقىلىق ئۆتىگەن. ئۇلار شۇ ئارقىلىق ئادالەتنى ۋە ئۆز پۇقرالىرىنى قوغدىغان. غەرب ياكى شەرقتە بولسۇن، يىراق دەۋرلەردىكى ھۆكۈمەت ئاشۇنداق كېلىپ چىققان. ھۆكۈمەتنىڭ ئىمتىيازىنىمۇ كىشىلەر تونۇغان. لېكىن ئادەملەر بارا-بارا ھوقۇقنىڭ چاڭگىلىغا ئۆتۈپ قېلىپ، جەمئىيەتتە ھۆكۈمرانلار سىنىپى پەيدا بولدى. غەربتىمۇ شۇنداق. قۇل بولمىغان جەمئىيەت مەۋجۇد بولالمايتتى. ئەپلاتون بىلەن كۇڭزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىدىيىسى ئوخشاش ئىدى.

شۇڭا، بازار ئىقتىسادى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى، كىشىلەر بۇنداق جەمئىيەتنىڭ قانداق ئىدارە قىلىنىدىغانلىقىنى ئويلاپ يېتەلمىدى. دەرىجە ۋە پەرق بولمىسا، ئادەم ئادەمنى باشقۇرمىسا، ئەمىنلىك بولامتى، دېيىشتى. بازار ئىقتىسادىنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئادەم ئادەمنى باشقۇرمىسىمۇ جەمئىيەت ئامان بولۇپلا قالماي، پۇقرالار بېيىدۇ.

پەرق نەدە؟ پەرق ئادەملەرنىڭ ئۆزىنى چۇشەنگەنلىكىدە، بىر-بىرىگە باراۋەر مۇئامىلە قىلغانلىقىدا، باشقىلارمۇ ماڭا ئوخشاش ئادەم دەپ قارىغانلىقىدا، ئالاھىدە ئىمتىيازنىڭ بولمىغانلىقىدا.

بازار ئىقتىسادى ئالاھىدە نوپۇز بولمىغان ئەھۋال ئاستىدىكى ئىقتىساد، نوپۇز ئاستىدىكى ئىقتىساد بازارغا يۇزلىنەلمەيدۇ. جۇڭگودا بازار بار، بازار تۇزۇمى يوق، چۇنكى ئىشلارغا نوپۇز ئارىلىشىدۇ. نوپۇز سېنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىڭغا چېقىلىپ تۇرىدۇ، نورمال ھەرىكىتىڭنى ۋە ئەركىنلىكىڭنى بوغۇپ تۇرىدۇ. تەرەققىي قىلىپ بىر يەرگە بارساڭمۇ ھوقۇق سېنى بىر پەشۇا بىلەنلا ئۇجۇقتۇرۇۋېتەلەيدۇ. ھوقۇقنىڭ رولى ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى! نوپۇزنىڭ رولىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى!

▲جۇڭگو ئىقتىسادىدىكى ئەڭ زور مەسىلە - ھۆكۈمەتنىڭ نوپۇزى

ئەگەر ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتتىكى نوپۇزى ئاجىزلاشتۇرۇلسا، جۇڭگونىڭ بازارلىرى قالتىس تەرەققىي قىلغان بولاتتى.

مېنىڭچە، ھۆكۈمەتنىڭ فونكسىيەسىدە ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋەزىپىسى بولمايدۇ، ئۇنىڭ ھەرگىزمۇ ئۇنداق ۋەزىپىسى يوق، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى - ئادالەتنى قوغداش. ئىقتىسادنى ھۆكۈمەت تەرەققىي قىلدۇرمايدۇ، ئەسلىدە ئۇنى پۇقرا تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. بازار ئىقتىسادىنىڭ ئېسىللىكى ئۇنىڭ پۇقرانىڭ ئىلگىرىلىشىگە كاپالەت بەرگەنلىكىدە. سەن باشقىلارنى ئۆزۈڭدەك كۆرۈپ ھۆرمەتلىشىڭ كېرەك، ئۆز مەنپەئەتىڭ ئۇچۇن چېپىۋاتقىنىڭدا باشقىلارغا زىيان سالماسلىقىڭ لازىم. مانا بۇ، بازار ئىقتىسادىنىڭ پرىنسىپى.

ھازىر بىزدىكى چوڭ سەۋەنلىك شۇكى، تەرەققىيات پىلانىنى ھۆكۈمەت ئۆزى كونترول قىلىۋالىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئىشى ئەمەس. ھۆكۈمەت ئادالەتنى ۋە پۇقرانى قوغدىشى، سۇيىقەستچى ۋە ئوغرى - بۇلاڭچىلىقلارنى توسۇشى، ئىش چىقسا ھەققانىي بىر تەرەپ قىلىشى كېرەك. قىسقىسى، ھۆكۈمەت ئەۋزەل مۇھىت يارىتىپ بېرىپ، باشقا ئىشلارغا چېپىلىۋالماسلىقى كېرەك. مانا بۇ، كۆڭۈلدىكىدەك بازار تۇزۇمى.

▲ھۆكۈمەتنىڭ رولىنى ئۆزگەرتىش زۆرۈر

ھۆكۈمەتنىڭ رولىنى ئىسلاھ قىلماقاندا، ئورگاننى خىللاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. بىز ھازىر توغرا نىشانغا قاراپ كېتىۋاتىمىز. پارتىيىنىڭ مەركەزلەشتۇرۇلگەن رەھبەرلىرى ئاستا-ئاستا چېكىنىپ چىقىپ، پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەت ئايرىلىدۇ.

ھازىر ھۆكۈمەتنىڭ رولىنى ئۆزگەرتىش ئېغىزدىن چۇشمەيۋاتىدۇ، بىراق شۇنىڭغا لايىق تونۇشنىڭ بار-يوقلىقى ئېنىقسىز. بىز تېخى ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادىي قورۇلۇش ئېلىپ بارىدىغان ۋەزىپىگە ئىگە ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلىنى تونۇپ يېتىشتىن كۆپ يىراقتا تۇرىمىز. ئۆلكىلىك پارتكومنىڭ سېكرېتارلىرى ياكى ئۆلكە باشلىقلىرى ھەدىسلا ئىقتىسادنى قانداق تەرەققىي قىلدۇرىمەن دەپ تۇرۇۋالىدۇ. مېنىڭچە، بۇ پۇتۇنلەي خاتا. چۇنكى ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش سېنىڭ ئىشىڭ ئەمەس، سەن ھەققانىيەتنى چىڭ تۇت، پۇقرالارنىڭ ئىقتىدارىنى ئۇرغۇت، شۇ چاغدىلا ئىقتىساد تەبىئىي ھالدا گۈللىنىدۇ.

جۇڭگو ھۆكۈمىتى نۇرغۇن خاتالىقلارنى ئۆتكۈزدى. ئەڭ زور خاتالىق ۋە ئەڭ زور ئىسراپچىلىق پىلان ئىسراپچىلىقىدىن ئىبارەت. بۇ ھەممىگە ئايان. بازارمۇ خاتالىشىشى مۇمكىن. لېكىن خاتالىقى ناھايىتى ئاز بولىدۇ. نېفىت كرىزىسى، سۇنىڭ يېتىشمەسلىكى دېگەندەكلەرنى بازار ئۆزى ھەل

قىلالايدۇ. مەبلەغ سېلىش مۇھىتىنى يارىتىش بولسا ھۆكۈمەتنىڭ ئىشى، ئۇ ھۆكۈمەت ئارقىلىق كاپالەتلەندۈرۈلۈشى كېرەك. ھۆكۈمەت ئادالەتنى قوغداشتىن باشقا ئاممىۋى مۇلازىمەت قىلىشى لازىم. جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرى، سوت ۋە ئەدلىيە مەھكىمىلىرى، تۇرمە قاتارلىقلار ئادالەتنى قوغدىشى لازىم. مۇھىت، يول، كوچاچىراغلىرى، ھاۋارايىدىن مەلۇمات قاتارلىقلار ئاممىۋى مۇلازىمەتكە ياتىدۇ. بۇ ئىشلارنى شەخسىيلەشتۈرىدىغان ئەھۋال تېخى بارلىققا كەلمىدى. ھەتتا پوچتىنىمۇ شەخسىيلەشتۈرىدىغان قىلسا بولىدۇ.

▲ھۆكۈمەتنىڭ ئىشلارغا ئارىلىشىشىنىڭ پايدا-زىيانلىرى

ھۆكۈمەتنىڭ يەنە بىر رولى بار، ئۇ بولسىمۇ زىيادە - كۆچلۈك قاتلام ياكى شەخسلەرنى مەلۇم دەرىجىدە چەكلەپ تۇرۇش. بىراق ھۆكۈمەتنىڭ بۇ خىل فونكسىيەسىنى ئۆتىشى مۇناسىپ رەۋىشتە خەتەرلىك بولىدۇ. كوريىنىڭ مالىيە كرىزىسىدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىشى توغرا ئەمەس. تەيۋەندە ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادقا قول تىقىشى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. تەيۋەن سۇن جۇڭشەننىڭ نەزەرىيىسى بويىچە ئوتتۇرا ۋە كىچىك تىپتىكى كارخانىلارنى تەرەققىي قىلدۇردى، شۇڭا تەيۋەندە كوريىدىكى سەنشىك، دايۇ دېگەنلەردەك داڭلىق - زور كارخانىلار كۆزگە چېلىقمايدۇ، شۇڭلاشقا تەيۋەننىڭ ئىقتىسادى ناھايىتى مۇقىم بولدى، سۇن جۇڭشەننىڭ كاپىتالنى چەكلەش دېگەن سۆزى دۆلەت سىياسىتىگە ئايلىنىپ، كارخانىلارنىڭ زىيادە تەرەققىي قىلىپ كېتىشىگە يول قويۇلمىدى.

دېمىسىمۇ تەس. ھۆكۈمەت باشقۇرمىسا بولمىغان، بەك باشقۇرۇپ كەتسە تېخى بولمىغان، ئەمما بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق فونكسىيەسى ئەمەس. ئەگەر جەمئىيەت ساغلام جەمئىيەتلا بولىدىكەن ھۆكۈمەت باشقۇرمىسىمۇ، ئۇنداق ئىشلارنى جەمئىيەت ئۆزى تەڭشەپ كېتىدۇ.

ئامېرىكىدا مۇنداق بىر ئەھۋال بار، پۇلدارلار ئۆلۈپ كەتسە، پۇللىرىنى پەرزەنتلىرىگە مىراس قالدۇرمايدۇ، بەلكى فوند جەمئىيىتىگە تاپشۇرىدۇ. شۇڭلاشقا، ھازىر دۇنيادىكى پۇللار فوند جەمئىيەتلىرىگە جۇغلىنىپ، زور ئىقتىسادىي كۈچكە ئايلانماقتا. ئومۇمەن ئامېرىكا فوند جەمئىيەتلىرى باشقۇرۇلۇش جەھەتتە ياخشى بولۇپلا قالماي، بەلكى فوندنىڭ سوممىسى ئېشىپ، نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە يەتكۈزگەن پايدىسى كۆپ بولۇپ، ھۆكۈمەت قىلالمىغان ئىشلارنى قىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، مېيىپلارغا ياردەم بېرىش، قۇتقۇزۇش، داۋالاش قاتارلىقلار. دېمەك، ھۆكۈمەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى ئۇلار قىلىۋاتىدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ قۇتقۇزۇشى ھامان رايونلارنىڭ قۇتقۇزۇشىغا ئورۇن بېرىشى كېرەك. شىمالىي ياۋروپادىكى باي دۆلەتلەردە ھۆكۈمەت قۇتقۇزۇشى زىيادە ئېشىپ كېتىپ، ھۇرۇنلار كاپالەتكە ئېرىشىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتى ئاستىلاپ كەتكەن.

جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتى 20 يىل ئىلگىرىكىگە نىسبەتەن كۆپ ئىلگىرىلىدى. ھۆكۈمەت فونكسىيەسىنىڭ ئۆزگىرىش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئىلگىرىلەش زور، ئەمما تەلەپتىن كۆپ يىراق.

▲سىياسىي ئىسلاھات ۋە كىشىلىك ھوقۇق

سىياسىي ئىسلاھات ھۆكۈمەت فونكسىيىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، سىياسىي ئىسلاھات ئاخىرى كىشىلىك ھوقۇقنا بېرىپ تاقىلىدۇ.

ئالدى بىلەن پۇقرالارنىڭ ئۆزىدە كىشىلىك ھوقۇق ئېنىق بولۇشى، بىر - بىرىنى ھۆرمەتلىشى كېرەك. ئاندىن ھۆكۈمەتمۇ ھۆرمەتلەيدۇ، كىشىلىك ھوقۇقنى ھىمايە قىلىدۇ. كىشىلىك ھوقۇق دېمەك كىشىلەرنىڭ باراۋەرلىكى دېمەك. ھەر بىر ئادەم ئەركىن بولۇشى، لېكىن باشقىلارنىڭ ئەركىنلىكىگە تاجاۋۇز قىلماسلىقى كېرەك. كىشىلىك ھوقۇق بىر خىل مەنتىقىي مۇقەررەرلىك، ئۇ كىشىلىك مۇناسىۋەتكە نىسبەتەن ئەڭ ئاقىلانە ئورۇنلاشتۇرۇش. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ھالدا مۇقىم قۇرۇلمىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلمىسى 20 يىل ئىلگىرىكىسىگە زادىلا ئوخشىمايدۇ، خۇددى ھۆكۈمەت خادىملىرى تۈزۈمىدەك خەلقئارا تەرتىپنى بويلاۋاتىدۇ. ھۆكۈمەت خادىملىرىنى ئۆستۇرۇشنى مۇكاپات ھېسابىدا كۆرۈش ئىنتايىن بىمەنىلىك. ئۆستۇرگەنلىك ساڭا تېخىمۇ مۇھىم مەسئۇلىيەتنىڭ ئارتىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەلۋەتتە، ھوقۇقىڭمۇ كېڭەيگەن بولىدۇ، ئەمما، سەن قوبۇل قىلىدىغان تەپتىشمۇ ئېغىرلاشقان بولىدۇ. ھازىر سودىگەرلەر قانۇننىڭ كاپالىتىگە ئىگە ئەمەس، مەنسەپكە چىققانلار ئالاھىدە ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولىۋاتىدۇ، بۇ ئەھۋال بۇرۇنمۇ ئېغىر ئىدى.

▲ئورگانلارنى ئىخچاملاشتىكى توساق

ئورگانلارنى ئىخچاملاشتىكى توسالغۇ نەدىن كېلىدۇ؟ ئەگەر كادىرلارنىڭ چېكىنىش يولى بولمىسا قارشىلىق كۆچىيىپ كېتىدۇ. چېكىنىش يولى بولسا بىر قەدەر ياخشى بولىدۇ. ھازىر ئىشتىن بوشاتتۇق دەپ نۇرغۇن كادىرلارنى ئىشتىن قالدۇرۋاتىمىز، لېكىن يەنىلا ماڭاشى بار، ئۇلارنىڭ مۇئامىلە ئىشلىرى ساقلىنىپ قېلىۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە، ئۇنى پۈتۈنلەي ساقلاپ قالالمايسەن، ئازراق تۆۋەنلىتىشكە توغرا كېلىدۇ، بولمىسا ۋەزىپە ئىجرا قىلغان چاغدىكىگە ئوخشاش بولۇپ قالىدۇ. بىر جەھەتتىن پۇل ۋە ھوقۇق سودىسى قاملاشمىغان ئىش، يەنە بىر جەھەتتىن ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئاممىۋى مۇناسىۋىتى كارخانا ئۈچۈن پايدىلىق.

سىياسىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ نۆۋەتلىك ئورگان ئىسلاھاتى زور تەۋەككۈلچىلىك بولۇپ، غەلىبە قىلىش بىلەن مەغلۇب بولۇش مۇشۇنىڭغا باغلىق. بۇنىڭغا قارىتا يوشۇرۇن توسقۇن كۆپ بولۇپ، ئۇنى بىر خىل كۆرەش دېيىشكە بولىدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ ئەپتىدىن قارىغاندا، ئىشەنچىسى‌بار، ئىرادىسى چوڭ. مېنىڭچە، مۇشۇنداق ئىشەنچ ئەڭ مۇھىم. ھازىر كومپارتىيىنىڭ نوپۇزى بۇرۇنقىدەكلا زور بولۇپ، قارشىلىقلارنى ئازايتالايدۇ. ھازىر تارقاقلاشتۇرۇشنىڭ مۇمكىنلىكى ناھايىتى زور، بۇ نۇرغۇن مەسىلىلەرگە

تۇتىشىپ كېتىدۇ. بازارنى قانداق قىلىپ جانلاندۇرغىلى بولىدۇ؟ بۇ يىلقى ئەھۋال ناھايىتى ناچار، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە ئىشتىن بوشىغانلار ئىنتايىن زور قىيىنچىلىققا دۇچ كەلمەكتە.

▲ ھۆكۈمەت قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىسادىي كاساتچىلىق

مېنىڭ ئەنسىرەيدىغىنىم، كۆپىيىشچانلىقنى تۆۋەنلىتىپ ھازىرقى كاساتچىلىقنى قانداق ھەل قىلىش مەسىلىسىدىن ئىبارەت. بازارنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەتنىڭ ئارىلىشىشىنى ئازايتىش لازىم. راستتىنلا شۇنداق قىلغىلى بولسا، بازارئاۋاتلىشىپ كەتكەن بولاتتى.

يەنە بىر ئوبيېكتىپ مەسىلە بار، ئۇبولسىمۇ ئېھتىياجنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى، مەبلەغنىڭ يەتمەسلىكىدە. ھازىرجۇڭگولۇقلارنىڭ پۇل ئامانەت سوممىسى ئىنتايىن يۇقىرى بولۇپ، 40 پرسەنتكە يەتتى. 100 پرسەنتلىك بايلىق ياراتقانلار ئۇنىڭ 60 پرسەنتىنى سەرپ قىلىپ، قالغان 40 پرسەنتنى ساقلاپ قېلىۋاتىدۇ. ئۇنداقتا بۇ 40 پرسەنت بايلىقنى كىشىلەرگە قانداق قىلىپ خەجلىتىش كېرەك؟ پۇل ئامانەتنى مەبلەغقە ئايلاندۇرغاندىلا، ئاندىن دۆلەت ئاشۇ 40 پرسەنت بايلىقنى قولغا كەلتۈرەلەيدۇ. پۇل بار، مەبلەغ سېلىش يېتەرلىك ئەمەس.

ھازىر جۇڭگولۇقلارنىڭ مەبلەغ سېلىش قىزغىنلىقى يۇقىرى، ئامېرىكىنىڭ كاساتچىلىق مەزگىلىدىكى ئەھۋاللىرىغا ئوخشىمايدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ھۆكۈمەت مەبلەغ سالغان نۇرغۇن دۆلەت كارخانىلىرى بۇگۈنكى شارائىتتا خەلق ئىگىلىكىدىكىچوڭ كاشىلىغا ئايلاندى. شۇڭلاشقا، ئەمدى ھۆكۈمەت مەبلەغ سالماس بولۇپ قالدى. ھۆكۈمەت مەبلەغ سالسا دۆلەت كارخانىلىرى يەنە كۆپىيىبدىغان گەپ. ئامالنىڭ بارىچە ئىجتىمائىي كۈچلەرگە مەبلەغ سالدۇرۇش كېرەك. بىراق جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي كۈچلىرى تولىمۇ ئاجىز بولۇپ، ئىجتىمائىي كۈچلەر باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلارمۇ ناھايىتى ئاجىز. ئۇلارنىڭ ئۇنچە زور بايلىقنى يۈرۈشتۇرۇپ كەتكۈدەك ئىقتىدارى يوق. مانا بۇ، جۇڭگو ئىقتىسادى دۇچ كېلىۋاتقان تۈپ مەسىلە.

جۇڭگو بۇرۇن مەبلەغ سېلىشنى ئاشۇرۇۋېتىدىغان دۆلەت ئىدى، ئەمدى مەبلەغنى يېتەرلىك سالالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. ئەسلىدە مەبلەغ سېلىش كونترول قىلىنىشى كېرەك ئىدى، چۈنكى مەبلەغ سېلىنسىلا ئىقتىسادىي قىزغىنلىق ئېشىپ، نۇرغۇن ئۇنۇمسىز قۇرۇلۇشلارنى تەكرار ئېلىپ بېرىش كېلىپ چىقىدۇ. مەبلەغ يېتىشمەيۋاتقان ھازىرقى ئەھۋالدا مەبلەغنى كونترول قىلىش تۈزۈمى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ، بىرەر تۈردىكى قۇرۇلۇش ئۈچۈن نەچچە ئون تامغا باستۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق ئىسراپخور سودا ئەسلىدىكى پايدىلىق تۈرنىڭ پايدىسىنى يەۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مەبلەغ چىقىش قىلماي قالىدۇ - دە، ئىقتىساد كاساتچىلىققا ئۇچرايدۇ.

ھۆكۈمىتىمىزنىڭ ھازىرقى باج تۈزۈمى قاتتىق ئەمەس، قالايمىقان پۇل يىغىش ۋە جەرىمانە ئېلىش ھەرىكەتلىرى بەك ئاۋۇپ كەتتى. ھازىرقى مەسىلە قالايمىقان پۇل يىغىدىغان ۋە جەرىمانە ئالىدىغان ئورۇنلارنى قىسقارتىپ، باجنىڭ ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، باج ئوغرىلايدىغان قىلمىشلارغا قاتتىق زەربە بېرىش.

جۇڭگو ھۆكۈمىتىنى چوڭ دېيىشكىمۇ، كىچىك دېيىشكىمۇ بولىدۇ. چوڭ دېيىشتىكى سەۋەب، ھۆكۈمەت ئارىلاشمىسىمۇ بولىدىغان بارلىق ئىشلارغا قول سېلىشقا ئۇلگۈرەلىگەن. كىچىك دېيىشتىكى سەۋەب، ھۆكۈمەت نۇرغۇن مۇھىم ئىشلارنى ياخشى باشقۇرمىدى. ھۆكۈمەتنىڭ مۇلازىمىتى يېتىپ بارمىغان جايلار ئىنتايىن كۆپ. كىشىلەر ھۆكۈمەت بىلەن ئالاقىلىشىش قىيىن ئىش دەپ قاراپ ئۆزىنى تارتىدىغان بولۇپ قالدى.

«تيەنزې» ئىقتىساد تەتقىقات ئورنىمىز ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئائىت نۇرغۇن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ باردى. بىر قانچە دېلو ھەققىدىكى تەتقىقاتىمىز چۈشەندۈردىكى، ھۆكۈمەت ئارىلىشىشنى ئازايتىشى لازىم.

▲ سىياسىي ئىسلاھاتتىكى تېخنىكىۋى مەسىلىلەر

سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدىن سۆز ئاچقاندا، نۇرغۇن تېخنىكىۋى مەسىلىلەرگە يولۇقىمىز.

مەسىلەن، مەمۇرىي كادىرلار تۈزۈمىدە بىر يۈرۈش مەشغۇلات ئۇسۇللىرى بولىدۇ. پۇل ئامانەت قويغۇچىنىڭ ھەقىقىي ئىسىم فامىلىسىنى قوللىنىدىغان بانكا تۈزۈمى بولسامەنسەپدارلارنى تەپتىش قىلىدىغان تېخنىكا تۈزۈمىدىن ئىبارەت. بىزنىڭ بانكىلىرىمىزدا خالىغان نام بىلەن ھېساب ئاچسا بولىدۇ. بىراق چەت ئەللەردە مۇمكىن ئەمەس، ئۇ يەردە ھەقىقىي ئىسىم-فامىلىسىنى قوللىنىش كېرەك. بۇنداق تۈزۈملەشكەن چارە-تەدبىرلەر ھۆكۈمەتنى پاكلاشتۇرىدۇ. ئاساسىي قانۇن مەھكىمىلىرى مەمۇرىي دەۋالارنى قوبۇل قىلىدۇ. پەقەت ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىلا ئاساسىي قانۇنغا خىلاپلىق قىلالايدىغانلىقى ئۈچۈن ئاساسىي قانۇن مەھكىمىلىرى ھۆكۈمەت بىلەن دەۋاغا چۈشەلەيدۇ. ئاساسىي قانۇننىڭ مەقسىتى پۇقرالارنى قوغداش، شۇڭا پۇقرالار ئاساسىي قانۇنغا خىلاپلىق قىلمايدۇ. پۇقرالارنىڭ قولىدىن پەقەت جىنايى ئىشلار قانۇنىغا ۋە ھەق - تەلەپ قانۇنىغا خىلاپلىق قىلىشلا كېلىدۇ. بۇ قېتىملىق ئورگان ئىسلاھاتىنىڭ كەمچىلىكى شۇكى، قىسقارتىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، بۇ جەھەتتىكى قۇرۇلمىنى كۈچەيتمىدى.

بۇ قېتىمقى ئورگان ئىسلاھاتى نامايەن قىلدىكى، 20 يىللىق ئىسلاھاتتىن كېيىن جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئالغا باستى، بەزى رەھبەرلىك ساھەلىرىنى قىسقارتتى، ئارىلىشىشقا قارىغاندا ئارىلاشماسلىقنىڭ ياخشى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندى.

ئابدۇقادىر جالالىددىن تەرجىمىسى

ئاپتور: بېيجىڭ «تيەنزې» ئىقتىساد تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى (M1)

«شەئىرىي مىللەت» تىن «ئەقلىي مىللەت» كە يۈرۈش قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى توغرىسىدا

ئابدۇكېرىم راھمان

قېرىنداش مىللەتلەر ۋە چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ نەزىرىدە «ناخشا-ئۇسسۇل ماكانى»، «شەئىرىي مىللەت» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغانلىقى ھەممىمىزگە مەلۇم. ھەتتا بۇ ئاتالغۇلار تارىخىي تەسۋىرىي ماتېرىياللاردا كۆپ تەكرارلىنىپ، تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسىگە ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت تەسىرىدە يېتىلگەن مىللىي پسىخىك ئالاھىدىلىكىنىڭ جانلىق ۋە ئوبرازلىق سۆزلەتلىنىشى ھېسابلىنىدۇ.

«شەئىرىي مىللەت» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ناھايىتى كەڭ مەنا، مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: كەڭ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «شەئىرىي» دېگەن بۇ سۆزلەت لىرىك تۈيغۇ ۋە تەسەۋۋۇرغا باي، تەپەككۇرچان دېمەكلىكتۇر. تار مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئومۇمەن «سەنئەتخۇمار» دېگەن كونكرېت مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ پسىخىك ئالاھىدىلىكىنى سۆزلەتلەشتە ئىشلىتىلگەن «شەئىرىي مىللەت» دېگەن بۇ مېتافورا ئۆز ئوبېيېكتىگە نىسبەتەن توغرا ئىشلىتىلگەنمۇ-قانداق؟ بۇ سوئالغا ئۆتمۇش تارىخ ۋە ئۇنىڭ داۋامى بولغان بۈگۈنكى رېئاللىق جاۋاب بېرىدۇ.

دۇنيادىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدە كۆپلىگەن ئىلاھلار، يارىتىلغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە «سەنئەت ئىلاھى» خېلى ئالدىنقى قاتارنى ئىگىلەيدۇ. قەدىمكى رىملىقلارنىڭ گۈزەللىك (سەنئەت) ئىلاھەسى ۋېناس دۇنياۋى ئىلاھە سۈپىتىدە كىشىلەرقەلبىدە ھەيكەل بولۇپ تىكلەنگەن. ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ روھىيىتىدە يارىتىلغان «سەنئەت ئىلاھ» لىرى ماھىيەت جەھەتتىن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىك تەلىپىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ئەجدادلىرىنىڭ غايىۋى تەلىپۇنۇشلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەپ، ئىپتىدائىي

ئويلىنىش ۋە ئىزدىنىش

جەمئىيەتنىڭ زېرىكەرلىك ئەمما يوشۇرۇن قۇدرەتكە ئىگە لىرىكىلىق كۆرۈنۈشىنى سۈرەتلىگەن. چۈنكى ئىنسان گۈزەللىك قانۇنىيىتى بويىچە ياشايدۇ. ئارىستوتېلنىڭ تەبىرى بويىچە ئېيتقاندا «گۈزەللىك-ئەقىل-پاراسەت» دېمەكتۇر.

مەلۇمكى، ئىنسان سەنئەتنى يارىتتى، سەنئەتمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئىنسانغا مەڭگۈلۈك مەقسەت ئاتا قىلدى. شۇڭا، ئىنسان يارىتىلغان ئاشۇ ئۇزاق نۇرلۇق سەھەردىن باشلاپ سەنئەت ئۇلارنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك ھەمراھى ۋە روھىيەت مۇئەككىلى بولۇپ قالغان. جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارمۇ دۇنياغا ئاپىرىدە بولغاندىن باشلاپ سەنئەتكە ئەڭ ھېرىسمەن خەلق سۈپىتىدە، سەنئەتنى سۆيۈش ۋە قەدىرلەشتەك بىر سېھرىلىك ئەنئەنىنى ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. ئەلۋەتتە ، بۇنداق بولۇشنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىق تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلىرى بار. ئادەتتە قۇرغاق ئىقلىمدا ياشىغۇچى قۇملۇق خەلقلىرىنىڭ ھېس - ھاياجانغانسىبەتەن فىزىئولوگىيىلىك ۋە پىسخىك سەزگۈسى ئالاھىدە كۈچلۈك بولىدۇ. ماكان نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، چۆل بىلەن بوستانلىق ئوتتۇرىسىدىكى تىنىمسىز ھايات يېتىلدۇرگەن چاڭقاق ۋە قۇرغاق ئىستەك ئۇيغۇرلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى دولقۇنسىمان پىسخىك ھالەتنى ھاسىل قىلغان. ئۇلاردىكى ئاسان غىدىقلىنىدىغان ۋە سەزگۈرلۈك ئۇستىگە قۇرۇلغان پىسخىك تىندۇرما ئۆزىنى ئەڭ نەپىس تۇيغۇ ئارقىلىق شېئىرىي تىل ئىمكانىيىتىدە ئىپادىلىنىشىنى تەقەززا قىلغان. «بۇ يەردىكى قۇياش نۇرىنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى بىلەن سۇ سىز چۆللۈكلەرنىڭ ئالۋۇندەك يالىدىشىدىن شەكىللەنگەن زېرىكەرلىك ھايات ئۇلارنى شېئىرىي تۇيغۇغا باي ، ھېسسىياتچان ، تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ چاڭقىغان روھىي دۇنياسىغا تەسەللىي تېپىشقا ئۆگەتكەن» ، «قۇياش رادىئاتسىيىسى بۇ خەلقلەرنىڭ شېئىرىي تۇيغۇسىنى ئەۋجىگە كۆتۈرگەن» ① مانابۇ ئوبىيېكتىپ جەھەتتە «شېئىرىي مىللەت» بولۇپ يېتىلىشنىڭ تاشقىي ئامىلى ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ، بۇ خاسىيەتلىك تاجىنىڭ بېشىمىزغا كىيىلىشىدە، قاراڭغۇلۇق قاپلىغان يىراق ئۆتمۈشنىڭ جاھالەتلىك تۇنلىرىدە بۇرۇختۇملۇققا تولغان خەستە كۆڭۈللەرنى سەنئەتنىڭ روھنى قۇۋۋەتلەندۈرگۈچى ئىلھامبەخش ئۇرغۇلىرى بىلەن بىردەملىك ئۇمىدلەندۈرۈش زۆرۈرىيىتىدىن ئىبارەت ئىچكىي ئامىلمۇ مەۋجۇدئىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىككى ئامىل ئوتتۇرا ئەسىر تۇمانىدا ئۆزىنىڭ مەشئەللىك تارىخىي بۇرچىنى ئادا قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيانى گەۋدە قىلغان تۇنجى ۋەئاخىرقى قېتىملىق «شەرق ئەدەبىي ئويغىنىشى »نىڭ سىمۋولى بولدى. كەربالا چۆلى بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ تۇتاشتۇرغان ئىسلام مەدەنىيەت گۈللىنىشىنى رويابقا چىقاردى. ئۇنىڭ شەرقتىكى سەركەردىسى فارابىي دۇنيا سۇبلىزاتسىيەتارىخىنىڭ كۆزىنىكى بولغان قەدىمكى يۇنانىنىڭ سەنئەت پەلسەپىسىگە ئىجادىي ياندىشىپ ، شەرقنىڭ ئىككىنچى ئارستوتېلى سۈپىتىدە قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ شېئىرىي تەپەككۇرىنى قاناتلاندۇردى. مانا بۇ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى بىر قېتىملىق «ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغىنىشى» ئىدى. بۇ دەۋرده ياۋروپا تېخى ئۇيقۇغا پاتقان تۇرغۇنلۇق ھالەتتە تۇراتتى .

دەسلەپ شەرقتە كۆتۈرۈلگەن بۇ سەنئەت دەبدەبىسى تېخى ئۆزىنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەشكە ئۇلگۈرمەيلا ياۋروپادا ئەقلىي تەپەككۇر زىلزىلىسى پەيدا بولۇپ ، پار ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە يېڭى دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن مەدەنىيەت مەركەزلىرى تەدرىجي ھالدا شەرقتىن غەربكە يۆتكەلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقنىڭ ئاخىرقى «ئەدەبىيات-سەنئەت ئويغىنىشى »نىڭ كەنجى ۋەكىلى، بۇيۇك مۇتەپەككۇرئەدىب ھەزرىتى نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائي بىلەن ئابدۇراھمان جامىدىن كېيىن بۇ رايوندا پەلسەپىۋى تەپەككۇر ۋە بەدىئي ئىجادىيەت پەسكويغا قاراپ يۈزلىنىپ ، «شېئىرىي تەپەككۇر» يولى بىلەن تىكلەنگەن «غايىۋى جەمئىيەت » ئىدىيالى جاھالەت پىرلىرى - سوپى-ئىشانلارنىڭ خانىقا جەرىسىگەئايلىنىپ قالدى. تارىختا شەكىللەنگەن «شېئىرىي مىللەت» ئەۋزەللىكى ئاخىرقى ھېسابتا شەرق پوئېزىيىسىدە يارىتىلغان يەتتە جۇپ ئاشىق - مەشۇقنىڭ تراگېدىيىسى بىلەن ئاخىرلاشتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا «سەلتەنەت قۇياشى تۇركلەر بۇرجىدا جەۋلان قىلغان» ، «زامان ئەھلىنىڭ تىزگىنى شۇلارنىڭ قولىدا» بولغان تارىخ قاباھەتلىك چۇشكە ئايلاندى. مىللەت گەۋدىسىدە مەھكۇملۇق، روھسىزلىق، چۇشكۈنلۈك، نادانلىق، قاششاقلىق، تەپرەقچىلىق، قانائەتكويلۇق، شۇكرىچىلىك، ھەسەتخورلۇق، خۇشامەتچىلىك، زىناخورلۇق. . . قاتارلىق خەتەرلىك ئۆسمىلەر پەيدا بولۇپ، ئەقلىي تەپەككۇرنى بوغۇچلىدى. بارغانسېرى تەپەككۇر ئېنىرگىيىسى سۇسلاپ شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، «چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى» نامى بىلەن يۈرتىمىزغا كەلگەن بىر تۈركۈم مەدەنىيەت قاراقچىلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ شانلىق مەدەنىيەت مىراسلىرىنى تالان-تاراج قىلماقچى بولغىنىدا ، سېھرىي كۈچكە ئىگە تەكلىماكان قۇملۇقىدا ئەجنەبىيلەرنىڭ ئات-تۆگىلىرىنى يېتىلەپ ، مەدەنىيەت خەزىنىمىزنىڭ قۇلۇپىنى ئېچىپ بەرگەنلەرمۇ ياكى ئۆزى بىلەن تەڭ ئالتۇنغا تېگىشكىلى بولمايدىغان بىباھا مەدەنىيەت ۋەسىقىلىرىمىزنى ئاشۇ ئەجنەبىيلەرنىڭ ئۇچ-تۆت تەڭگىسىگە رازى مەنلىك بىلەن سېتىپ بەرگەنلەرمۇ مۇشۇ «شېئىرىي مىللەت» نىڭ بەندىلىرى ئىدى. نىھايەت، بىلىمسىزلىك، نادانلىقنىڭ بىزگە ئېلىپ كەلگەن سوۋغىسى ، «شېئىرىي مىللەت» چۈشكىدە بەھوزۇر ئۇخلاپ كۆرگەن چۈشىمىزنىڭ كارايىتى ئەنە شۇ بولدى. دۇنيانىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى بىزگە شۇنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇرىدىكى ، شېئىر، ناخشا -

ئۇسسۇل سەنئىتى قەدىمكى ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ تەڭداشسىز ئەزەلىيىتى بولغاچقا ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ مۇتلەق ئېتىقادى ۋە روھىي مۇئەككىلى بولغان . شۇڭا، كوللېكتىپ ئالڭ يېتەكچىلىك قىلغان ئاشۇ دەۋردە تەبىئەتنىن كىچىككىنە نەپكە ئېرىشسىمۇ قاتتىق هاياجانلىنىپ، خۇشاللىقىنى ناخشا ـ قوشاقلا ئايلاندۇرۇپ ئۇسسۇل ئويناپتۇ. ھەتتا تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ جازاسىغا ئۇچرىسىمۇ، بۇ قايغۇلۇق روھىي ھالەتنى ئىپادىلەپ ، مەرسىيە ناملەر توزۇپ فانتوممىلىق (قايغۇنى ئىپادىلەيدىغان نىقابلىق ئويۇنلارنىڭ قەدىمكى نامى) ناخشا ـ ئۇسسۇللار بىلەن قايغۇ ـ ئەلەملىرىنى قوغلايتتى . «قەدىمكىلەر ئەمگەك قىلسا ئېيتار ناخشا» دېگەن‌هالەت شۇ ئىدى. ئەگەر «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى» ، «شېئىرىي مىللەت» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەتلەردىن پەخىرلىنىشكە توغرا كەلسە ئۇنى مىللىي ئالاھىدىلىكى ئىپتىدائىي سۇلكىتى دېيىشكە بولار. بەجايىكى، ئۇ ھەممە دەۋرلەر ئۈچۈن ئىپتىدائىي باسقۇچتىكىدەك ئۆزىنىڭ مۇتلەق مەشئەللىك جاسارىتىنى جارى قىلدۇرالىشى ناتايىن. ئەگەر شۇنداق دېيىلسە، قەدىمكى زامان پوئېزىيىسىنىڭ ئەڭ يۇكسەك نامايەندىلىرىدىن بولغان «ئىلىئادا» ، «ئودىسسا» ، «گىلگامىش» ، «شاھنامە» ، «ئوغۇز نامە» ، «ماناس» ، «ئالپامىش» ، «قورقۇت ئاتا» قاتارلىق يىرىك ئىپوسلار زامانىمىزدىمۇ قايتا تەكرارلىنىش پۇرستىگە ئېرىشكەن بولاتتى . بىز شۇنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەككى، دەۋر ئۆزگەردى، يېڭى ئىرا ئۆزىنىڭ قامەتلىك بەستىنى كۆرسىتىپ ئاتوم دەۋرىگە قەدەم قويدى، تەبىئىي مۇھىت ئىنسان روھىيىتىنى تىزگىنلەيدىغان ھالەتكە خاتىمە بەردى . ئىنسانىيەتنى ھەقىقىي مەنىدىكى بەختكە ئېرىشتۇرىدىغان ماددىي ئالەمنىڭ سىخىمىسى سىزىلدى. قىسقىسى، 21-ئەسىرنىڭ جەڭ دۇمبىقىسى چېلىندى. يېڭى ئەسىر «شېئىرىي مىللەت» تىن «ئەقلىي مىللەت» كە يۈزلىنىش زۆرۈرىيىتىنىڭ تەخىرسىزلىكىنى خىتاب قىلدى.

ئۇنداقتا، «ئەقلىي مىللەت» دېگەن بۇ ئۇقۇم قانداق كونكرېت مەناغا ئىگە؟ بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئالڭ قاتلىمىنى يېڭىلاپ، پەلسەپىۋى تەپەككۇرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى دۇنياسىنى ئۆزگەرتىش ئېنېرگىيىسىنى هازىرلاش دېمەكتۇر. پەلسەپىۋى پىكىر ئەقلىي تەپەككۇرنىڭ يۈكسەك چوققىسى. ئۇ، ھەم ئەمەلىي، ھەم نەزەرىيىۋى جەھەتتە تۇرغۇنلۇقتا خاتىمە بېرىپ، مەڭگۈ ھاياتلىقنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچىدىغان ئالتۇن ئاچقۇچ. ئۇ، ئىنسانغا يېڭى روھ ۋە قۇۋۋەت ئاتا قىلغۇچى ھەرىكەت مىزانى، «ئەقلىي مىللەت» نىڭ جېنى ۋە قېنى .

پەلسەپە يۈكسەكلىكىدەتۇرۇپ دۇنياغانەزەر-سالغىنىمىزدا، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانىيەت بىر مىنۇتمۇ نەزەرىيىۋى تەپەككۇرسىز ياشىيالمايدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «بىرمىللەت ئۆلمەم -پەننىڭ يۈكسەك چوققىسىدا تۇرماقچى بولىدىكەن، بىر مىنۇتمۇ نەزەرىيىۋى تەپەككۇرسىز يۈرمەسلىكى كېرەك» .

خۇددى ھىندىستاننىڭ يېڭى زامان مۇتەپەككۇر شائىرى رابىندرانات تاگور ئېيتقاندەك: «دۇنيادا جەمئىيەتنى ئۇلۇغ قىلىدىغانلار دەل تۇرمۇشنىڭ ئىنسان هاياتىدىكى يېڭى مەسىلىلىرىنى سىناپ كۆرۈشكە ۋە ھەل قىلىشقا جۈرئەت قىلىدىغان كىشىلەردۇر. قائىدە - يوسۇندىن چىقالمايدىغان كىشىلەر جەمئىيەتنى ئالغا باستۇرالمايدۇ، پەقەت هازىرقى ھالىتىنىلا ساقلاپ قالالايدۇ» ، «قەلب ئەنئەنىۋى قاراشلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ. چىقمىغۇچە تۇرمۇشقا توغرا نۇقتىئىنەزەردە قارىيالمايدۇ ياكى ئىنسان تەبىئىيىتىنى ھەقىقىي چۈشىنەلمەيدۇ» .

هاياتقا پەلسەپىۋى تەپەككۇر بىلەن مۇئامىلەقىلغاندىلا قەلبىنى ئەنئەنىۋى قاراشلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرغىلى ، ئىنسان دۇچ كەلگەن يېڭى مەسىلىلەرنى سىناپ كۆرۈشكە ۋە ھەل قىلىشقا روھىي ئېنېرگىيە هازىرلىغىلى بولىدۇ. «ئەقلىي مىللەت» نىڭ «جېنى» ۋە «قېنى» ھېسابلانغان پەلسەپىۋى تەپەككۇر ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەۋاتقان زامان پاراۋۇزىغا ماس قەدەمدە ئىلىم ـ پەننىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى بويىچە دادىل ئىزدىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولغان پەن ـ تېخنىكا بىلەن شۇغۇللىنىش بۇگۈنكى زامانىنىڭ كۈچلۈك تەقەززاسى بولۇپلا قالماستىن، مىللەتنى روھىي قاششاقلىق ۋە مەھكۇملۇق ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ كۈچلۈك تەدبىرى. دۇنيادا ئالغاكەتكەن مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى بۇ مەسىلىگە يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارىغان. پەقەت بەدىنىمىزدىكى ھەر بىر تال پەي ۋە تومۇرلىرىمىز كۈچلۈك قىزغىنلىق ۋە قەتئىي نىيەت بىلەن ئىلىم پەنگە باغلانغاندىلا زامانىۋى مىللەت قاتارىدا قالالايدۇ. كۆتۈرۈشۈش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. هازىرقى روھىي ھالىتىمىزنى مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان ئۇلۇغ دېموكراتىك شائىرىمىز ئابدۇخالىق ئۇيغۇر توغرا خۇلاسىلىغان:

ئويغىنىپ كەتتى جاھان ، مەغرىبى مەشرىق تامام،
مەن تېخى سۇت ئۇيقۇدا چۈش كۆرۈپ ياتارىمەن.

راستىنى ئېيتقاندا، بىز تېخى «سۇت ئۇيقۇسى» دىن ئويغانمىدۇق. ھېلىقىدەك چىرايلىق سۆزلەتلەر ئىشقىدا بىھۇشلىنىپ، پەلسەپىۋى تەپەككۇرىمىز كۈنسېرى ئاجىزلىشىپ كەتتى. رادىئو-تېلېۋىزور توچكىلىرىنى باسقان ھامان قۇلىقىمىزغا ھەممىدىن يېقىملىق ئاڭلىنىدىغىنى يەنىلا شۇ ناخشا ـ مۇزىكا بولدى. ھەربىي گازارما تۇرمۇشىدىن كارخانا - زاۋۇت تۇرمۇشىغىچە، سودا ـ بانكا تۇرمۇشىدىن تېرىقچىلىق ئىگىلىكى تۇرمۇشىغىچە، سەپەر تۇرمۇشىدىن خەلقنىڭ ۋە دۆلەتنىڭ چوك ئىشلىرىنى ھەل قىلىدىغان قۇرۇلتاي يىغىنى تۇرمۇشىغىچە، قىسقىسى، ئۇيغۇر روھى ئەكس ئەتكەن تۇرمۇشنىڭ بارلىق مەزمۇنلىرى ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن بېزىلدىغان پىسخىك ھالەت شەكىللەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن باشقا مىللەت نەزەرىدە «ئۇيغۇر دوپپىسى» كىيگەنلەرنىڭ ھەممىسى ناخشا ـ ئۇسسۇل مەستانىلىرى ھېسابلاندى. بۇ سىرلىق چۈمپەردە ئاستىدا تەپەككۇرىمىز شۇنچىلىك

خىرەلەشتىكى، «پاتمەمنىڭ كۆڭلەكسى» . . . دەك چۈشكۈن تۈيغۇبىلەن بېزەكلەنگەن «ناخشا» لارمۇ بىزنى «مەھلىيا» قىلىۋالدى. تېخى «ئۇيغۇرغا ناخشا - ئۇسسۇلدىن باشقا نېمە قالدى» دەپ ئۆزىمىزنى كاچاتلاپ، ئۇمىدسىزلىك بىلەن كۆڭلىمىزنى بەزلەيمىز. قىممەت قارىشىمىزمۇ تۈيۈق يولغا كىرىپ قالغان. تېخى بىخ هالىتىدەبولسىمۇ، يېڭىدىن ئۆسۈپ يېتىلىۋاتقان ئىلىم - پەن چەۋەندازلىرىنىڭ ماددىي بايلىق يارىتىدىغان ئىختىرالىرىنى ، ئىلمىي تەپەككۇرنىڭ ئەڭ مۇشكۈل سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ ، ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىق يارىتىش يولىدا يىلنى يىلغا ئۇلاپ ئىشلىگەن هەقىقىي ئىلىم ئەهلىلىرىنىڭ كەشپىياتلىرىنى قىممەت جەهەتتىن ناخشا - ئۇسسۇل چولپانلىرىنىڭ بىر ناخشىسىنىڭ قىممىتىگە تەڭلەشتۇرمەيمىز. دەرۋەقە، سەنئەت چولپانلىرى دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ ئىپتىخارى. مەن ئۇلارنىڭ قىممىتىنى هەرگىزمۇ تۆۋەن مۆلچەرلىمەيمەن. چۈنكى هەممىمىز سەنئەت بۆشۈكىدە چوڭ بولغان. بۇ يەردە تەكىتلىنىۋاتقان نۇقتا «ئەقلىي مىللەت» يۈكسەكلىكىدىكى قىممەت قارىشى، يېڭى ئەسىرنىڭ «گولدىباخ قىياسى» .

هايات خۇددى چاڭقىغان چۆلدەك كۆپ خىل ئېنېرگىيىگە موهتاج بولىدۇ. بىر گۈل ئېچىلغان بىلەنلا باهار بولمايدۇ. تۇرمۇش چەكسىزلىك ئىچىدە چەكلىك مەزمۇنغا ئېرىشەلەيدۇ. زامان ۋە ماكان نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، پەلسەپىۋى تەپەككۇرغا قانچىلىك يېقىنلاشساق، دۇنيانى ئىلىكدەيدىغان شۇنچىلىك كۈچ هاسىل بولىدۇ. ئىنسان هاجەت بولغان پوئىزىيەمۇ جۇۋازغا قاتقان كالىدەك بىر ئىزدا ئايلىنىشتىن قۇتۇلىدۇ. ئەنە، «شەرق ئەدەبىي ئويغىنىشى» دەۋرى نوقۇل پوئېتىك تەپەككۇر بىلەنلا چەكلەنمىگەن، بەلكى فارابىنىڭ كەڭ مەنىدىكى يۈكسەك پەلسەپىۋى تەپەككۇرى، يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت دىئالېكتىكىسى ، ئەل خارەزمىنىڭ ماتىماتىكىلىق تەپەككۇرى، ئەبۇئەلى ئىبنىسىنانىڭ سەنئەت ، تىبابەت ۋە خىمىيىلىك ئىزدىنىشلىرى، ئەبۇ رەيهان بىرونىنىڭ تارىخ، ئىلمىي نۇجۇم، توپونومىيە، ئارخېئولوگىيە ساهەلىرىدىكى ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ كۆپ قاتلاملىق ئىلىم ئۇنىۋېرساللىقى، ئۇلۇغبېكنىڭ پەلەكىياتشۇناسلىقى، كالىندارشۇناسلىقى. . . قاتارلىق ساهەلەردىكى ئەمەلىي ۋە نەزەرىيىۋى ئىختىرالىرى بىز-بىرى بىلەن گىرەلىشىپ، جاهالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر ئاسمىنىدا پارلاپ چىققان قۇياشقا ئايلانغان. لېكىن بۇ سەمەرىلەر تارىخ سۇپىتىدە چۈشكە ئايلاندى. «نەۋائىيدىن كېيىنكى500 يىل مابەينىدە ئىچكىي ئاسىيادىكى بۇسۇرلىق بالىياتقۇدا هاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان يېڭى مەدەنىيەتنىڭ تۆرەلمىلىرى بىخلىيالمىدى» ، «شەخسىنىڭ قەدىر-قىممىتىنى، ئەقلىي يۈكسەكلىكىنى، كەسكىن ئەمەلىيەتچانلىقىنى ئۆز ئىزدىنىشلىرىنىڭ هەرىكەت مىزانى قىلمىدىغان پەلسەپە تېخىمۇ مەيدانغا كەلمىدى» ② ، ئەكسىچە، «بۇ يەردە پەقەت قۇم بارخانلىرىنىڭ سۇررەك ، زېرىكەرلىك جىمجىتلىقىغا ئوخشاش چىدىغۇسىز سۈكۈنات؛ پىنهان، ئاندا-ساندا كۆرۈلۈپ قالىدىغان غۇۋا هاياجان، قۇرغاق، چاڭقاق ئىستەك، ئاخىرقى نۇقتىغا يېتىشنى خالىمايدىغان سەۋرسىزلىك هۆكۈم سۈردى» ③ . ئەما، بۇنداق سۈكۈنات مەڭگۈلۈك ئەمەس. دەۋر سىگنالىغا ماس هالدا تېڭىرقاش ئىچىدىكى چۇقانلىرىمىز بىزنى «سۈت ئۇيقۇسى» دىن ئويغىنىشقا دەۋەت قىلماقتا، «ئۇيقۇ-ئۆلۈمنىڭ مۇقەددىمىسىدۇر، بۇ زامان تەنبىھ ۋە ئاگاهلاندۇرۇش زامانىدۇر، غەپلەت ۋە بېپەرۋالىق زامانى ئەمەستۇر» (ئابدۇقادىر دامۇللام) دەپ ئاگاهلاندۇرماقتا. پەلسەپىۋى تەپەككۇرنىڭ سىرلىق قەسىرىگە يۇرۇش قىلىشنىڭ مۇقەددىمىسى باشلانماقتا. روهىيىتىمىزدە نيۇتون، ئېينىشتېين، ئىدسون، فرانكلىن، فارادى، نوبېل، كيورى خانىم، گېگىل، فېيرباخ، نېتزى، خۇالوگېن، فارابى، ئەلىشىر نەۋائىي، چىنگىز ئايتماتوۋقاتارلىق ئەقىل مۇئەككەللىرىنىڭ نۇرى چاقنىماقتا. شۇنداق، «شېئىرىي مىللەت» تىن «ئەقلىي مىللەت» كە يۈزلىنىشتىن ئىبارەت بىر كۆچلۈك ئىرادە، ئەقىدە هەم ئىشەنچ قەلبىمىزنى تۆرىدىن بارغانسېرى چوڭقۇر ئورۇن ئالماقتا. بۇ مىسلىسىز ئىنتىلىش هامان ئۆزىنىڭ تەرەققىيات يولىنى تېپىشقا ئۆگىنىدۇ.

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسورى ، دوكتور ئاسپىرانتلار يېتەكچىسى، دولەتلىك مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس (M1)

ئىزاهلار

① ئەسەت سۈلايمان: «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1997-يىل 5-سان، 44-بەت.
②، ③ ئەسەت سۈلايمان: «تۇران بىلەن ئىرانىنىڭ دىئالوگى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1998-يىل 1-سان، 58-بەت.

ژۇرنىلىمىزدا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ ئەشىر هوقۇقى ژۇرنىلىمىزغىلا خاس

ئىقتىسادىي ئاك

ۋە تەرەققىيات

ئابلەت ئابدۇرېشىت (بەرقى)

ماقال-تەمسىلەر بىر مىللەتنىڭ روشەن روھىي ئەينىكىدۇر. «پۇلى بارنىڭ گېپى ئوڭ، پۇلى يوقنىڭ گېپى توك»، «پۇلنىڭ بىر ئۇچى بىلەكتە، بىر ئۇچى يۇرەكتە»، «گاچا بولسىمۇ باينىڭ بالىسى سۆزلىسۇن» . . . ئىقتىساد ھەققىدىكى بۇنداق ماقال-تەمسىلەردىن يەنە بىر نەچچىنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن. ئۇيغۇر خەلقى پۇل ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ماقال-تەمسىلەر ئارقىلىق مۇشۇنداق ئوبرازلىق يېغىنچاقلىغان. ئىقتىسادنىڭ شەخسىي ۋە كوللېكتىپقا نىسبەتەن ئويناىدىغان رولىنى شەرھىلەپ، ئۇنىڭ جەمئىيەت مېخانىزمىدىكى ئەڭ مۇھىم بىر ۋاستە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت خۇسۇسىيىتىنى ئىسپاتلىغان. ئۆزىنىڭ مەدەنىيەتلىك مىللەتكە خاس ئىقتىسادىي ئېڭىنى نامايەن قىلغان. گەرچە بىز ئىنسانلارنى ئەمگەك ئارقىلىق ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە قەدەم قويدى دەپ ئەمگەكنىڭ تەپەككۇر بۇلقىنى ئېچىشتا قوزغاتقۇچلىق رول ئوينىغانلىقىنى كۆككە كۆتۈرۈپ مەدھىيىلىسەكمۇ، ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋارنىڭ قىممىتىنى پۇل ئارقىلىق بەلگىلەشكە قەدەم قويغانلىقىنى تەپەككۇر تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى ئەڭ يۇقۇرى پەللە ئىكەنلىكىگە كۆز يۇممايمىز. ئادەم ئەمگەك ئارقىلىق ئىپتىدائىي تەپەككۇرنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچقان بولسا، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئىقتىساد دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، قىممەت دېگەن ئۇقۇمنى چۈشەندى. بۇ ھال ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى چۈشىنىشىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى. ئىقتىسادنىڭ تەپەككۇرنى غىدىقلايدىغان ياكى تەپەككۇرنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس سالىدىغان خۇسۇسىيىتى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قانۇنىيىتىگە ئايلاندى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى بۇ خىل قانۇنىيەتنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئىقتىسادىي قارىشى قانچە كۈچلۈك، ئىلمىي بولغان مىللەتلەرنىڭ ھاياتي كۈچى تېخىمۇ ئېشىپ، دارۋىننىڭ تەدرىجىي تاللىنىش قانۇنىيىتىنىڭ ھالقىلىرىدىكى كۈچلۈكلەردىن بولۇپ قالدى. شەھەر دۆلەتلىرى گۈللەنگەن دەۋرلەردىكى قەدىمكى يۇنان، رىم، بابىلۇن، مىسىر، جۇڭگو، ھىندىستانلارنىڭ تەرەققىياتى، يېپەك يولى گۈللىنىپ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ قان تومۇرىغا ئايلانغاندىكى تۈركىي مىللەتلىرىنىڭ ئەھۋالى، يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلغاندىن كېيىنكى دېڭىز بويى رايونلىرى ۋە ياۋروپانىڭ تەرەققىياتى، سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىنكى غەربىي ياۋروپا ۋە ئامېرىكا، نېفىت يېڭى ئېنېرگىيە مەنبەسىگە ئايلانغاندىن كېيىنكى ئوتتۇرا شەرق ۋە ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ ئەھۋالى دەل مۇشۇ خىل قانۇنىيەتنىڭ

جانلىق ئىسپاتى. 1990-يىلدىكى پارس قولتۇقى ئۇرۇشى - كۇۋەيتنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن ئامېرىكا قاتارلىق غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ناھايىتى تېزلا بىر پىكىرگە كېلىپ، پارس قولتۇقى ئۇرۇشىنى قوزغىشى ھەرگىز غەرب دۆلەتلىرىنىڭ خەلقئارا ئادالەتتە ئادىللىقتا چېكىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. ئۇلارنى بۇنداق تېز بىرلىككە كەلتۈرگەن كۈچ دۇنيانىڭ 50% دىن ئارتۇق ئېنېرگىيە مەنبەسىنى تىزگىنلەپ ياتقان ئوتتۇرا شەرقنىڭ سۈيۇق ئالتۇنى - نېفىت. 1991-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەب - ئىدېئولوگىيە كۆرىشى جەھەتتىكى مەغلۇبىيەت بولۇپلا قالماي، ھەربىي قورال - ياراقلار مۇسابىقىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىقتىسادىي كرىزىستۇر. تېخى يېقىندا يۈز بەرگەن، 32 يىل ھاكىمىيەت بېشىدا ئولتۇرغان ھەربىي مۇستەبىت، ھىندونېزىيە زۇكتۇكى سوخارتونىڭ بۇ يىل 21-مايدا ئىلاجسىز ھالدا تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇر بولۇشىمۇ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ تۇرتكىسىدىن يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشتۇر. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى تۈپەيلىدىن ئاخىرلاشقان سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىن دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە ئوخشاش بىر سادا، ئوخشاش بىر ھۆكۈم تەرەپ - تەرەپكە ياڭرىدى: ھەقىقىي كۈچلۈكلۈكنىڭ ئىسپاتى ئەمدى ھەربىي كۈچ ئەمەس، ئىقتىسادىي كۈچ. ئىقتىسادىي كۈچ ھەممىنى بەلگىلەيدۇ. ھەتتا دۆلىتىمىزمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن بۇ نۇقتىنى ھېس قىلدى ۋە 1978-يىلى ئىقتىسادىي ئالاھىدە رايونلارنى قۇرۇپ ئىسلاھاتنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلىدى. ئەسلىدە يولداش دېڭ شياۋپىڭ 1950-يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا - پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ كۇندىلىك خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلىۋاتقاندىلا ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن: «ئاق مۇشۇك، قارا مۇشۇك، چاچقان تۇتسىلا ياخشى مۇشۇك» دېگەن ئوبرازلىق ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇ، ماركسىزم ئەمەلىيىتى جەريانىدا شۇنى ھېس قىلغانىدىكى، بىرەر تۈزۈمنىڭ ياخشى - يامانلىقىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم ئۆلۈك نەزەرىيىلەر ئەمەس، بەلكى خەلق تۇرمۇشى ياخشىلانغان - ياخشىلانمىغانلىقتا. دۆلىتىمىزدە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن كېيىن يۈز بەرگەن غايەت زور ئۆزگىرىشلەر، 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن قوزغىغان ۋە پاجىئەلىك مەغلۇب بولۇپ نۇرغۇن ئۇرۇش چىقىمى تۆلىگەن بولسىمۇ، 30 يىلغا قالماي ئورنىدىن دەس تۇرغان ياپونىيە ۋە گېرمانىيىدىن ئىبارەت ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مەغلۇبىيەت تاشقىرى ئىككىي چوڭ دۆلەتنىڭ مۇجىزىسى دەل بۇنىڭ ئىسپاتى. بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ يەنە بىر نۆۋەت كۈچلۈكلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالالىشى دەل ئۇلارنىڭ ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان ئەقلىۋەئىقتىسادىدا. ئۇيغۇرلارمۇ ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتتىكى رولىنى تونۇپ يەتكەن مىللەت. ئۇلار ئۆزىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخىدا نۇرغۇن ئىقتىسادىي، مەدەنىي مۇجىزىلەرنى ياراتقان، ئىقتىساد جەھەتتىكى پەلسەپىۋى قاراشلارنى قىيامىغا يەتكۈزگەن. لېكىن سوۋېت چاكىنىلاشقان، چۈشكۈنلۈككە يۈزلەنگەن جاھالەتلىك كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مىللىتىمىزنىڭ ئىقتىساد جەھەتتىكى پەلسەپىلەشكەن بىلىملىرى ئاستا-ئاستا رەتسىزلىنىشكە يۈزلەندى. نەتىجىدە بىزدىكى ئىقتىسادنىڭ قىممىتىنى تونۇپ يەتكەن، ئۇنى جايىغا سەرپ قىلىشنىڭ ئەكسىچە ياخشى يوللىرىنى تېپىپ چىقىپ، ھاتەمدەك مەرد - سېخىي كىشىلەرنى ئۆز تىلىدا ئىدىيوملۇق مەنىگە ئىگە قىلغان، مال-مۈلۈكنى دوست تۇتماي ئەقىل - پاراسەتنى دوست تۇتىدىغان، يەنى مال - مۈلۈكنى ئەقىل - پاراسەت ئۈچۈن ئايىماي خەجلەشكە جۈرئەت قىلىدىغان خاراكتېر چۈشكۈن تەركىدۇنياچىلىققا ئورۇن بەردى. ئىقتىسادىي ئۇستۇنلۇك ۋە پاراسەت ئۇستۇنلۇكى كەلتۈرۈپ چىقارغان مال - مۈلۈكنى چوڭ بىلىمەسلىك (چۈنكى ئۇلارنىڭ پاراسىتى ھەر قانداق چاغدا ئىقتىسادقا ئايلىنالايدۇ)، تەركىدۇنياچىلىقنىڭ بۇ دۇنيانى، مال - مۈلۈكنى دوست تۇتماي ئۇدۇنيالىق بەخت - سائادەتنى، بۇ دۇنيالىق جەبر - كۇلپەتنى تەكتىلەيدىغان تەرەپلىرىگە مەنەن تومۇرداش بولۇپ قېلىپ، ئادەملىرىمىز ئېتىقاد قارىغۇلىرىغا ئايلىنىپ (ھەر قانداق بىر ئېتىقاد چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىلسە ماھىيىتىدىن چەتنەپ كېتىدۇ)، تاپقان - تەرگەنلىرىنى مەسچىت - خانىقا، خوجا - ئىشانلارغا ئاتاپ، ئۆزلىرى ئۇلارنىڭ سادىق قۇللىرىغا ئايلىنىپ، ئۇدۇنيالىق ئىبادەتكە مەشغۇل بولدى. ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى بولسا «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» خوجا - ئىشانلارنىڭ تەسىر دائىرىسى تالىشىپ قىلىشقان پاجىئەلىك قىرغىنچىلىقلىرى ئۈچۈن ياخشى ئىقتىسادىي مەنبەگە ئايلاندى. شۇنداق قىلىپ، ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۈشمىكى دېگەندەك، بىر مەزگىل راساگۇللىنىپ ئۆز كامالىتىنى تاپقان، يېپەك يولىنىڭ مۆجىزىسىگە ئايلانغان بۇ مىللەتنىڭ ئىقتىسادىي ئېڭى بارغانسېرى چۈشكۈنلەشتى. كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇرۇش - يېغىلىق، جەڭگى - جىدەللەر ۋە ئېغىر تارىخىي قىسمەتلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان نادانلىق، بېكىنمىچىلىك، تاغلار بىلەن قۇم دېڭىزى قورشاپ تۇرغان تېشىدەك قىستايدىغان جۇغراپىيىلىك مۇھىت بۇ خىل چۈشكۈنلۈكنى تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈردى. خەلقىمىز ماددىي، مەنىۋى جەھەتتىن بارغانسېرى نامراتلىشىپ بۇ ئەسىرگە قەدەم قويدى.

ئىقتىساد ماھىيەت جەھەتتە ئەقىلنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىدۇر. ئىجتىمائىي جەمىيەتنىڭ تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە پۇل ئارقىلىق قىممەت ھېسابلاش دەۋرىگە قەدەم قويۇشى، كىشىلەرنىڭ قولىدىكى ئوشۇق مەھسۇلات ۋە ئۆزى قاندۇرۇش مۇمكىن بولمايدىغان ئېھتىياجنىڭ ئادەمنىڭ تەپەككۇرى ۋە ئەقلىنى غىدىقلىشى ئىقتىسادنىڭ ماھىيىتىگە بۇ خىل خۇسۇسىيەتنى مەڭگۈلۈك تامغىلاپ قويدى. دېمەك، تەرەققىياتنىڭ ئاچقۇچى بولغان ئەقلىنىڭ ئىقتىسادنىڭ تەسىرىدە ئۆز يۈكسەكلىكىنى تاپىدىغان قانۇنىيەت تا ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلدى. بۇ خىل ھالەت نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ مەۋجۇدلۇق فورمىلىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالدى.

ھازىر دۇنيادا يەھۇدىيلار، جۇڭگو مۇھاجىرلىرى ۋە ياپونلار ئىقتىسادىي ئېڭى ئەڭ يۇقىرى كىشىلەر ھېسابلىنىدۇ. يەھۇدىيلار تىزگىنلىۋالغان دۇنيا ئىقتىسادى، جۇڭگو مۇھاجىرلىرى قولىدا ئايلىنىۋاتقان شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ 70% تى، دۇنيا بويىچە ئىقتىسادىي 2-چوڭ دۆلەت ياپونىيە دەل مۇشۇ ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئاساسى. يەھۇدىيلارنى ئالساق، 2000 يىل ئىلگىرى ئۇلار ھازىرقى پەلەستىن ۋە سۇرىيە دائىرىسىدە ياشايدىغان چارۋىچى مىللەت ئىدى. ئۇلار قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ چوڭ قىرغىنچىلىقىدىن كېيىن ئىگىلىك ھوقۇقىنى يوقىتىپ، دۇنيانىڭ ھەر قايسى

جايلىرىغا سەرگەردان بولۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ مىللەتنىڭ سەرسانلىقى تاكى 1948-يىلى ئىسرائىلىيە دۆلىتى قۇرۇلغانغا قەدەر داۋاملاشتى. بۇ 2000 يىل جەريانىدا بۇ مىللەت دۇنيادىكى ھەر قانداق بىر مىللەتتىن ئۆتە ئېغىر خار-زارلىق، خورلىنىشقا ئۇچرىدى، قىرغىن قىلىندى. بۇ خىل ھالەت ئۇلارنىڭ ياشاش ئىرادىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ قەلبىدىكى يەھۇدىي دىنىي ئېتىقادىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىدى. توختىماي ئىزدىنىش جەريانى ئۇلارغا ئىقتىسادنىڭ رولىنى، ئەقىلنىڭ ماددىي بايلىقتىن ئېشىپ چۈشۈدىغان، مەڭگۈ ھېچكىم تارتىۋالالمايدىغان بايلىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇردى. شۇنداقلا ئەقىل بايلىقىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئىقتىسادنىڭ ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغانلىقىنى تونۇدى. چۈنكى نۇرغۇن مىللەتلەرگە، ئىختىرالارغا ئېرىشىش ئۈچۈن تەجرىبە ئېلىپ بېرىش لازىم ئىدى. بۇ تەجرىبە يەنە كۈچلۈك ئىقتىسادىي كاپالەتنى ئالدىنقى شەرت قىلاتتى. ئەمدى يەھۇدىيلارنىڭ ۋەتىنى ئىقتىساد ۋە ئەقىلدىن ئىبارەت ئىككى سۆزنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلدى. بۇ ۋەتەن ئۇلارنى چەكسىز ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلدى. شۇنداق قىلىپ، 1880-يىللىرى پولشالىق بىر يەھۇدىي تەرىپىدىن ۋايىغا يەتكۈزۈلگەن يەھۇدىي تېرىلمىچىلىك ئىدىيىسى پۈل ۋە ئەقىل ئۈستىگە قۇرۇلغان ئابستراكتنى ۋەتەننى كونكرېتلىققا - ھەممە خەلقنىڭ ۋەتىنىگە ئوخشاش تاش - تۇپراقلىق، دەريا - دېڭىزلىق ۋەتەنگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەتلەندۇردى. ئۇلار ئەقىلگە ئىشارەت قىلدى. ئەقىل پۇلنى، يولنى تاپتى. پۈل ئارقىلىق 1948-يىلىغىچە يەھۇدىي بايلىرى، سىياسىيئونلىرى ئاڭلىق، پىلانلىق ھالدا پەلەستىندىن يەر سېتىۋالدى. يەھۇدىي كۆچمەنلىرىنى سېتىۋېلىنغان يەرگە يۆتكىدى. ئاخىرى 1948-يىلى يەھۇدىي دۆلىتى قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. بۇنىڭ بىلەن ئەرەب دۆلەتلىرى بۇ دۆلەتنى بۆشۈكىدىلا تۇنجۇقتۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن ئىسرائىلىيىگە تۆت تەرەپتىن بېسىپ كەلدى. لېكىن پۈل ۋە ئەقىل ئىسرائىلىيە دۆلىتىنى ساقلاپ قېلىپلا قالماي، ئۇرۇشتا غەلىبىگە ئېرىشتۇردى. ئەلۋەتتە، بۇ يەردە يەھۇدىيلار ئىرادىسىنىمۇ ھېسابقا ئېلىش كېرەك (لېكىن ئىرادە يەنە ئۆزۈنتىدە ئەقىلگە تايانمىسا كۈچكە ئايلىنالمايدۇ). كىشىلەر ھازىر يەھۇدىي دېگەن سۆزنى پۈل بىلەن مەنداش كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. چۈنكى يەھۇدىي دېمەك پۈل دېمەك، پۈل دېمەك يەھۇدىي دېمەك. بۇ ھۆكۈمگە يەھۇدىيلارمۇ قوشۇلىدۇ. لېكىن بۇ يەردە نۇرغۇن كىشى پۈل دېگەن سۆزنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان، يەھۇدىيلار ھاياتىدا پۈلدىنمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرۇدىغان ئەقىل - پاراسەت دېگەن سۆزگە دىققەت قىلمايدۇ. ئوبدان زەن سالسا، يەھۇدىي دېگەن ئىبارىنىڭ كەينىدە بىلىم دېگەن ئىبارىمۇ پۈلغا ئوخشاشلا كۆزنى قاماشتۇرىدۇ. مەسىلەن، خرىستىئان دىنىنىڭ ئىجادچىسى ئېيسا يەھۇدىي. ماركسىزمنىڭ ئىجادچىسى ماركس يەھۇدىي. نىسبىيلىك نەزەريىسىنىڭ ئىجادچىسى ئېينىشتېين يەھۇدىي. داڭلىق رەسسام پىكاسۇمۇ يەھۇدىي. روھىي ئانالىز تەلىماتىنىڭ ئاساسچىسى فروئىد يەھۇدىي. مەشھۇر يازغۇچى فرانس كافكا يەھۇدىي. شۇنداقلا نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن، مۇشۇ ئەسىردە زور نەتىجىلەرنى يارىتقان ئالىملار ئىچىدە يەنىلا يەھۇدىيلارنىڭ نىسبىتى كۆپ. بۇ مۆجىزىلەرنىڭ ھەممىسىنى يەھۇدىيلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئالاھىدە ئىرسىي گېن ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھاياتلىق پەلسەپىسىدىكى پۈل - ئەقىل، ئەقىل - پۈل دېگەن فورمىلا بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇلار پۈل تاپقان ھامان ئەقىلگە مەبلەغ سالىدۇ، ئەقىل تاپقان ھامان پۈل تېپىپ ئەقىلنىڭ دەرىجىسىنى مۇئەييەن قىممەت بىلەن ئۆلچەيدۇ. مىللەت ئۇلار ئۈچۈن بىر ئائىلە. بۇ ئائىلە كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى قايسى تىل، قايسى دۆلەتتە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قېرىنداش. بىر يەھۇدىيدىكى پۈل ھەممە يەھۇدىينىڭ پۈلى، بىر يەھۇدىيدا بار ئەقىل ھەممە يەھۇدىينىڭ ئەقلى.

جۇڭگو مۇھاجىرلىرى دېگەن نامدا ئاتىلىۋاتقان، دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تاراپ كەتكەن خەنزۇ مۇھاجىرلىرىمۇ ھازىر دۇنيادىكى ئىقتىسادىي كۈچنىڭ زور بىر توپ. ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكىمۇ تىرىشچانلىق بىلەن ئەمگەك قىلىپ پۈل تېپىش، تاپقان پۈلنى ئەقىلگە مەبلەغ قىلىپ سېلىپ ئۇنى مەڭگۈلۈك بايلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش. بۇ خىل پايدىلىق ئايلىنىش خەنزۇ (جۇڭگو) مۇھاجىرلىرىنىڭ ئورنىنى بارغانسېرى كۆتۈرىۋاتىدۇ. ھەتتا نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ھەسەتخورلۇقىنى قوزغاۋاتىدۇ. ھىندونېزىيىدە يېقىندا يۈز بەرگەن مالىمانچىلىقتا خەنزۇلارنىڭ دۇكانلىرىنى بۇلاش، كۆيدۇرۇش ۋەقەلىرى بۇنىڭ ئىسپاتى. خەنزۇ (جۇڭگو) مۇھاجىرلىرى دۆلىتىمىزدىكى خەنزۇ خەلقىگە ئوخشاش ئىشچان. لېكىن ئۇلارنىڭ ئوخشىمايدىغان تەرىپى، دۆلىتىمىزدىكى خەنزۇلار ئۇزاق مەزگىلدىن بېرى سىياسىي كۆرەشلەر قاينىمىغا پېتىپ قېلىپ، مائارىپقا كۆڭۈل بۆلەلمىدى. يەنە بىرسى، ئۇلار كۆڭزى، مىڭزىدىن قالغان ھاياتلىق فورمىلىسى - پۈل بولسا ھوقۇق بولىدۇ، ھوقۇق بولسا ھەممە بولىدۇ، بىلەن ياشاپ كەلدى.

خەنزۇ (جۇڭگو) مۇھاجىرلىرى بولسا، چەتئەللەردىكى كەمستىلىش ۋە ھوقۇقسىزلىق تۇپەيلىدىن، تەبىئىيلا ھوقۇق ئىدىيىسىدىن ۋاز كەچتى. بۇ خىل شارائىت ئۇلارغا پۈل ۋە ئەقىلنىڭ ھەممىدىن مۇھىم ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى تونۇتتى. مانا ھازىر تەبىئىي پەنلەر بويىچە نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن 5 نەپەر مەشھۇر خەنزۇ ئالىمنىڭ ھەممىسى جۇڭگو مۇھاجىرى، جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن تېخى بىر كىشىمۇ يوق.

ئۇيغۇرلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئېڭى ئاڭ يۇكسەك دەرىجىدە تەقدىرى ئاڭ ئۇلۇغ ۋە يۇكسەك بولغانىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە مەرپەت شوئارى توختىماي توۋلانغان بولسىمۇ، ئىقتىسادتەك تۇرتكىلىك كۈچكە سەل قارالغاچقا ۋە ياكى ئەقىل بىلەن ئىقتىسادنىڭ بىرلىكى ئەمەلگە ئاشۇرۇلماي، ئىقتىساد كومپاسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، كۆزى ئوچۇق قارىغۇغا ئايلانغاچقا، مىللەتنىڭ ئەھۋالى بەك خاراب بولدى. كەمتۈكلەشكەن ئىقتىسادىي ئاڭ مىللەتنى پېلىشتۇرىدىغان ئورنىغا ئايلاندى. ئادەملىرىمىز ئىقتىساد ۋە ئەقىلدىن ئىبارەت بىر مەسىلىنىڭ ئىككى تەرىپىنى ئايرىم - ئايرىم نەرسە دەپ چۈشىنىپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا تۇرتكىلىك خۇسۇسىيىتىدىن ئايرىلىپ قالدى. پۇلنى دەپ ئىلىمدىن قول ئۈزۈدىغان، ئىلىمنى دەپ پۇلدىن قول ئۈزۈدىغان ۋە نەتىجە ئاقىۋەتتە ھەر ئىككىسىدىن قۇرۇق قالىدىغان ئەھۋال قەدىمدە بىر ئۇچرايدىغان پاجىئەگە ئايلاندى. ئىقتىسادنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان خۇسۇسىيىتىگە قارىغاندا، تار بولغان شەخسنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئىقتىساد شەخسىيەتچىلىكى دەۋر سۈرۈپ، جەمئىيەتتە «چاشقانغا كېپەك ئالدۇرمايدىغان»،

«ئالتۇن - يامبۇنى ئەسكى تامنىڭ ئۇلىدا ساقلايدىغان» نادانلىق پەيدا بولدى. پىخسىقلىق، ئاچكۆزلۈك كۆپلىگەن بايلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى يامان سۇپەتلىك ئۆسمىگە ئايلاندى.

پات - پات يۇز بەرگەن تۇرمۇش تارىخىي - ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر جەمئىيەتنىڭ سىياسىي قاتلىمىنى يېڭىلاپ تۇرمۇ، بۇ بىر مەڭگۈلۈك قانۇنىيەت. جەمئىيەتنىڭ ماددىي بايلىقلىرى مۇشۇ ئۆزگىرىشلەر جەريانىدا خاراب بولۇپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر بايلىرىنىڭ يېقىنقى دەۋرلەردىكى تەقدىرى بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. 1937-يىلى شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قەرز قايتۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان بايلارنى تازىلاش تەدبىرى ئۇيغۇر بايلىرىنىڭ قازناقتا تىقىپ ساقلىغان بايلىقلىرىنى سۆرەپ چىقتى. بۇ نادان بايلاردا بايلىقنى قوغدىغىدەك ئەقىل بولمىغاچقا، ئۆز بايلىقى بېشىغا چىقىپ قەتلى قىلىندى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، يېڭىسارداىكى بىر باينىڭ ئۆيى تىنىتىلگەندە ئۇنىڭ ئۆيىدىن 17كىرسىن تۇڭىدا لىقمۇ لىق ئالتۇن چىققان. شېڭ شىسەي بۇ ئالتۇنلارنى نەچچە ماشىنىدا يۆتكەپ كەتكەن. قىسقىسى، شېڭ شىسەي بارلىق تاشقىي قەرزىنى شۇنداق پۇللار ئارقىلىق تۆلىدى. شۇنداق پۇللار ئارقىلىق خەلقنىڭ بويىنىغا زۇلۇم سىرتماقلىرىنى سالدى.

لېكىن بۇ تارىخىي تەقدىرى شورلۇق مىللەتكە ھەر ئانچە كەلگۈلۈكلەر كەلسىمۇ ، ئادەم كۆزىدىن يىراق نېھان ئورمانلىقلاردىكى يوشۇرۇن ئېقىنلاردەك ، يۇرتلارنىڭ بىر چاغلاردا يېتىلدۇرگەن ئىقتىسادىي ئېڭى مىللەت ۋۇجۇدىدىن پۈتۈنلەي كۆتۈرۈلۈپ كەتمىگەندى. پۇرسەت بولسلا بۇ خىل روھ ساھىب تەدبىر، تۇيغۇن ئەركەكلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا ئۆزىنى ئاشكارىلاپ تۇراتتى. ئاتۇش ئېكسالقلىق مۇسابايۇفلار دەل شۇلارنىڭ ۋەكىلىدۇر. ئۇلار 1885-يىلى ئېكسالقتا ئۇيغۇر يېڭىچە مائارىپىغا ئاساس سالدى. ئۇلار ئىقتىساد بىلەن ئەقىل (ئىلىم - پەن) نىڭ قوشنىڭ. بىر جۈپ قانىتىدەك (مۇھەررىردىن) نىڭ بىر - بىرىگەبېقىنىدەغان زۆرۈرىيىتىنى ئۇنتۇپ قالمىغانىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئاتۇشلۇقلار توغرىلىق نۇرغۇن گەپلەر بولدى. ھەتتا ئاتۇشلۇقلارنىڭ باشقا ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا ئەۋزەل ئىرسىي گېنىگە ئىگە ئىكەنلىكى ھەققىدىكى ھۆكۈملەرمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. ئاتۇشلۇقلارنىڭ سودىغا ماھىر بولۇشىدىكى تۈپ سەۋەبنى جۇغراپىيىلىك شارائىتىدىكى تارچىلىقتىن باشقا مۇسابايۇفلار ئېلىپ بارغان يېڭىچە مائارىپ ئىسلاھاتىدىن كۆرۈش مۇمكىن. ئاتۇشلۇقلارنىڭ باشقا يەرلىكلەرگە قارىغاندا، يېڭىچە مائارىپ (ئەقىل ياكى ئىلىم - پەن) بىلەن بۇرۇنراق ئۇچرىشىشى ئۇلارنىڭ ئويغىنىشىنى تېزلەتتى. بۇ ھال ئاتۇش خەلقىنىڭ كېيىنكى يۈكسىلىشلىرى ئۈچۈن ئاساس سالدى.

ئاتۇشلۇقلارنىڭ ئۆستۈنلىكىدىكى يەنە بىر سەۋەب، ئۇلارنىڭ كۆزى ئېچىلغانلىقى تۈپەيلىدىن ۋەتەن قارىشىنىڭ تېخىمۇ جانلىنىپ ، ھەقىقىي مەنىگە ئىگە بولغانلىقى ، ئۆزى تۇغۇلغان يەرگىلا باغلىنىپ قالماي ، ئەجدادلىرى ياشىغان ، پائالىيەت ئېلىپ بارغان زېمىنىنىڭ ھەر قانداق يېرىگە دادىللىق بىلەن بارالايدىغان، كۆچەلەيدىغان روھى ئىدى.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ 30 نەچچە يىل تۇنجۇقتان ئىقتىساد ئېڭى يەنە بىر ئۆزگەرتىشتە ھەقىقىي پرولېتارىياتقا ئايلانغان ئۇيغۇر خەلقى 1978-يىلدىن كېيىن ئىقتىسادتىن ئىبارەت يوقىتىپ قويغىلى ئۆزاق بولغان ئەڭگۈشتەرنى ئىزدەشكە باشلىدى. بىر نەچچە خەنزۇ مۇئەللىپلەر يازغاندەك ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى ناھايىتى تېزلا ئىسلاھات ئەڭ بۇرۇن باشلانغان، جۇڭگو مۇھاجىرلىرى ئەڭ كۆپ چىقىدىغان گۇاڭدۇڭدا، شاڭخەيدە پەيدا بولدى. ھەتتا ئۇلار تىل بىلىمگەن شارائىتتا، سودىدا ئەڭ يامان دەپ قارالغان گۇاڭدۇڭلۇقلارنى ھەيران قالدۇردى. كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا، روسىيە، شەرقىي ياۋروپاغا تارقىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ «يەھۇدىي» سى دېگەن نامغا ئېرىشتى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئېڭىدىكى كەمتۈكلۈك ھېلىمۇ مەۋجۇد ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ «يەھۇدىيلىرى» دىكى ئىقتىسادىي ئاڭ يەھۇدىيلار 200نەچچە يىل ئالدىدا سىناق قىلىپ تاشلىۋەتكەن ئىقتىسادىي ئاڭ بىلەن ئوخشاش ئىدى. ئۇلارنىڭ مەبلەغ سالىدىغان يوللىرى ھازىر خەلقئارادا سەل نازۇكلاشسا ئالدامچىلىق دەپ قارىلىپ قىلىنشى مۇمكىن بولغان بازارلارنىڭ باھا پەرقىدىن پايدىلىنىپ پايدا ئېلىش ئىدى. لېكىن بۇ خىل مەبلەغ سېلىش ئۇسۇلى ئۇزۇن ئۇنۇم بەرمەيتتى. خەتىرى چوڭ، پايدىسى ئاز ئىدى. يەھۇدىيلار مانا مۇشۇ خىل سودا تۈپەيلىدىنمۇ ئالدامچى - كاززاپ دەپ قارالغان، نۇرغۇن دۆلەتلەردىن ھەيدەلگەنىدى. بۇ خىل سودىدا ئۇچۇرغا تايىنىلاتتى. لېكىن دۇنيا ئۇچۇر ئېلىشتا سۈرئىتى ئىنتايىن تېز بولغان ئېلېكتر ئۇسكۇنىلىرىگە تايىنىۋاتقان، دۇنيانىڭ ئۇ چېتىدىكى ئۆزگىرىش كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە دۇنيانىڭ بۇ چېتىدە ئاشكارا بولىدىغان بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ تايىنىدىغان ۋاستىسى خۇدا بەرگەن كاللا بىلەن تەقدىرنىڭ تەلىيى ئىدى. كېيىنكى ئۆزگىرىشلەرمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىدى. نۇرغۇن يېڭى بايلارنىڭ تاسادىپىي بىر كۈنى ئەسلى - ۋەسلىدىن ئايرىلىپ قېلىشى مۇشۇ ئەھۋالغا مۇناسىۋەتلىك ئىدى. يەھۇدىيلار بۇ خىل سودا ئۇسۇلىدىن خېلى بۇرۇنلا ۋاز كەچكەن، ئاساسلىق پۇل تېپىش يولى يېڭى مەھسۇلات، يېڭى تېخنىكىلارغا مەبلەغ سېلىش ئىدى. ئۇيغۇرلاردا 80-يىللارنىڭ ئاخىرى خەنزۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن يەھۇدىي قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ يەھۇدىيلاردىن قوبۇل قىلغىنى يەقەت پۇل ھەممىنى ھەل قىلىدۇ، دېگەن ئىدىيىلا بولدى. يەھۇدىيلارنىڭ پۇل تېپىش يولىدىكى ئۇسۇللىرى بەك كۆپ ئۇگىنىلمىدى. ئۇنتۇپ قالماسلىق كىرەككى، يەھۇدىيلار پۇل تاپقان ھامان ئەقىلگە، ئەڭ يېڭى، ئەڭ ئۇنۇملۇك تېخنىكىغا مەبلەغ سالىدۇ. يەھۇدىي بايلىرى بىلەن يەھۇدىي ئالىملىرى بىر - بىرىنى ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىپ ئىش ئېلىپ بارىدۇ.

ئۇيغۇر بايلىرىدا قارىغاندا مۇنداق ئەقىل كەم بولسا كېرەك. ھازىرغا قەدەر مەن بىرەر ئۇيغۇر بايىنىڭ مەلۇم بىر يېڭى تېخنىكا پاتېنتىغا مەبلەغ سالغانلىقىنى كۆرمىدىم ھەم ئاڭلىمىدىم. ئېھتىمال «ئەتىكى قۇيرۇقتىن بۇگۈنكى ئۆپكە ياخشى» دەيدىغان بۇرۇننىڭ ئۇچىنىلا كۆرىدىغان قاراش ئۇلارنىڭ كۆزىنى توسۇۋالغان . چۈنكى پاتېنت، يېڭى تېخنىكىلارنىڭ سەل كېچىكسە كېلىدىغان ، مەبلەغنى كۆپ تەلەپ قىلىدىغان ئەھۋالى ئۇلارنىڭ نەچچە يىلدىن كېيىنكى بولىدىغان زور پايدىسىنى كۆرۈپ يېتىشىگە توسقۇنلۇق قىلغان. تەسەۋۋۇردىكى ئەمەلگە ئېشىش ئېھتىماللىقى %50 بولغان تېخنىكىلارغا بولسا بىزنىڭ بايلىرىمىز زادى مەبلەغ سالمايدۇ. يايلاق ئىمپېرىيىسى

دەۋرىدىن قالغان تەۋەككۈلچىلىك، قارامليق روھى بۇ يەرگە كەلگەندە ئۇن - تىنسىز يوقاپ، ھاراق ئىچكەن، بىر - بىرىمىزگە ئورا كولىغان چاغدا بىردىنلا پەيدا بولۇپ قالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۆزىمىزدە ئەزەلدىن بار بولغان نۇرغۇن ئۇستۇنلۇكلەر جارى قىلدۇرۇلمىدى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ يۇكسەك ئەقىل - پاراسىتى بايقىغان ئوسمىنىڭ شىپالىق رولى باشقىلار تەرىپىدىن پايدىلىنىپ، كۆپلەپ مەبلەغ سېلىنىش، ئىلاننىڭ رولىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئارقىلىق نۇرغۇن ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىلى. شۇ سەۋەبتىنلا، ئوسمىنىڭ بۇزۇپ ئىيتىلغان «ئوسمان» دېگەن ناممىدىن تۇزۇلگەن ماركا ئاجايىپ زور ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىپ، زور كارخانىلار گۇرۇھىنىڭ قۇرۇلۇشىغا تۈرتكە بولدى. بۇنداق مىساللار خېلى كۆپ. لېكىن ئۇيغۇر بايلىرى ھېلىمۇ پىت بازىرى بىلەن قويمىچىلىق كوچىسىدا.

بازار ئۇچۇرى ۋە ئىستېمالدىكى كەمتۈكلۈكلەرنى بايقاپ، ئىنسانىنىڭ ئاچكۆزلىكىدىن پايدىلىنىپ ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىش پۈتكۈل دۇنياىدىكى ئاساسلىق يۇزلىنىش. ياپونىيىلىكلەر بۇ نۇقتىدىن ناھايىتى ياخشى پايدىلىنىدۇ. ھەر قانداق بىر ياپونىيىلىك مەيلى دۇنيانىڭ قەيىرىگە بارسۇن ئۇچۇرغا دىققەت قىلىدۇ، بازار ئېھتىياجىنى كۆزىتىدۇ، پايدىلىق ئۇچۇرلارنى بايقىغان ھامان كارخانىلارغا، بايلارغا دوكلات قىلىدۇ. ئۇلار بۇ بايقاشلارنىڭ قىممىتىنى سەزسە، دەرھال بايقىغۇچىنى ناھايىتى كۆپ پۇل بىلەن مۇكاپاتلاپ، بۇ خىل مەھسۇلاتنى تۈركۈملەپ بازارغا سالىدۇ.

مەيلى يەھۇدىيلار بولسۇن، مەيلى جۇڭگو مۇھاجىرلىرى بولسۇن سودىدا ئەمەل قىلىدىغان بىر نەچچە قائىدە بار. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئېغىزنى چەنلەش. بۇ، ئادەم بارلىكى يەردە يېمەك - ئىچمەك تىجارىتى بار، دېگەنلىك. ئىككىنچىسى، ئايالىرنى چەنلەش. ئايالىرنىڭ گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىشى، ياسىنىشقا ئامراقلىقى پۇل تېپىشنىڭ ئەڭ مۇھىم مەنبەسى. ئۇچىنچى، قىممىتى ئەسىرلەر بويى يوقالماي ئۆسۈپ باردىغان نەرسىلەرنى چەنلەش. يەنى ئالتۇن - كۈمۈش، ئالماس - گۆھەر تىجارىتى. تۆتىنچىسى، ئادەملەرنىڭ سايادەتچىلىك ئارزۇسىنى چەنلەش - مېھمانخانا، تىرانسپورت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىش. ئۇيغۇرلارمۇ بۇ نۇقتىلارنى خېلى بۇرۇن ھېس قىلغان. ھازىر ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى كۆپى ئاشخانا، كىيىم - كېچەك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئەمما قالغان تۈرلەردە ئۇلار ئاساسەن يوق.

پۇل ۋە ھوقۇق ھەممىنى ھەل قىلىدۇ دەيدىغان ئىدىيە ھازىر بىزنىڭ ھاياتلىق چەمبىرىمىزدىكى ئەڭ ئاساسلىق ئاتالغۇغا ئايلىنىپ قالدى. ھوقۇقنىڭ ئۆزى پۇل، پۇلنىڭ ئۆزى ھوقۇق، بۇ ئىككىسى بولسا ھەممە بولىدۇ، دېگەن ئىدىيە ھۆكۈمران ئىدىيىگە ئايلىنىپ، ئەقىل (ئىلىم - پەن) ئىككىلەمچى ئىدىيىگە ئايلىنىپ قالدى. ئىقتىساد بىز بايا ئۇتتۇرىغا قويغاندەك تەرەققىياتنىڭ ئاچقۇچى. ئىقتىسادنىڭ ئاچقۇچى ئەقىل. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدىكى مۇنازىرىلەر داۋام قىلىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە بۇ نۇقتىنى ھېس قىلىش، ياخشى بولغان ئىقتىساد قارىشى تىكلەش ھەممىدىن مۇھىم. تار مەنىدىكى ھوقۇق ۋە پۇل ئىدىيىسىنىڭ ئېلىپ كېلىدىغىنى قۇلچىلىق، ئاچكۆزلۈك ۋە مەنۇى نامراتلىقتۇر. دېمەك ئۇيغۇرلار تەرەققىي قىلىمەن دەيدىكەن، ھازىر تاپقان ئازغىنە پۇلنى ئەڭ ياخشىسى ئەقىل ئۇچۇن مەبلەغ سېلىپ، ئىقتىسادنىڭ يەنە بىر تەرىپىنى تولۇقلىشى، شۇ ئارقىلىق ماددىي بايلىقنى مەڭگۈلۈك بايلىققا ئۆزگەرتىشى لازىمدۇر. چۇنكى ئەقلىي بايلىقنى ھېچكىم، ھەرقانداق كۈچ تارتىۋېلىشقا قادىر ئەمەس. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان كېرەم ئىمىن، نۇرتاي ھاجىئىسكەندەر، كېرەم قۇربان، مەخمەت ئىلاجىم، غوپۇر نۇر... قاتارلىق ئەزىمەتلەرنىڭ پۇل تېپىپ مەكتەپ سېلىپ، ئەقلىگە مەبلەغ سېلىشى خاسىيەتلىك بىر يۇزلىنىشنى باشلىدى. ئابلىمىت خالىس ھاجىمنىڭ تەشەببۇسى، پۇل چىقىرىشى بىلەن قۇرۇلغان «خالىس» ماۋارىپ فوند جەمئىيىتى بىر ياخشى سادا.

مىللەتنىڭ تەرەققىياتى ئۇچۇن مەبلەغ سېلىش نىشانى پەقەت باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەرگىلا قارىتىلىپ قالماسلىقى كېرەك. تالانتلىقلارغا مەبلەغ سېلىش، ئالىي ماۋارىپقا مەبلەغ سېلىش - مەسىلە ھەل قىلىشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى. چۇنكى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرىمىز يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرىلا ئېيتقاندەك:

ئىتلارغا باش بولسا ئەگەر ئارسلان،
ئىتلارمۇ ئارسلاندەك بولغۇسى يامان.
ناۋادا ئارسلانغا باش بوپ قالسا ئىت،
ئارسلانمۇ ئىتلاردەك بولغۇسى ھامان.

گەرچە بىز تارىخنى خەلق يارىتىدۇ، دېگەن ھۆكۈمگە ئىشەنسەكمۇ، يەنە شۇ خەلقنىڭ سەركىسى قەھرىمانلاردۇر. يېڭى تارىخ يارىتىش ۋەزىپىسى چوقۇم مىللەتنىڭ يۇكسەك ئۇمىدىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان روھىيەت ئەزىمەتلىرى ۋە ئىمانى ئەركەك، ئەلسۆيەر ئوغلانلار تەرىپىدىن ئورۇندىلىدۇ.

ھازىر ئۇيغۇرلار ئاشخانىغا مەبلەغ سېلىۋاتقان بولسا، يەھۇدىيلار بىلەن جۇڭگو مۇھاجىرلىرى ئېلېكترونلۇق مېڭىنىڭ يۇمشاق دېتاللىرىغا مەبلەغ سېلىۋاتىدۇ. ھازىر ئۇيغۇر بايلىرى شىپاخانا سېلىپ بېرىۋاتقان بولسا، يەھۇدىيلار ۋە جۇڭگو مۇھاجىرلىرى گېن ۋە ھۈجەيرە تەتقىقاتىغا مەبلەغ سېلىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە مەبلەغ سېلىۋاتقان بولسا، يەھۇدىيلار ۋە جۇڭگو مۇھاجىرلىرى نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلەر بەلباغلىرىنى ھاسىل قىلىپ، يۇقىرى ئۇنۇملۇك ئالىي پەن - تېخنىكارايونى كرىمىنىي جىلغىلىرىغا مەبلەغ سېلىۋاتىدۇ.

دۇنيانىڭ ماھىيىتى يەنىلا ئەقىل بىلەن ئىقتىسادنىڭ ئۆزئارا ئايلىنىش جەريانى، سەگەك بولۇڭلار، ئۇيغۇر بايلىرى.

سۈرەتتە: بۇگۈن پۇل تاپالمىدىم. ئادىل ئىسمائىل فوتوسى

ئاپتور: شىنجاڭ ماۋارىپ ئىنستىتۇتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى (M1)

هايات

هەقىقەتلىرى

چەت ئەل هېكمەتلىرىدىن

▲ خەلقنىڭ رايى-هەقىقەتنىڭ ئۆزى.

- چاۋشيەن

▲ قانائەتلىنىش - ئەقىل تۈگىمەيدىغان بايلىقنىڭ ئالامىتى.

- ياپونىيە

▲ ئاقىل خەقنىڭ سۆزىنى ئاڭلاشقا ماهىر.

- ئەنگلىيە

▲ ئالەمدىكى ئەقىلنىڭ ئەڭ چوڭى- ئۆز ئاجىزلىقىنى كۆرۈش.

- فرانسىيە

▲ ئۆز ئىللىتىنى بىلگەن هەممىدىن ئەقىللىق.

- ئىتالىيە

▲ خەقنىڭ نامىغا داغ تەگكۈزۈش قاتىللىققا باراۋەر.

- پولشا

▲ غەزەپ ئەقىل چىرىغىنى ئۆچۈرەر.

- ئەنگلىيە

▲ باشتا گېپى چىرايلىق، ئاخىردا بىر پۇلغا يارىمايتۇ.

- روسىيە

▲ بىلىمسىز هەممىدىن بەك ۋارقىرايدۇ.

-رومىنيە

▲ ئاچكۆزلۈك جىنايەتنىڭ مەنبەسى.

-ئەنگلىيە

▲ هاراقتىن مەست بولغان هۇشىغا كېلەر، بايلىقتا مەست بولغان هۇشىغا كەلمەس.

-موزامبىك

▲ ئاچكۆز ئابرويىدىن ئايرىلار، پۇل قوغلىغان پەزىلىتىدىن.

- هىندىستان

▲ پۇلنىڭ قۇلى بولما، خوجايىنى بول.

- ئەنگلىيە

▲ قوشنائىنىڭ ئۆگزىسىگە ئاتقان تاش ئۆز بېشىڭغا تېگەر.

- چېخوسلوۋاكىيە

▲ هەركىمنىڭ تەقدىرى ئۆز قولىدا.

- فرانسىيە

▲ چوڭ ئىش قىلماقچى بولساڭ ئاز گەپ قىل.

- دانىيە

▲ چوققىغا چىقىشتىن قورققان ئويماندا مەڭگۈ ئىككىلىنىپ يۈرەر.

- ئەرەب

▲ بىلىمسىزلىك خۇراپاتلىقنىڭ ئانىسى.

- فرانسىيە

▲ قابىلىيەتسىز دوختۇر- قەبرىستانلىقنىڭ ئوغۇتچىسى.

- ئەنگلىيە

▲ كىتاب - جاهاننى كۆزىتىدىغان دېرىزە.

- روسىيە

▲ ئەقىللىق ئادەم بىر تاشقا ئىككى قېتىم پۇتلاشمايدۇ.

- روسىيە

▲ بىر ئەقىللىق باش مىڭ باشنى قۇتۇلدۇرار.

- تۈركىيە

▲ پاشا قان شورايدىغانلىقى ئۈچۈن ئۆلىدۇ.

- ئافرىقا

▲ ئەخمەق هەشەمەتلىك نەرسىگە ئامراق.

- تۈركىيە

دانالار خەزىنىسى

▲ سېنى ئۇچۇرغىنى - جۈندىكىنى.

- ئەنگلىيە

▲ قۇسۇر تېپىشقا ئامراق ئادەمگە ھامان گەپ تېپىلار.

- ياۋروپا

▲ سۇئىغا سېتىۋالغان دوستنى خەقمۇ سېتىۋالار.

- ئەنگلىيە

▲ خۇشامەتچىنىڭ سۆزى جاللاتنىڭ قىلىچىدىنمۇ يامان.

- لاتىن ئامېرىكىسى

▲ مۇھەببەتنىڭ پۇل ئۈستىگە قۇرۇلغىنى - ئالەمدىكى يامانلىقنىڭ جەم بولغىنى.

- ئەنگلىيە

▲ شاھ ئوردىدا بولمىسا، قولچوماقلىرى جاھاننى بۇزار.

- ياپونىيە

ھېكمەتلەر

▲ ئالىيجاناب پىكىرگە ھەمراھ كىشى ھەرگىز يېتىم قالمايدۇ.

- فىلىپ سېيردون

▲ بايلىق ئالدىدا خۇددىنى يوقاتمىغان، يوقسۇزلۇق ئالدىدا تەۋرىمىگەن، قورال ئالدىدا تىز پۈكمىگەن ئادەملا ئەزىمەت ھېسابلىنىدۇ.

- مىكىزى

▲ مۇجىزە كۈچ ھاللاردا بىتەلەيلىكتە يارىتىلىدۇ.

- فرانس بېكون

▲ بالا-قازا كۈچ ھاللاردا كىشىگە بىلىم بېرىدۇ.

- ئىزۇچ

▲ كىتاب زامانىمىزدىكى ھەقىقى ئالىي مەكتەپتۇر.

- توماس كارلېيلي

▲ ھەرقانداق ئادەم خاتالىشىدۇ، لېكىن ھاماقەتلەر ھۇشىنى تاپماي كېتىۋېرىدۇ.

- سىسېرو

▲ قاغاش - ئادەمنىڭ روھلاندۇرىدۇ، ماختاش ئادەمنى بوشاشتۇرىدۇ.

- بلاك

▲ ئۇيغۇر بىز نومۇس قىلىدىغان ھەرىكەتنى پەيدا بولدىغان ئازابتۇر.

- سىپنوزا

▲ بىزنىڭ تازا كەمتەر ۋاقتىمىز ئۇلۇغلۇققا ئاڭ يېقىنلاشقان ۋاقتىمىزدۇر.

- رابىندرانات تاگور

▲ ئادەم قانچىكى ئىقتىدارسىز بولسا ئۆزىنى شۇنچە قالتىس چاغلايدۇ.

- دېلىك تۇ

▲ ئۇلۇغ كىشىلەر باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشكەنسېرى ئۆزلىرىنىڭ يېتەرسىز تەرەپلىرىنى شۇنچە ھېس قىلىدۇ.

- رۇسسۇ

▲ ئادەمنىڭ ئۇلۇغلىقى ئۆزىنىڭ ئەرزىمەس ئادەم ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتەلىشىدە.

- جون پائول

توپلىغۇچى: نىجات يۈسۈپ

ئۇلۇغلار نەسىھەتلىرىدىن

▲ خەلق مېنىڭ ئەھۋالىمدىن خەۋەرسىز دەپ ئويلىما.

▲ كۆپ ئاڭلىغۇچى ، ئاز سۆزلىگۈچى بول.

▲ تۆھمەت ئېھتىمالى بولغان يەردە ئولتۇرما.

▲ بىر ئىشتىن سەسكەنسەڭ ئىككىنچى قىلماس بول.

▲ گۈمان بىلەن يېگەن نەرسە زىيانلىق.

▲ بالايى ئاپەت نادانلىقتىن كېلىدۇ.

▲ مەرد بولاي دېسەڭ كىشىدىن تەمە قىلما.

▲ كۆچۈڭ يەتمىگەن ئىشقا ئېسىلما.

▲ كىشىنىڭ ئالدىدىن لوقما ئالما.

▲ سەۋر-ئىككىنچى ئەقىلدۇر.

▲ ئاڭا ھەسەت قىلغۇچىلاردىن غاپىل بولما.

▲ تۆھمەتخور ئۆز كېپىنىنى يەيدۇ.

دېئىل كارنىگ ھېكمەتلىرىدىن

▲ ئىنسان تەبىئىيتىدىكى ئەڭ جىددىي ئېھتىياج، مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولغان تەشنالىقتۇر.

▲ نەپرەتنى نەپرەت بىلەن ئەمەس، مۇھەببەت بىلەنلا يوقاتقىلى بولىدۇ.

▲ باشقىلار ماڭا قانداق مۇئامىلە قىلىشىن دېمىگىنىمىز، ئالدى بىلەن ئۆزىمىز باشقىلارغا شۇنداق مۇئامىلىدە بولۇڭ.

ھېكمەتلەر

▲ كىشىلەرنىڭ بالا-قازاسى كۆپ ھاللاردا ئۆلارنىڭ بىلىمىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

- ئىزۇچ

▲ جەۋر - زۇلۇم كىشىلىك ھاياتتىكى بىردىنبىر يول باشلىغۇچى.

- بالزاك

▲ مەغلۇبىيەتتىن ئۆزىگە ساۋاق تاپالمىغان ئادەمنىڭ غەلبە قازىنىش سەپىرى تولىمۇ ئۇزۇن بولىدۇ.

- ناپالىئون

▲ ئادەمنىڭ پەقەت بىرلا دۈشمىنى بولىدۇ ،ئۇ بولسىم بىلىمسىزلىكتۇر.

-ۋىكتور ھيوگا

توپلىغۇچى: مۇختار تۇردى (ئوقۇغۇچى)

تۇرمۇش ھەققىدە ھېكمەتلەر

▲ تۇرمۇش - تاپقىلى بولمايدىغان تېپىشماق، ئۇنىڭغا تۇمەنلىگەن ئادەمنىڭ تۇمەنلىگەن جاۋابى بولىدۇ.

▲ ئادەمنىڭ ئەڭ بىچارە يېرى شۈكى، ئۇ، تۇرمۇشنى ھەقىقىي چۈشەنگەن چاغدا، ئۇنىڭ ھايات مۇساپىسى ئاخىرلىشىپ قالىدۇ.

▲ ئېتىقاد ھاياتنىڭ تۈۋرۈكى ، پەقەت «ھەممىسى ئۆتۈپ كېتىدۇ» دېگەنگە ئىشەنگەندىلا، ئازاب-ئوقۇبەت ئەرزىمەس نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

▲ تەقدىر ئەزەلدىن ئاجىزلارغا باش ئەگكەن ئەمەس؛ ئۇ ھامان نادانلارغا ھۆكۈمران بولۇپ كەلگەن.

▲ كۆرەڭسىز ھايات ، ھەرىكەتسىز خىزمەت، خىزمەتسىز مۇكاپات يوق.

▲ تۆت خىل سۈپەت ئادەمنى كاردىن چىقىرىدۇ: كۆپ دۈشمەن، كۆپ قەرز، كۆپ بالا-چاقا، ئۇرۇشقاق خوتۇن.

▲ قانائەتچانلىق-ئىنسان ھاياتىنىڭ ئۇيقۇدورىسى.

▲ ئارتۇقچىلىقىمىزنى ئۆزىمىز ماختاۋاتقان چاغدا ئەيىبىمىزنى باشقىلار بىلىپ بولغان بولىدۇ.

▲ ئاتا رەھىمدىل، ئوغۇل ۋاپادار، ئەر ئىنسابلىق، خوتۇن دانا بولسا، ئۆينىڭ دۆلىتى شۇدۇر.

▲ ساغلام ئادەم تەبىئەتنىڭ ئەڭ بىباھا ئەسىرىدۇر.

▲ زىيادە مەيخورلۇق غەۋغاغا، زىيادە خۇشاللىق قايغۇغا ھامىلدارىدۇر.

▲ئۆزىنى ئىدارە قىلىش ۋە ئەمگەك ئىنسانىيەتنىڭ ئىككى ھەقىقىي دوختۇرىدۇر.

▲ پۇل - ھۆرۈنلارنىڭ بىر ئۆمۈر ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان ئەمما مەڭگۈ قولغا كىرگۈزەلمەيدىغان نەرسىدۇر.

توپلىغۇچىلار: يۈسۈپ مۇھەممەت، ھاشىم توختى، ئابدۇغەنى ئابدۇغوپۇر

ھېكمەتلەر

▲ كىشىلەر ماڭا: «ئەگەر سەن تاتلىق ئۇخلاۋاتقان قۇلنى كۆرگىنىڭدە ئۇنى ھەرگىز ئويغاتما، بەلكىم ئۇ ئەركىنلىكىنى چۈشەۋاتقاندۇر» دەيدۇ. مەن ئۇلارغا: «ئەگەر سىلەر تاتلىق ئۇخلاۋاتقان قۇلنى كۆرگەندە ئويغىتىپ ئەركىنلىك ھەققىدە سۆزلەپ بېرىڭلار» دەيمەن.

***

▲ بىزنىڭ تارىخىمىز ئەنە شۇنداق پاجىئەلەردىن مۇجەسسەم بولغان: (بىر كىم) يۈرتقا، مىللەتكە بىرەر پايدىلىق ئىش قىلماقچى بولسا، ئۇنى ھمايە قىلغۇچىلار ئاز، ھەسەت قىلغۇچىلار كۆپ. ئۇلار كۆچىنىڭ بارچە پىتنە قوزغاپ، ئاخىر ھۆكۈمەتكە ئەرز - شىكايەت كۆتۈرۈپ بارىدۇ.

- «بالدۇر ئويغانغان ئادەم» رومانىدىن

▲ بەزىلەردە شۇنداق قۇللۇق سۈپىتى بارلىقى ئۆزىنىڭ خوجايىنىدىن باشقا ئادەملەرنىڭ كۆچ - قۇدرىتىنى چۈشەنمەيدۇ ۋە مۆلچەرلىيەلمەيدۇ.

▲ ساختىلىق - تۇرمۇشتا قۇل بولۇپ ياشىغۇچىلارنىڭ ئەكسىچە، ئەگەر كۆپ قوللىنىدىغان ئۇسۇلى.

▲ تالانتنىڭ كۆچى - ئۆز پۈتۈن - قولىنى چۈشەپ قويۇش ئەمەس، لكى ئەھۋالغا قاراپ كۆرەش مۇساپىسىنى ئۆزگەرتىپ تۇرۇشتا.

- «ئىدىيە» دىن

توپلىغۇچى: تاھىرجان مۇتەللىپ قاھىرى (ئوقۇغۇچى)

ھېكمەتلەر

▲ يول ئېگىز-پەس، تۇن قاراڭغۇ، مەخسەت يىراقتا، شۇڭا بۇ يولدا شەخسىيەت يۈكىنى تاشلا.

- ئەلىشىر نەۋائىي

▲ بىلىمسىز، خام، ئاسانلا قانائەتلىنىدىغان نادان ئادەملەرلا ئۆزىنى كۆز - كۆز قىلىدۇ.

- توماس مان

▲ مۇلايىملىق قانچە بولسا، ئاجىزلىقمۇ شۇنچە بولىدۇ.

- فرىدرىخ نېتزى

▲ گۈمان مۇنازىرىنىڭ سىمۋولى ئەمەس، بەلكى ھەقىقەتنىڭ قىسقارتىلغان ئىپادىسى.

- سالۋادۇر كاشمۇدۇ

▲ ئەگەر بىز ھەقىقەتنى سۆزلىيەلمىسەك جىم بولغىنىمىز ياخشىكى، يالغانچىلىق قىلماسلىقىمىز كېرەك.

- يارۇسلاۋ سىبىرت

توپلىغۇچى: ئەنۋەر توختى (ئىشچى)

ھېكمەتلەر

▲ رازىلىقىڭنى ئالماي تۇرۇپ، سېنى ھېچكىمنىڭ ئۆزلىكىدىن كەمسىتەلمەيدۇ.

- ئىبلىنور روزۋېلت

▲ بىز تەشنا بولغان، قەدىرلەيدىغان جاسارەت ھۆرمەتلىك ھالدا ئۆلۈپ كېتىش ئەمەس، بەلكى باتۇرلۇق بىلەن ياشاش.

- توماس

▲ ئۆزىنىڭ مۇشەققەت چېكىشىدىن قورققان ئادەم قورقۇنچ ئىچىدە مۇشەققەت چېكىدۇ.

- مونتاگىنى

▲ ئۆزىگە ئىشەنچ باغلىغان ئادەم باشقىلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشەلەيدۇ.

- ماتتىۋ ئارنولد

▲ نادانلىقتىن ھەقىقەتكە قايتىش چۈشتىن ئويغانغانغا ئوخشاش.

- گىيوتى

جىبران خەلىل جىبران ھېكمەتلىرىدىن

▲ مەن پەقەت سىز كىم دەپ سورىغان كىشىنىڭ ئالدىدا ئاجىزلىق قىلىمەن.

▲ يىگىتنىڭ قولى قىزنىڭ قولى بىلەن ئۇچراشقاندائولارنىڭ قوللىرى ئەبەدىيلىكنىڭ يۈرىكىنى تۇتقان بولىدۇ.

▲ ئىنسانلارقانۇنىنى پەقەت ئىككى كىشىلا بۇزىۋېتەلەيدۇ: بىرى سارالىق، يەنە بىرى تالانت ئىگىسى. چۈنكى بۇلار ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا ئەڭ يېقىن كىشىلەردۇر.

▲ سېنىڭ قەلبىڭگەئىگە بولۇش ئۈچۈن ھەمياننى ئاختۇرغان كىشى نېمىدېگەن كور، ئەقىلسىز كىشى-ھە!

▲ ئىنسانىيەتنىڭ مۇنبىرى ئۇنىڭ جەمئىيت قەلبىدۇر، ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ گەپدان ئەقلى ئەمەس.

▲ ئارزۇ-تىلەكلىرى كۆپ بولغان كىشى ئۆمرى ئۇزۇن بولغان كىشىدۇر.

▲ سەنئەت - ئوچۇق-ئاشكارا ئالەمدىن يوشۇرۇن ئالەمگە تاشلانغان تۇنجى قەدەمدۇر.

▲ بەزى كىشىلەر مېنىڭ كەڭ قورساقلىقىمنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن مېنى قەستەن غەزەپلەندۈرىدۇ.

▲ مەن قارامىلىقنى باتۇرلۇق، سەۋرنى ئاجىزلىق ھېسابلايدىغان ئادەملەر ئالدىدا ئاجىزمەن.

▲ گۈزەللىك بىزنى ئەسىرقىلالايدۇ. زىيادەگۈزەللىك بولسا بىزنىمۇ، ئۆزىنىمۇ ئازاد قىلالايدۇ.

▲ ئەدەب پىكىر، ھېسسىياتنى سۈرەتكە تارتىپ، ئۇنى پىششىقلاپ ئاندىن سۆزلەيدۇ. تەنقىدچى سۆزلەرنى توپلاپ تەھلىل قىلىپ ئاندىن تەسىراتلىرىنى بايان قىلىدۇ.

▲ ئىسپاتلاش زۆرۈر بولغان ھەقىقەت يېرىم ھەقىقەتتۇر.

▲ روھىم بىلەن جىسمىم ئۆزئارا توي قىلغاندىلا مەن قايتىدىن تۇغۇلىمەن.

▲ ئەسلىمە ئۆچۈرۈشىنىڭ بىر خىل شەكلى.

▲ قاراڭغۇ يولدىن ماڭماي تاڭغا يەتكىلى بولمايدۇ.

▲ بىر ئادەمنىڭ ماھىيىتى ئۇنىڭ ساڭاڭاشكارابولغان تەرىپىدە ئەمەس بەلكى ئۇ ساڭا ئاشكارا قىلالمايدىغان تەرىپىدە.

▲ قىلغان گەپلىرىمنىڭ يېرىمى دىگۈدەك ئەھمىيەتسىز گەپلەر. ئۇنى دېيىشتىن مەقسىتىم سېنى ئۇنىڭ قالغان يېرىمىنى ئاڭلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگەقىلىش ئۈچۈندۇر.

▲ ئىككى ئايال سۆزلەشكەندە ئۇلار ھېچنېمە دېيىشمەيدۇ. بىر ئايال ئۆز-ئۆزىگەسۆزلىگەندە ھاياتلىقنىڭ ھەممىسىنى ئېچىۋېتىدۇ.

▲ ئاياللارنى چۈشەنمەكچى، تالانتنى تەھلىل قىلماقچى بولغان ياكى جىمغۇر-سىرلىق ئادەملەرنى بىلمەكچى بولغان ئادەم شېرىن چۈشلەر ئارىسىدىن جانپىدالىق بىلەن ئويغۇنۇپ ناشتىلىق ئۈستىلىگە كەلمەكچى بولغان ئادەمدۇر.

▲ ئەگەر بىر تۇپ دەرەخ ئۆز تەرجىمھالىنى يازىدىغان بولسا، ئۇ خۇددى بىر مىللەتنىڭ تارىخىغا ئوخشىغان بولاتتى.

▲ ئانا قەلبىدە جەم تۇرغان شېئىر بالىنىڭ ئاغزىدىن چىقىدۇ.

▲ نۇرغۇن قىزلار يىگىت قەلبىنى ئۆتنە ئالالايدۇ، ناھايىتى ئاز قىزلارلا يىگىت قەلبىنى ئىگىلىيەلەيدۇ.

▲ مۇھەببەت ۋە ھەسەت ئەبەدى سۆزلەشمەيدۇ.

▲ دوستلۇق ئەبەدى بىر شېرىن مەسئۇلىيەت، ھەرگىز بىر خىل پۇرسەت ئەمەس.

▲ سەن قۇياشقا ئارقاڭنى قىلىپ تۇرغىنىڭدا كۆرگىنىڭ پەقەت ئۆز سايەڭدۇر.

▲ ئەگەرمېھمان ئۆچۈن بولمىغىنىدا ھەممە ئۈيلەر قەبرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.
▲ ئالدامچىلىق بەزىدە غەلىبە قىلىپمۇ قالىدۇ. لېكىن ئۇ دائىم ئۇزىنى ئۇزى ئۇلتۇرىدۇ.
▲ سەن ھاياتلىقنىڭ مەركىزىگە يەتكەندە ئۆزۈڭنىڭ گۇناھكاردىن يۇقۇرى، ئەۋلىيادىن تۆۋەن ئەمەسلىكىڭنى بايقايسەن.
▲ بىز ھەممىز مەھبۇس، پەقەت بەزىمىز دېرىزىلىك تۇرمىدە، بەزىمىز دېرىزىسىز تۇرمىدە.
▲ ياۋۇزلۇق موھتاجلىقنىڭ لەقمىسى ياكى بىر خىل كېسەلدۇر.
▲ ئەڭ ئۇلۇغ ئادەم باشقىلارنى باسمايدىغان ھەم بېسىلمايدىغان ئادەمدۇر.
▲ مۇبالىغە - ئاچچىقلانغان ھەقىقەتتۇر.
▲ پاكىت - جىنسىي ئايرىمىسى يوق ھەقىقەتتۇر.
▲ سەن بىلەن خۇشاللىقتا بىللە بولۇپ، جاپادا بىللە بولالمىغان ئادەم يەتتە جەننەتنىڭ ئاچقۇچىنى يوقتىپ قويغان ئادەمدۇر.
▲ قايغۇ ئىككى گۈلزار ئوتتۇرىسىدىكى تامدۇر.
▲ سۆزمەن كىشى ئەڭ بەختسىز ئادەمدۇر. ناتىق بىلەن ھۆپىگەر ئوتتۇرىسىدا پەرق يوق دېيەرلىك.
▲ خۇشاللىق - چۈمپەردىسى ئېلىپ تاشلانغان ھەقىقەتتۇر.

ھېكمەتلەر

▲ ۋاقىت جان دېمەكتۇر. باشقىلارنىڭ ۋاقتىنى ئورۇنسىز ئېلىش ئەمەلىيەتتە مال - دۇنيانى دەپ باشقىلارنىڭ جېنىغا زامىن بولۇشتىن پەرقلەنمەيدۇ.

-لۇشۇن

***

▲ ئەقىل بىلەن شىرنى تۇتۇش مۇمكىن، كۈچ بىلەن چاچقانىنىمۇ تۇتالمايسەن.
▲ ساڭاقانداقلىكى خىزمەت ۋە ھوقۇق بەرسە، تىرناقچىلىك بولسىمۇ ئېغىر كۆرمەي ئال. شۇ ئارقىلىق سەن بىر بېچارىنى بولسىمۇ قىينىن ئەھۋالدىن قۇتۇلدۇرالايسەن.
▲ ھاياتتا ئىككىلا نىشان بولىدۇ: بىرى، ئۆزۈڭگە كېرەكلىك نەرسىنى قولغا كەلتۈرگەن نەرسىدىن بەھرىمەن بولۇش. يەنە بىرى، قولغا كەلتۈرگەن نەرسىدىن ئىشانغا يېتەلەيدۇ.
▲ ياخشىسۆز، ياخشى خۇلۇقبىلەن ئادەم قەرىماس.
▲ خەلقەياقمىنىڭ خۇداغا ياقمىنىڭ.
▲ ئەجدادلار ئۈچۈن ياش تۆك، ئەۋلادلار ئۈچۈن قان تۆك.

توپلىغۇچى: مۇھەممەتجان توختى (ئوقۇغۇچى)

سۇخوملىنسكىي ھېكمەتلىرىدىن

▲ كىشىلەر جىددىي بولمىسا، تىرىشمىسا، تەر ئاققۇزۇشنى ۋە ھېرىپ-چارچاشنى ئويلىمىسا، تەققزالىق ۋە ئەنسىزلىكنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرمىسە ھېچبىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدۇ.
▲ ئەڭ دەسلەپ چاقنىغان نىيەت ئادەتتە ئەڭ پاك بولىدۇ.
▲ ھەر قانداق ئادەم ئىدىيىدىن ئايرىلغان ھامان بىر دۆۋە گۆشتىنلا ئىبارەت بولۇپ قالىدۇ.
▲ ئادەمنى چۈشىنىش - شۇنداقلا ئۆزۈڭنى يېڭىباشتىن چۈشىنىشتۇر.
▲ ھەر قانداق ۋاقىتتا ئەڭ ئادەتتىكى، ئەڭ قوپال، ئەڭ «پاسكىنا» ئەمگەكلەرنى پەس كۆرمىگىن. چۈنكى ئىجادىيەت پائالىيىتى دەل مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ.
▲ ماتارىپچىلارنىڭ ۋەزىپىسى، كىشىلەرگە باشقىلار ئۈچۈن ئەمگەك قىلىشنىڭ چەكسىز خۇشاللىق ئېكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت.
▲ مۇھەببەت جەھەتتە «تەجرىبىلىك»، «سالاھىيەتلىك» بولۇش ناھايىتى قورقۇنچلۇق ئىش.
▲ تۇرمۇشىمىزدىكى ئەڭ قىممەتلىك نەرسە - ئادەمنى قەدىرلەش، ھۆرمەت قىلىش، ئاسراش.
▲ زالىملىق بىلەن كۆيۈنۈش، بىر خىل قورقۇنچلۇق ۋە بالىلارنى نابۇت قىلىدىغان كۈچتۇر.

توپلىغۇچى: ئەنۋەر ئەخمەت (ئوقۇغۇچى)

شەيخ سەئدى ھېكمەتلىرىدىن

▲ كىرىشتىن بۇرۇن چىقىشنى ئويلا.
▲ كىمىكى جېنىدىن ئۈمىد ئۈزسە كۆڭلىدىكى ھەممە گېپىنى دەۋالىدۇ.
▲ پىتنە تۇغدۇرىدىغان راست سۆزدىن ياخشىلىق يەتكۈزىدىغان يالغان سۆز ئەۋزەل.
▲ كىشى، بېشىغا ئېغىر كۈن كەلگەندىلا تىنچ - ئارامىلىقنىڭ قەدرىگە يېتىدۇ.
▲ ئالدىراپ قىلغان ئىشنىڭ ئۈمرى قىسقا.
▲ ھەمراھسىز يولدا تاشلاپ كەتكەن ئادەم ھېچ يەردە راھەت كۆرمەيدۇ.
▲ ئىككى دۈشمەننىڭ ئارىسىدا گەپنى شۇنداق قىلغىنكى، ئەگەر ئۇلار دوست بولۇپ قالسا، خىجالەتتە قالمايدىغان بول.
▲ ھېسابتا توغرا بولغان كىشى ھېساب بېرىشتىن قورقمايدۇ.
▲ يامان ئادەملەرگە مەردلىك قىلىش گۇناھ.

توپلىغۇچى: خاسىيەت ئابلىكىم (ئوقۇغۇچى)

ئىبنى سىنا ھېكمەتلىرىدىن

▲ ھەقىقەت - تاشقى ئالەم ھادىسىلىرىگە مۇئاپىق كەلگەن سۆز ۋە ھەرىكەتتىن ئىبارەت.
▲ تەبىئەت دۇنياسىدا بوش ئورۇن يوق.
▲ مەۋجۇدلۇقتا رېئاللىق، مۇقەررەرلىك ۋە مۇمكىنلىكتىن ئىبارەت ئۈچ خۇسۇسىيەت بولىدۇ.
▲ قۇياش قارىغۇ كىشىگە كۆرۈنمىگەندەك، توغرا يول بەلگىلىرى جاھىللارغا كۆرۈنمەيدۇ.
▲ مەۋجۇد ئەسلىزات ئۆز تەبىئىيىتى بويىچە كامالەتكە ئىنتىلىدۇ.
▲ ياخشى، ياماننىڭ خۇلقلارنىڭ ھەممىسى مۇھىت، تەربىيە، ئادەتلىنىش نەتىجىسىدە ۋۇجۇدقا كېلىدۇ.
▲ ئىنسان ئۆزىنى ئۇششاق سۆز، ئۆچەكەشمەك، جېدەل، شىكايەت، نارازىلىق، داد - پەريادلاردىن خالىي قىلىپ چىقىمغۇچە ئۇ خىل ئىپلاس ۋە پەسكەش خاراكتېردىن ئازاد بولالمايدۇ.
▲ ئۇلۇغلۇق، ئىنسانغا ھېچقانداق يامانلىقنى يېقىنلاشقا يول قويمايدىغان بىر ھالەتنى جەملىگۈچى كۈچتۇر.
▲ پاراسەت، سەزگۈدىن (سەزگۈچىدىن) كېلىدىغان ئىشارەت مەنىسىگە تېز ئېرىشمەكتۇر.
▲ كىشىنى قەبىھ ۋە مەنىسىز ئىشلارغا قەدەم قويۇشتىن تۇتۇپ تۇرىدىغان، ياخشى خۇلق ۋە ئىشلارغا باشلايدىغان پەزىلەت شەرمى ھايا دېيىلىدۇ.
▲ ئىنساندىكى ئەڭ يامان جىنايەتكار ئىللەت ئىككى يۈزلىمىلىكتۇر.
▲ كۈندىلىك رىزىق ئۈچۈن كۆپ قايغۇرما، مال-دۇنيا دەپ قىينالما، بەلكىم ھەركىم ئۆز نېسىۋىسىدىن ئارتۇق بىر تال داننى يېيەلمەيدۇ.
▲ سىرنى ساقلىساڭ سىر ساڭا مەھبۇس، سىر، ساقلىمىساڭ سەن سىرنىڭ مەھبۇسى.

توپلىغۇچى: كۇرەشجان ھۇسەيىن

جىبران خەلىل جىبران ھېكمەتلىرىدىن

▲ نامراتلىق - قەلبنىڭ ئالىيجانابلىقىنى نامايەن قىلالايدۇ، باي

بولۇش - قەلبىنىڭ پاسكىنىلىقىنى ئېچىپ تاشلايدۇ، ھەسرەت چېكىش ئادەمنى كەمتەر، ئاقكۆڭۈل قىلىدۇ، ئادەملەرنى يېقىنلاشتۇرىدۇ. راھەت كۆرۈش ھەمىنى ئۇنتۇلدۇرىدۇ، كاللىنى قايمۇقتۇرىدۇ.

▲ مىليونېرلارنىڭ ھاياتى ئاشلىق ئامبارلىرى ۋە خەزىنە ئوتتۇرىسىدا ئۆز بېشىنىڭ قايغۇسى بىلەن ئۆتىدۇ.

▲ قۇشلاردا ئادەم سازاۋەر بولالمايدىغان ئىززەت - ھۆرمەت بار. ئىنسانلار ئۆزلىرى بېكىتكەن قانۇن ۋە ئەنئەنىنىڭ ئاسارىتىدە بولىدۇ.

▲ خۇداغا سېغىنىش ئۈچۈنلا ئەلدىن ئايرىلىپ تەنھا ياشاش بىھاجەت.

▲ خۇدانىڭ ئادەم جىسمىنى يارىتىشى - روھنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا جاي ھازىرلاش ئۈچۈندۇر.

▲ سىياسەتۋازلار دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ ئارزۇ-ئىستەكلىرى بىلەن ئوينىشىدۇ، ياغلىما سۆزلەر بىلەن خەلقنى ئالدايدۇ ۋە قايمۇقتۇرىدۇ.

▲ روھىي دۇنيانىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرىدىكى ئويغىنىش، ئۇنى چۈشىنىدىغان كىشىلەر ئۇنى تىل بىلەن ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. ئۇنى چۈشەنمەيدىغان كىشىلەر ھازىرمۇ ۋە كەلگۈسىدىمۇ ئۇنىڭ سىرىنى بىلەلمەيدۇ.

▲ قۇللۇق ئادەملەرنىڭ كۈندۈزلىرىنى شەرمەندىلىك - پەسلىك بىلەن، تۈنلىرىنى قان ۋە ياش بىلەن تولدۇرىدۇ.

▲ قارىغۇ قۇللۇق. ئۇ، بۈگۈنكى ھاياتنى ئۆتمۈش بىلەن - ئاتا - بوۋىلارنىڭ ھاياتى بىلەن بىرلەشتۇرىدۇ، باغلاپ تۇرىدۇ. ئۇ، ئادەملەرنى ئۆرپ - ئادەتلەر ئالدىدا ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ ۋە ئۇنى چىرىك روھنىڭ يېڭى تېنىگە، چىرىك سۆڭەكنىڭ يېڭى قەبرىسىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ.

▲ گاچا قۇللۇق. ئۇ، ئەرنى ئۆچ كۆرگەن ئايالغا، ئايالنى ئۆچ كۆرگەن ئەرنىڭ كارىۋىتىغاباغلاپ قويىدۇ.

▲ گاس قۇللۇق. ئۇ، ئادەمنى مۇھىتقا كۆنۈشكە، مۇھىتنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن يۇرۇش - تۇرۇش، كىيىنىش، گىرىم قىلىش، سىزغان سىزىقتىن چىقماسلىققا مەجبۇرلايدۇ.

▲ توكۇر قۇللۇق. ئۇ، كۆچلۈكلەرنىڭ بوينىنى سۈيىقەستچىلەرنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. نام - شۆھرەت بىلەن ئىقتىدارلىقلارنى ئالداپ، ئۇلارنى ئاچكۆزلەرگە تاپشۇرىدۇ، ئاچكۆزلەرنىڭ سىزىقىدىن چىقمايدىغان ماشىنىغا ئايلاندۇرىدۇ.

▲ نىقابلىق قۇللۇق. سودىنى ئادىل قىلمايدۇ، ئالغاننى ئۆز باھاسى بىلەن ئالمايدۇ، ساتقاننى ئۆز باھاسى بىلەن ساتمايدۇ. سۈيىقەستنى ئەقىل - پاراسەت، سۆزمەنلىكنى ئالىملىق، كۆچسىزلىكنى مۆمىنلىك، قورقۇنچاقلىقنى كەمتەرلىك دەيدۇ.

▲ قىڭغىر قۇللۇق. ئۇ، قورقۇتۇش، ۋەھىمە بىلەن ئاجىزلارنىڭ تىللىرىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرىدۇ.

▲ دوك قۇللۇق. باشقا دۆلەتنىڭ قانۇنى بىلەن ئۆز مىللىتىنى باشقۇرىدۇ.

▲ قۇياشقا تىكىلىپ ئاپئاق تاتىرىپ كەتكەن ئورۇق بىر كۆلەڭگىنى كۆردۈم. مەن سورىدىم:

- سەن كىم؟

- مەن ئەركىنلىك.

- بالىلىرىڭ قەيەردە؟

- بىرى كرېمىت جازىسىغا مىخلاندى، بىرى سارالىق بولۇپ ئۆلدى، بىرى تېخى تۇغۇلمىدى.

▲ كۆچمىزلەر ئالدىدىكى ۋەزىنەسىھەت قىلغۇچى كۆچلۈك كىشى تولىمۇ رەھىمسىز بولىدۇ!

▲ سەنئەتكار، باشقا ئادەملەرگە قارىغاندا كۆچلۈك پەرق ئېتىش ئىقتىدارىغا ئىگە. ئۇلارنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى باشقىلارنىڭكىنى ئۆلچەم بىلەن ئۆلچەش نامۇۋاپىق ۋە ئادالەتسىزلىك بولىدۇ. ئۆز تۇيغۇ ۋە پىكىرلىرىنى ئىپادىلەشتە يېڭى شەكىل تاپقان رەسسام ھەممە ۋاقىت ئۆز ئائىلىسى ۋە دوستلىرىغا يات، ئۆز ۋەتىنى، ھەتتا دۇنياغىمۇ يات. رەسسام ئۆزى ئېنىق بىلمىگەن قانداقتۇر بىر يوشۇرۇن تەسىرنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ئۇ، بەختلىكلەر ئارىسىدا بەختسىز، بەختسىزلەر ئارىسىدا بەختلىك، كۆچلۈكلەر ئارىسىدا كۆچسىز، كۆچسىزلەر ئارىسىدا كۆچلۈكتۇر.

▲ سەنئەت بىر خىل ئالىي روھكى، ئۇنى سېتىۋالغىلى بولمايدۇ.

▲ ئادەم شاھلىق تەختىگە ئولتۇرغان ھامان قۇلغا ئايلىنىدۇ!

▲ ئادەم ئۆز قەلبىنى چۈشەنگەن ھامان ئۇنىڭ ھاياتلىق كىتابى يېپىلىدۇ.

▲ ئادەم توققۇزى تەل بولغاندا ئۇنى تۇپراق ئۆز قوينىغا ئالىدۇ.

▲ ياۋايى ئادەم ئاچ قالسا دەل - دەرەخلەردىكى مېۋىلەرنى ئۈزۈپ يەيدۇ؛ مەدەنىيەتلىك ئادەم ئاچ قالسامېۋە ئۈزگەن ئادەمنىڭ قولىدىكى مېۋىنى سېتىۋېلىپ يەيدۇ.

▲ بەلكى بىز ئەڭ مۇشكۈل دەۋرگەن ئىشلار ئەڭ ئاسان ئىشلار بولۇشى مۇمكىن.

▲ ئېتىقاد - يۈرەكتىكى بوستان.

▲ ئەگەر كىمدە كىم قۇلچىلىق ۋە زۇلۇمغا قارشى ئىسيانغا ھۆرمەت قىلمىسا، ئۇ كىشى ھەقىقەت ئەركىنلىكىگە سازاۋەر بولالمىغان. كىشىدۇر.

▲ ۋىجدان - ئاللانىڭ نامايەندىسى.

توپلىغۇچى: مەخسۇت راھمان (ئىشچى)

ئەمىن رەيھانى ھېكمەتلىرىدىن

▲ ئۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ھەرقانداق نەپرەت ۋە ئۆچمەنلىك تىكەنلىرىدىن، پەسكەشلىك ۋە ئاداۋەتنىڭ خىيالىي شەپىلىرىدىن قورقماستىن توغرا بارغان ئادەم دانادۇر.

▲ ھەر بىر ئىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىدىكى سىر شۇنىڭدىكى، ۋاقىتنىڭ يېرىمىدا ئويلاپ، يېرىمىدا ھەرىكەت قىلىشتۇر.

▲ قانچە - قانچىلىغان ئادەملەر ئۆز مەقسەتلىرىنى ئوبدان بىلمىگەنلىكىلىرى ئۈچۈن ۋە بىلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا بولغان يېقىن ئىشەنچلىك يولنى تاپالمىغانلىقلىرى ئۈچۈن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. ئۇلارخۇددى توخۇدەك يەر تاتىلايدۇ - ئورۇنسىز ھەرىكەتلىرىنى كۆپەيتىدۇ، ۋارقىراشنى كۆچەيتىدۇ، چاك كۆتۈرۈپ قوشنىلىرىنى تېرىكتۇرىدۇ. ئىزدەۋاتقان مەرۋايىت دانىسى بولسا شۇ پەيتته ئۇلار ئۆزلىرى ۋاك - چۇك كۆتۈرۈشۈپ كولاۋاتقان ئەخلەتنىڭ تېگىدە يوشۇرۇنۇپ قالىدۇ.

▲ ھايات - ئىككى مەڭگۈلۈك ئوتتۇرىسىدىكى غار ۋە ئىككى قارا بۇلۇت ئوتتۇرىسىدىكى چاقماقنىڭ چاقنىشىدۇر.

▲ مۇھەببەتنىڭ ئۆزۈلگەن يىپلىرىنى ئالدىراپ ئۇلاپ قويۇشنىڭ ئاقىۋىتى ئادەتته داۋالىماستىن بۇرۇن تاتۇق بولۇپ پۈتكەن يارىغا ئوخشاپ قالىدۇ.

▲ ئايرىلمىغىچە ئۆزىنى سەزدۈرمىگەن مۇھەببەت ئەڭ ئېسىل مۇھەببەتتۇر.

▲ ياخشى ئادەم بەختسىزلىكىدە دوسلۇقىنى قەرز بەرسە، كېيىن - بەختلىك چېغىدا ئۇنى سەندىن ئۆسۈمى بىلەن تەلەپ قىلمايدۇ.

▲ مەن ئاللىقانداقتۇر بىر قوپاللىقى بار گۈزەللىكنى، نازۇك ۋە ئاجايىپ كېلىشكەن ھەرىكەتلەرنى، نۇرغۇن چىرايلىق مەنىلەرنى بىلدۇرىدىغان جىمجىتلىقنى ياخشى كۆرىمەن.

▲ ئۆزىنىڭ ماددىي ئېھتىياجى ۋە دۇنياۋىي مەقسەتلىرى ئۈچۈن دىن، ساختا تەقۋادارلىق، ئۆزىنى نىقابلاش يولىغا كىرگەن ئادەم يەرئەڭ يىراق تۇرغان سەييارىلاردىن قانچىلىك يىراق بولسا، شۇ ئادەممۇ دىن ۋە خۇدادىن شۇنچىلىك يىراقتۇر.

▲ مۇتەئەسسىپلەر ھەر تۇرلۇك بولىدۇ - ئۇلار ئىككى ئاياقلىق ھايۋانلارنىڭ ئاجايىپ بىر تۈرى؛ ھەممە باشقا تۈردىكى ھايۋانلاردەك ئۇلارنىڭمۇ تۇرلۇك نەسىللىرى ۋە تۈرلىرى بولىدۇ. ھازىر مەلۇم بولغانلىرى - تۈلكىگە، بۆرىگە، قۇلۇنىغا ۋە بۇركۇتكە

ئوخشايدىغانلىرىدۇر.

▲ مەن ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن مېنى ئاۋۋالقى ھالىمدا قالدۇرمايدىغان، مەندە ئالىيجاناب، يېڭى ھېسنى ياكى يېڭى بۇيۇك ئارزۇ-تىلەكنى، يا يۇكسەك پىكىرنى ھەرىكەتلەندۇرىدىغان، مېنى ئورنۇمدىن كۆتۈرۈپ ياكى ئەتراپىمدىكىلەرنى قوزغىتىشقا مەجبۇر قىلىدىغان، يا بولمىسا ئۆز ھاياتىمدىكى تۈگۈنلەرنىڭ بىرىنى يېشىشكە ئىمكانىيەت بېرىدىغان كىتاب - ئەڭ ياخشى، ئەڭ ئېسىل كىتابتۇر.

▲ ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا تارىختىكى قەھرىمانلارغا قايىل بولىدىغانلارمۇ بار، لېكىن ئۇلار قەھرىمانلارنى ياخشى تەرىپى بىلەن ئەمەس، بەلكى يامان تەرىپى بىلەن دوراشقا تىرىشىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ ئەخمەقلىقلىرى نەتىجىسىدە ئۇلار بۇ ئىشلىرىدا ئۆزلىرىنى ئاقلاپ، قەھرىمانلارنىڭ ئەڭ يامان كەمچىلىكلىرىنى ئۆزلىرىگە ئۇلگە قىلىۋېلىشىدۇ.

توپلىغۇچى: ئىمىنجان ئاۋۇت

ھېكمەتلەر

▲ سىياسەتتە ئادەملەر مەۋجۇد ئەمەس، بەلكى ئىدىيىلەر مەۋجۇد؛ ھېسسىياتلار مەۋجۇد ئەمەس، بەلكى مەنپەئەتلەر مەۋجۇد. سىياسەتتە ئادەم ئۆلتۈرۈش دېگەن گەپ مەۋجۇد بولماستىن بەلكى توسالغۇنى يوق قىلىش دېگەن گەپ بار.

- ئا. دىيوما

▲ ئىرادىنى يېگىلى بولمايدۇ. لېكىن ئىرادىسىزلىك ئادەمگە ھەرنېمىنى يېگۈزىۋېتىدۇ.

- كازافى

▲ ھەرقانداق كىشى تۆت خىل ئىللەتتىن ساقلانسا، ئۇ كىشىگە ھېچقانداق ئىللەت كەلمەيدۇ. بۇ تۆت ئىللەتنىڭ بىرىنچىسى ئاچچىقى يامانلىق، ئىككىنچىسى مەسخىرىۋازلىق، ئۈچىنچىسى ھۇرۇنلۇق، تۆتىنچىسى ئالدىراڭغۇلۇق.

▲ ھۆكۈمالار: «تۆت نەرسە تۆت نەرسىدىن پەيدا بولىدۇ، ئاداۋەت ھەسەتتىن، خارلىق بىھۇدە سۆزلەشتىن، جېدەل چاقچاقتىن، جۇدالىق يوقسۇزلۇقتىن تۇغۇلىدۇ» دەپ ئېيتقانىكەن.

- «تۇتىنامە» دىن

توپلىغۇچى: قۇربان قاسىم (ئوقۇغۇچى)

ھېكمەتلەر

▲ بىر ئادەمنىڭ ئەڭ قىيىن بولغان مەخپىيەتلىكى ئۆزىنىڭ ئۆزىگە بولغان قارىشىدۇر.

- پاگنۇل

▲ باشقىلارنى سۆيۈشتىنلا تۇرمۇشنى تاپقىلى بولىدۇ.

- «ئىنجىل» دىن

▲ دۇنيادا ئەڭ نامرات - پۇلدىن باشقا ھېچنېمىسى يوق ئادەمدىن ئىبارەت.

- خائوسمان

▲ باشقىلارغا قەپەز ياساپ بەرگەن ئادەم ھەمىشە ئۆزى ياسىغان قەپەزگە چۈشۈپ قالىدۇ.

- لىسۇت

▲ ئازابتىن قورققان ئادەم ئاللىبۇرۇن ئۆزى قورققان ئازابنى تارتىپ بولغان بولىدۇ.

- مونتاگېنى

▲ تۇرمۇشتىكى ئاساسىي خەۋپ يا ھەممىنى ئۆزگەرتىشنى ئويلايدىغان، يا ھېچنېمىنى ئۆزگەرتىشنى ئويلىمايدىغان ئادەمدىن كېلىدۇ.

- ئاستور

▲ مۇتەئەسسىپلەر قورقۇنچاقلىقىدىن ئۇرۇش قىلىشقا جۇرئەت قىلالمايدىغان، سېمىزلىكىدىن قېچىپ كېتەلمەيدىغان كىشىلەردۇر.

- خۇببارد

▲ ئۆزىدىن ھېچ قانداق قانائەتلىك نەرسە تاپالمايدىغان ئادەم باشقىلاردىن مەڭگۈ تاپالمايدۇ.

- روچفوكائولت

▲ بىر ئادەم باشقىلارنىڭ خاتالىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەندە، ئۆزىنىڭ خاراكتېرىنىمۇ ئىپادىلەپ قويىدۇ.

- رىچتېر

▲ جىنايەتتىن يىراقلىشىش گۈزەل ئەخلاقنىڭ باشلىنىشى؛ نادانلىقتىن قۇتۇلۇش - ئەقىل-پاراسەتنىڭ باشلىنىشى.

- خوراتسئۇس

▲ مەدەنىيەتلىك ئادەمنىڭ بەلگىسى، ئۆزىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پرىنسىپلىرىدىن گۇمانلىنىش.

- خۇسسېر

▲ ئويغاق ئادەم قورققان ۋاقتىدا مەست بولىۋالىدۇ، باتۇر ئادەم مەست بولغان ۋاقتىداقورقۇنچاق بولىۋالىدۇ.

- چىسترتون

توپلىغۇچى: ئېلتىكىن

ۋىكتور ھيوگونىڭ «خارلانغانلار» رومانىدىن ھېكمەتلەر

▲ پەقەت ياۋايى مىللەتلەرلا بىر قېتىملىق ئۇرۇشتىكى مۇۋەپپەقىيەت ئارقىلىق توساتتىن قۇدرەت تېپىپ كېتىدۇ.

▲ ئەس - ھۇشىنى يوقاتقان ئادەمگە ۋاقىت ناھايىتى تېز ئۆتكەندەك تۇيۇلىدۇ.

▲ مۇناخلىق تونى بىلەن چۈمبەت - ئۆلۈكنى كېپەنلەش ئۈچۈن ئىنسانىيەت كەشىپ قىلغان ئىككى خىل كىيىم - كېچەك.

▲ ھېچكىممۇ مەخپىيەتلىكنىگۆدەك بالىدەك چىڭ ساقلىيالمايدۇ.

▲ ئىنسان بالىسىنىڭ بارلىق جىنايەتلىرى ئۆسمۇرلۇكتىكى سەرگەردانلىقتىن باشلىنىدۇ.

▲ جەمئىيەتتىكى ياخشىلىقلارنىڭ ھەممىسى پەن، ئەدەبىيات، سەنئەت، مائارىپتىن بارلىققا كېلىدۇ.

▲ پىنھان ئىشىق-مۇھەببەتنى پايلاش گويا تېتىپ كۆرمىگەن تەمنى تېتىغاندەك ئىش.

▲ بىر مىللەت بۇلىۋالغان ئولجىنى ئۇزۇن مۇددەت ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىشى بىلەن ئۇنىڭغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ كېتىۋەرمەيدۇ.

▲ قۇرۇق شۆھرەتنىڭ ئىككى تەرىپى بولىدۇ: ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپى - ھاماقەتلىك، تەتۇر تەرىپى-ئەخمەقلىق.

▲ پۈتكۈل تارىخ تۈگىمەس بىر خىلدىكى تەكرارلىق.

▲ كەلگۈسى دۇنيانىڭ بىخلىرى پەيلاسوپلارنىڭ تەسۋىرلىرىدە ئايان بولىدۇ.

▲ ئادەملەر توڭلىغان چاغدا بىر-بىرىگە يېپىشىپ يېقىن تۇرغىنى بىلەن، يۇقسۇزچىلىقتا كۆڭۈللىرى بۆلەك-بۆلەك بولىدۇ.

توپلىغۇچى: رەھىم راھمان

«ئەپلاتون پاراڭلىرى - سوقراتنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى» دىن ھېكمەتلەر

▲ ھەقىقىي مۇشكۈلات ئۆلۈمدىن قانداق قۇتۇلۇش ئەمەس، بەلكى گۇمراھلىقتىن قانداق ساقلىنىشتۇر.

▲ ئۆلۈم روھنىڭ بىر جايدىن يەنە بىر جايغا كۆچۈشىدۇر.

▲ ھەقىقىي ئىخلاسىڭغا خىلاپ ھالدا يەڭگىللىك بىلەن ۋەدە قىلما.

▲ ساپ بىلىمگە ئېرىشىش ئۈچۈن تەندىن قۇتۇلۇپ، شەيئىيلەرگە روھ بىلەن قاراش كېرەك.

▲ ئىلاھلىققا پەقەت ئەقىلنى سۆيىدىغان كىشىلا ئېرىشەلەيدۇ.

▲ پەلسەپە، روھ مەھكۇملۇقىنىڭ ھەۋەسنى ئاكتىپلىق بىلەن

قوغلىشىدىن كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ يېتەلەيدۇ.

توپلىغۇچى: مېنى ئوبۇل

ھېكمەتلەر

▲ خاتالىقلار قانچىلىك كۆچلۈك بولسا، ھەقىقەت شۇنچە تەنتەنە قىلىدۇ.

ـ ف. شىللېر

▲ ھەقىقەت نوپۇزنىڭ ئەمەس، زامانىنىڭ ئوغلى.

ـ فرانسىيەكون

▲ كىم ۋىجدانلىق بولسا، ئەقىل ئۆزىدىن غالىب كەلگىنىنى تەن ئالىدۇ.

ـ ف. شىللېر

▲ ھەر بىر شەخس ئۆز ئەقلىي كامالىتى ئۈچۈن جەمئىيەتكە قەرزدارىدۇر.

ـ ن. گ. چېرنىشۇسكىي

▲ كۆپ بىلگۈچى ئەمەس، بىلىمى مەنپەئەت بەرگۈچىلا دانادۇر.

ـ ئىمخىل

***

▲ ئىنسانىنىڭ شەخسىي سائادىتىنى ۋە كامالىتىنى تەمىن ئېتىش تەربىيىنىڭ ئېسىل مەقسىتىدۇر.

▲ ئەرلەرگە ھاقارەت كۆزى بىلەن ئەمەس، ئىشەنچ، ھۆرمەت كۆزى بىلەن، خوتۇن-قىزلارغا شەپقەت ۋە ئىلتىپات كۆزى بىلەن قارا.

▲ ھەركىم تىلىنى يېغىسا، تىنچ ۋە سالامەت ياشايدۇ، كۆڭلىگە نېمە كەلسە شۇنى ۋالاقلاپ سۆزلەپ يۈرگەن كىشى پالاكەتكە ئۇچرايدۇ.

▲ ئۆزۈڭ كۆتۈرەلمىگەن سۆزلەرنى ھەرگىز مۇباشقىلارغا يۇكلىمە.

▲ گۇناھلارنىڭ ئەڭ چوڭلىرى: ئادەم ئۆلتۈرۈش، ئاتا-ئانىنىڭ دىلىنى رەنجىتىش ۋە يالغاندىن گۇۋاھلىق بېرىشتۇر.

▲ ئادەم بالىسىنىڭ ئارزۇ ۋە مۇرادىغا يەتمىكى پەقەت خۇش مۇئامىلىلىك سايىسىدە ھاسىل بولىدۇ.

▲ ھەربىر سۆزنى ھەقىقەت دەپ سۆزلەۋېرىش خاتا، ئەمما ھەقىقىي سۆزنى ئاڭلاش ۋە ئونىڭغا ئەمەل قىلىش پەرزدۇر.

▲ ئۈچ نەرسە قەلبكە شادلىق ۋە ئەقىلگە قۇۋۋەت بېرىدۇ: نومۇسچان، ئوچۇق چىراي، شېرىن سۆز. خوتۇن؛ يېتەرلىك ئوزۇق-تۈلۈك؛ سەمىمىي سىرداش دوست.

توپلىغۇچى: ئەھمەتجان ئەمەت

ھېكمەتلەر

▲ دۆلەتنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن سىياسىينى يېڭىلاش كېرەك.

▲ ئىقتىسادىي مۇستەقىللىق بولمىسا دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقى بولمايدۇ.

ـ مۇستاپاكامال

▲ مەكتەپنىڭ ۋەيرانچىلىقى ـ مىللەتنىڭ ۋەيرانچىلىقى، مىللەتنىڭ ۋەيرانچىلىقى ـ پۈقرانىڭ قۇللۇقى.

ـ چىلانى

توپلىغۇچى: ئىسمائىل كېرەم (ئوقۇغۇچى)

ماقال ـ تەمسىللەر ۋە ھېكمەتلەر

▲ چىچقاق پاقلانغا چۈشۈن ئەگىشەر، كۈلگەك چوكانغا يىگىت ئەگىشەر.

▲ بەدىنىڭنىڭ ئىسسىق قالمىغاندا جۇۋان ئالغىچە، جۇۋا ئال.

▲ ئەقىللىق ئوغۇل ئاتىنىڭ ئوڭ كۆزى.

▲ چۈشىنىشىنىڭ ئۆزى كەچۈرۈش.

▲ قوغدانمىسالىڭ قاغمۇ كۆزۈڭنى چوقار.

▲ يوقسۇزلۇقتىكى دوست ئايرىلمايدىغان دوست.

▲ بىر كىتاب مىڭ ئادەمگە ئۇستاز بوللايدۇ.

***

▲ دۇنيادا ئەڭ ياماق نەرسە قەرزلىق، مافدۇرسىزلىق، كەمبەغەللىكتۇر.

▲ سۆزلەش زۆرۈر بولغاندا ئوندىمەي ئولتۇرۇش قىيىنچىلىق جىنايەت.

▲ خۇشامەتچى كۆپەيسە دۆلەت تۆگەشكەنلىك بەلگىسى.

▲ گەپنى بىلىپ سۆزلەيدىغان، تۇرمۇش قەدرىگە يېتىدىغان، پەزىلەت ئارتتۇرۇش يولىدا ئىزىنىمەيدىغان، مەرتىۋە ـ مەنسەپ دەپ قاتارمايدىغان، بارلىقىنى كامالەت ۋە ئىدراك يېتىشتۇرۇشكە سەرپ قىلغان كىشى دانىشمەندۇر.

توپلىغۇچى: زىۋەرخان نىياز

ئابدۇرېھىم ئوتكۇرنىڭ «ئويغانغان زېمىن» رومانىدىن ماقال-تەمسىللەر

▲ يىلان يىلانىنى يەپ ئەجدىھا بولىدۇ.

▲ بىر قولۇڭ ئوتتا بولسا بىر قولۇڭ سۇدا بولسۇن.

▲ قۇشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى سۆز.

▲ بىلىق بېشىدىن سېسىيدۇ، يامان ئايىغىدىن.

▲ چوشكە نېمە كىرمەيدۇ، دۇشمەن نېمە دېمەيدۇ.

▲ ھەممە نېمىنىڭ رەڭگى ئۆزگىرىدۇ، قانىنىڭ رەڭگى ئۆزگەرمەيدۇ.

▲ كەكلىك چېغىدا پۇتىنى قىلتاقتىن بوشاتقان ھامان جېنىنى دالدىغا ئالىدۇ.

▲ دۇشمىنىڭنىڭ ئۆلۈمىنى تىلىگىچە ئۆزۈڭنىڭ ئۆمرىنى تىلە.

▲ بىلىكىڭ توم بولسا، دۇشمىنىڭ سالامغا كەپتۇ.

▲ مازاردىن پۇتۇڭنى يىغ، پادىشاھتىن تىلىگىنى.

توپلىغۇچى: گۈلئايشەم سەمەت (ئوقۇغۇچى)

ھېكمەتلەر

▲ بىلىم قەبىلىڭ ئۈچۈن سىلىنغان كىشەن.

▲ ئەقىل- تەن مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى.

▲ پۇشايمان كۆزدىن يامغۇر ياغدۇرىدىغان بۇلۇتتۇر.

▲ تەمەخورلۇق، ئىنسانىنى ھاقارەت قامچىسى بىلەن ئۇرۇپ خار قىلغۇچىدۇر.

▲ كېرەكسىز ئادەمنىڭ دۇشمىنى بولمايدۇ.

توپلىغۇچى: ھاجى ياقۇپ ئۆمەرى

ئىبرەتلىك ھېكايەتلەر ۋە ھېكمەتلەر

▲ بىر پادىشاھ بىر تەقۋادارىدىن سورىدى:

ـ مېنى يادىڭغا ئالىدىغان ۋاقتىڭمۇ بولامدۇ؟

تەقۋادار دېدى:

ـ ھەئە، خۇدانى ئونتىغان چاغدا.

▲ بىر ئادەم نوشىرۋان ئادىلغا خۇشخەۋەر يەتكۈزدى:

ـ ئاڭلىشىمچە، خۇدايىتائالا پالانى دۇشمىنىڭنى يەر يۈزىدىن تازىلاپتۇ.

نوشىرۋان دېدى:

ـ سەن مېنى قالدۇرۇپ قويىدىغانلىقىنى ئاڭلىدىڭمۇ؟

▲ قابىزۇلئەرۋاھ ـ جان ئالغۇچى ئەزرائىل كېلىپ:

ـ ئى، نوھ، شۇنچە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆردىڭىز، بۇ دۇنيانى قانداق ھېس قىلدىڭىز؟ ـ دەپ سورىدى.

ـ بۇ دۇنيا خۇددى ئىككى ئىشكىلىك ئۆي ئىكەن، گويا بۇ ئىشىكتىن كىرىپ، ئۇ ئىشىكتىن چىقىپ كېتىۋاتىمەن، ـ دەپ جاۋاب بەردى نوھ ئەلەيھىسسالام.

▲ بىركاسكى ساتىراش ماكىدونىيەپادىشاھىنىڭ چېچىنى ياساۋاتىپ: «چاچلىرىنى قانداق پاسۇندا ياستىشنى ياخشى كۆرىدىلا؟» دەپ سوراپتىكەن ، پادىشاھ: «جىمغۇرلۇق‌پاسوندا» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

***

▲ ئەي يىگىت ، يېنىڭىزدا تۇرغان ئاشۇ قىزنى ھەقىقىي سۆيەمسىز؟ ئۇنىڭ بىلەن راستىن توي قىلامسىز؟ ئۇنداقتا مۇقەددەس قائىدە - رەسىمىيەتتىن بۇرۇن قىزنىڭ نومۇسىغا داغ تەگكۈزمەڭ. ئائىلە مۇناسىۋەتلىرىدىكى بەختسىزلىك ئاشۇ داغدىن باشلىنىدۇ.

- نىكاھ پىرى ھېمىن رىۋايەتلىرىدىن

▲ ھەممە ئەخلاقسىز مۇناسىۋەتلەر ئىچىدە بالىلارغا قوللارچە مۇناسىۋەتتە بولۇش ئەڭ زور ئەخلاقسىزلىق.

- گېگىل

▲ قىزنى تۇنجى قېتىم گۈلگەئوخشاتقان ئادەم - دانىشمەن، ئىككىنچى قېتىم گۈلگە ئوخشاتقان ئادەم - ئەخمەق.

-بالزاك

▲ ئاياللار ئۆچۈن ئەڭ ئېغىر جازا - ئەينەكسىز ئۆيگە سولاپ قويۇش.

- سارتىرى

توپلىغۇچىلار: مۇھەممەتجان توختى، ھەبىبۇللا مىجىت (ئوقۇغۇچى)

ھېكمەتلەر

▲ نادان كىشىلەر ئاق قەغەزگە ئوخشاش بىر - بىرىگە ئوخشايدۇ. بىلىملىك كىشىلەر تۇرلۇك كىتابقا ئوخشاش بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

▲ ئەقىلنى تۆپتۇز دەرەخ دېسەك، ھېسسىيات بۇ دەرەختىكى پۇتاق.

▲ ھېسسىياتىڭىز مۇزىكىدا، ئېتىقادىڭىز پەلسەپىدە بولسا، ئۇ ھالدا سىز چوقۇم بەختلىك ھەم ئالىيجاناب ئادەم.

▲ كىشىلىك ھايات خۇددى تونىللاردىن ئۆتىدىغان تاغ يولىغا ئوخشاش نۇرغۇن قاراڭغۇلۇقلارنى بېسىپ ئۆتۈپ يورۇقلۇققا چىقىدۇ.

▲ بۇگۈن ئەتىگە ئورۇن بوشتىپ بەرسە ، ئەتىنى ئۆگۈن تارتىۋالىدۇ. بۇ، ئىنسانلار سىياسەت تارىخىنىڭ بارلىق مەزمۇنى .

ئابدۇللا قادىرىنىڭ «مېھرابتىن چايان» رومانىدىن ھېكمەتلەر

▲ بىرەر ئائىلىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەندىن ، ئەللىنىڭ ئېزىقىدا چىشلەنگەن ياخشى.

▲ خانغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشلارنى ئۇنىڭ خالىغىنىدەك قىلىش ، زۇلۇم پىچىقىنى بىلەپ بېرىش ، شۇ مەنسەپتە ئۇزاق ياشاشنىڭ ئاساسىي شەرتى.

▲ خالىس مۇھاكىمە تولاراق مۇھاكىمە بولۇپ قالىدۇ. ئەما غەرەزلىك پىكىر كۆپىنچە سۆزلىگۈچىنى شەرمەندە قىلىدۇ.

▲ مۇسۇلمان ئادەم ئۆچۈن ئاداۋەت ساقلاش بىر ياغلىقنى يۇيۇپ قۇرۇتقىچىلىك !

▲ كىتابلاردا ئىككى جايدا يالغان ئېيتىشقا بولىدۇ دېيىلگەنىكەن: بىرى، ئەر بىلەن خوتۇننى ، ئىككىنچىسى، ئىككى مۇسۇلماننى ئەپلەشتۈرىدىغان چاغدا.

▲ كىم بىر ۋەزىپىدە ئۆمۈر بويى قالغىنى بار؟

▲ ئۆچىدىغان چىراغ يېنىپ ئۆچىدۇ.

▲ غوجام بۇيرىدى، دەپ ئىشىنىڭ ئوڭ-تەتۈرىگە قارىماي يۈگۈرۈۋېرىش ئەخمەقلىق.

▲ قانائەتلىك - ئەزىز، تەمەلىك كىشى خارىدۇر.

▲ ئەي ھۇشيار ئادەم! دۇشمەنلىرىڭ بىلەن بىللە ئولتۇرۇشقان - ھەمسۆھبەت بولغان دوستۇڭدىن قولۇڭنى يۇغىن.

▲ بىر قوچقارنىڭ بېشى كېسىلگىچە مىڭلاپ قوينىڭ بېشى كېسىلىدۇ.

▲ ۋەدە بېرىش ئاسان، ھۆددىسىدىن چىقىش مۇشەققەت.

▲ خوتۇن-قىزلار جىنسىدىن ئىرادىسى كۈچلۈك، ھەتتا ئەرلەردىنمۇ جەسۇرراق شەخسلەرنى تولا ئۇچرىتىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ قانچىلىك كۈچلۈك ئىرادىگە ئىگە بولۇشىمىدىن ، ھېسسىياتلىرى ئالدىدا مەغلۇب بولغىنىنى كۆرىمىز .

▲ زۇلۇم قانچىكى كۈچەيسە، ئۇنىڭ ئۆمرى شۇنچە قىسقا بولۇشى تەجرىبىلەردە ئىسپاتلانغان.

▲ ھەقىقەتتە ئىنسانىنى پەسلىككە سالغۇچى ئۇنىڭ مەنپەئەتىنىڭ تەقەززاسى بولۇپ، ئۇنىڭدىن قالسا ئۆلۈمدۇر. بۇ ئىككىسىدىن كەچكۈچىگە بولسا پادىشاھنىڭ قەھرىمۇ ۋە جەھەننەمنىڭ قەھرىمۇ بەربىر.

توپلىغۇچى : دىلئارام قۇربان (ئوقۇغۇچى)

چىنگىز ئايتماتوۋنىڭ «قىيامەت» رومانىدىن ھېكمەتلەر

▲ ھەممە نەرسىنى ۋاقىت ھەل قىلىدۇ.

▲ خۇدا ئىنسانلارغا مۇھەببەت ئارقىلىق نامايەن بولىدۇ.

▲ ئازابنى كۆپ چەككەنىڭ بىلىدىغىنى كۆپ بولىدۇ.

▲ ئادەم يېشى چوڭايغانسېرى ئىلاھىيەتنىڭ ماھىيىتىنى شۇنچە چوڭقۇر چۈشىنىدۇ.

▲ ئەقىلسىز باشنىڭ جازاسىنى پۇت تارتىدۇ.

▲ ئادەم تىرىكچىلىكىنىڭ مەنىسى ئۆزىنىڭ روھىي دەرىجىسىنى كامالەتكە يەتكۈزۈشتە.

▲ خۇداغا مۇھەببەت بىلەن تولمىغان دىل ئىللەتلەرگە تولىدۇ. شۇنىڭدەك ئىنسانغا مۇھەببەت بىلەن تولمىغان دىلمۇ ئۆلۈكتۇر.

▲ ئادەم بالىسى قەسەم قىلىپ بىر سائەت ئۆتە-ئۆتمەيلا ئۆز قەسىمىنى ئۆنتۈپ كېتىدۇ.

توپلىغۇچى: ئىدرىس نۇرۇللا (ئوقۇغۇچى) (M1)

بۇ سان 1998-يىل 20-مايدا تىزىشقا يوللانىدى، 30-ئىيۇلدا باسىلىدىن چىقتى. تەھرىرلىگۈچى: قۇربان مامۇت (M1) ، رىسالەت مۇھەممەت (M2)

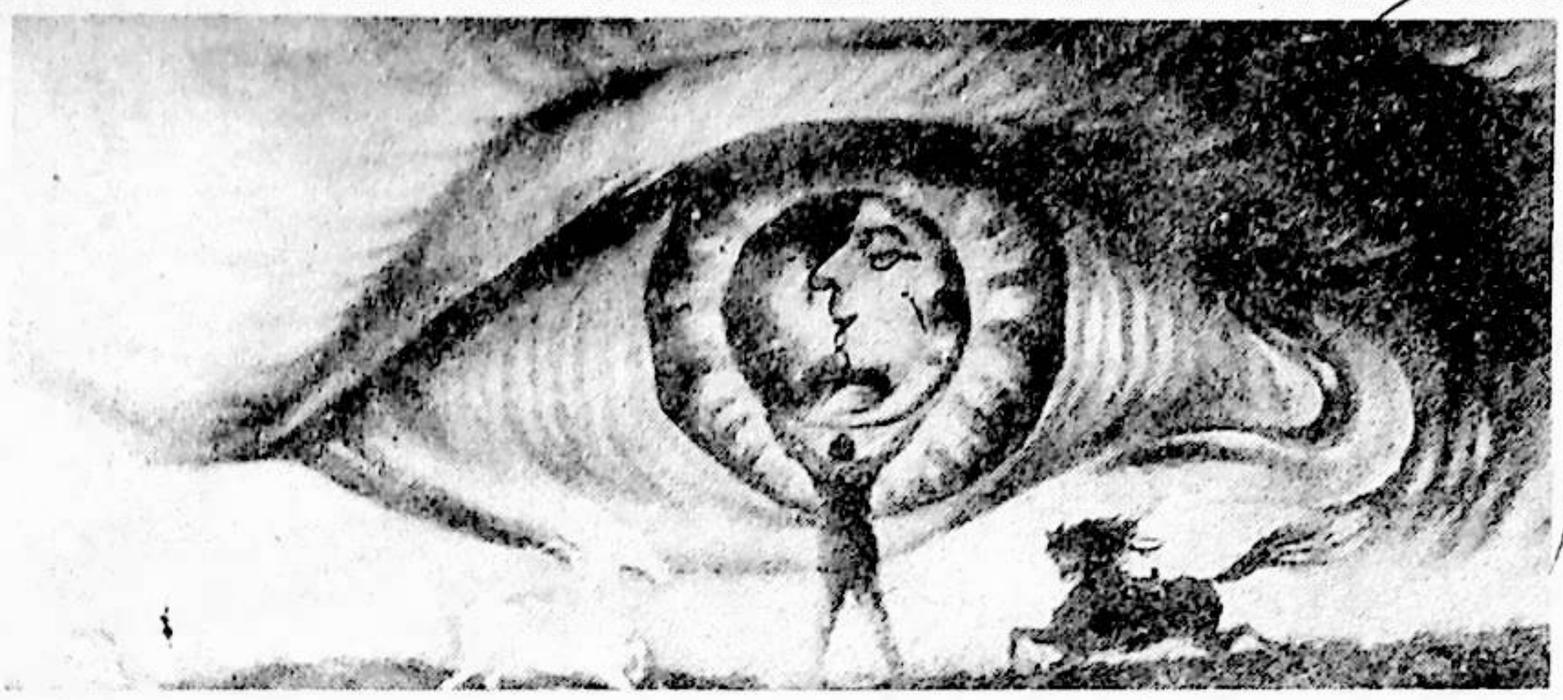

ئىنەرسىرلىەر

ژۇرە

ئىنەردەرىسى

يازغۇچىلار

رەخدار تاشلار
قادىر ئابلىز
سەۋەنلىك

شۇنداق بىر كۈنلەر كېلىدۇكى ، سەن ئۆزۈڭنىڭ ئەڭ يېقىن دوستلىرىڭنى ئىزدەپ سەرسان بولۇپ يۈرگەن ئادەمنىڭ قولىدىكى قورچاقنى ئايلىنىپ ئالغا تەلمۈرسەن؟ قالمىدىغان.

ھەسەنخورنىڭ لوگىكىسى

مەن ھاياتتىن قولۇمنى يۇغان‌كۈنى قىيامەت قايىم بولىدىغان.

كىچىكىش

مەن يېلاسوپلۇق ماقامىغا يەتكەن چىغىمداقولۇمدىن ھاسا، بېلىم ياخشى ئېگىلگەن، چاچ-ساقاللىرىم ئۆچتەك ئاقارغان بىر ئادەمنى ئايلانغانىدىم.

ماۋزۇسىز

بىر كىم سىزگە: «ئۆزۈڭنىڭ ئۆيىدىن باشقا يەردە ياتسام ئۆيۈمنى كۆلمەيدۇ» دېسە، ئۇ چوقۇم سەپەرنىڭ مۇشەققەتلىرىنى تارتىشىغان ھەمباشقا شەھەرلەرگە بېرىپ مۇساپىرچىلىقتا ھاياتلىقنىڭ ئاچچىق-چۈچۈكلىرىنى تېتىمىغان بولۇشى مۇمكىن.

ئاپتور: يەكەن ناھىيە ئىلىشقۇ بازار 5-كەنتتىن، دېھقان

سەۋدالىق لەززىتى
ھەببۇللا توختى
ھەققەت ھەققىدە قىسسە

قۇياش ھەر سەھەر قاندا يۇيۇنۇپ چىققانلىقى ئۈچۈنلا مەڭگۈ پارلاق تۇرىدۇ.

قىسمەت

تىلەمچى ئەركىنلىكتە مەكتۇملۇقتا ئەركىندۇر.

مەن

پىغان رەستىلىرىدە مىليونېر، شادلىق كوچىلىرىدا يالاڭتۆش ، ھەققەت بوسۇغىسىدا تىلەمچىمەن.

ئاپتور: يېڭىسار ناھىيە ساغان يېزا ئاچال كەنتىدىن، دېھقان

يالىڭاچ كۆلەڭگىلەر
رەخىم ياسىن قاينامى

بىز ئۆزىمىز چۈشىنىدىغان نەرسىلىرىمىزنى سۆيمەيمىز، سۆيگەنلىرىمىزنى بولسا چۈشىنىشتىن قورقىمىز.

***

ئۆز ئەركىنلىكىنى پۈلغا سېتىۋالمايسەن، ئەما ، ئۆز ئەركىنلىكىنى پۈلغا تېگىشۈپتەلەيسەن.

***

ئازاب - ئۆز سۆيگىنىڭنىڭ توي‌باغىقى.

ئاپتور: قورغاس ناھىيىسىدىن ، دېھقان

نەسىرلەر
ئىرشات ھېيتاخۇن

- ئەي بىچارە قويۇم، سەن نېمانچە ھاماقەت؟! شۇنچە كەڭ زېمىندا بولۇق ئوت-چۆپلەر كۆپ تۇرسا نېمىشقا يەنە مېنىڭ قولۇمدىكى بىر پارچە قاتتىق سىرلىرىڭنى ئېيتىپ بەرگەن ئادەمنىڭ قولىدىكى قورچاقنى ئايلىنىپ ئالغا تەلمۈرسەن؟

- مەندە نېمە ئامال، چۈنكى مەن قوزا چېغىمدىلا قولغا ئۆگىتىلگەن تۇرسام!

***

مەن چۆڭ‌ۇلغان چاچلىرىمنى تۇزەش ئۈچۈن ئەينەك ئىزدەۋاتقىنىمدا ، دوستۇم:

- نېمە ئىزدەۋاتسەن ؟- دەپ سوراپ قالدى .
- ئەينەك،- دەپ جاۋاب بەردىم مەن .
- مانا ، ئەينەك ئالدىڭدا تۇرمامدۇ!-دېدى دوستۇم ئۆزىنى ئىما قىلىپ.

***

ئوغلۇم، ئەينەك رامكىدىكى بۇ بومبا ساقالدىن قورقمەن ، دېگىنىڭ نېمىسى؟ ئۇ سېنىڭ بوۋاڭ، يەنى مېنىڭ ۋە سېنىڭ ئەسلى قىياپىتىمىز!

***

دەريا ھەرقانچە دولقۇنلاپ پۈتكۈل يەر-زېمىننى دەققە ئىچىدىلا يالماپ يۇتۇۋېتىدىغاندەك قىرغاقتا ئۆزىنى ئۇرۇپ ئاققىنى بىلەن، ئۆز قويىنىدىكى بېلىقلارنى بىر-بىرلەپ تۇتۇۋېلىۋاتقان بېلىقچى ئالدىدا يەنىلا ھېچقانچە قورقۇنچلۇق ئەمەس.

***

مەن سېنىڭ نەشتەردەك تىكىلىشىڭدىن ئەمەس، جىلۋىلىك نازىڭدىن قورقمەن.

ئاپتور: قاراماي شەھىرى ئاقبۇلاق نېفىت ئىلىش زاۋۇتى كاچالكا رېمونت قىلىش -قۇراشتۇرۇش ئەترىتىدە ئىشلەيدۇ

مەنتىقە
ھەكىم ئەلى

دەريالار قۇرىسا قالىدۇ تېشى،
ھەر ئىشنىڭ بولىدۇ ئاخىرى ، بېشى .

ئاپتور: ش‌ئۇئار ئۇيغۇر تىبابەت شىپاخانىسى ئامبولاتۇرىيىسىنىڭ مۇدىرى

ۋاقىت
ھۇسەيىن تاش

دۇنيادا يېشىلمەيدىغان سىر يوق، ھەممە ئىشنىڭ ۋاقتى - سائىتى كەلگەندە تەبىئىي ھالدىلا ئاشكارىلىنىدۇ.

ئاپتور: «شىنجاڭ پولات - تۆمۈر گېزىتى» نىڭ مۇھەررىرى(M1)

هىسام باريەردە كۈلكە بار

خالمۇرات قەيبۇمبەگ فوتوسى

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1998 - يىل 4 - سان
(قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال)

《新疆文化》（维吾尔文）
综合性文学双月刊

ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت نازارىتى تەرىپىدىن چىقىرىلدى
«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى تۈزۈپ نەشىر قىلدى
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 193 - قورۇ
پوچتا نومۇرى: 830001. تېلېفون نومۇرى: 2856942
«شىنجاڭ گېزىتى» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى پوچتىخانىلار مۇشتىرى قوبۇل قىلىدۇ

主办:新疆维吾尔自治区文化厅
编缉出版:《新疆文化》杂志编缉部
地址:乌鲁木齐市胜利路 193 号
邮编:830001 电话:2856942
印刷:《新疆日报》印刷厂
发行:乌鲁木齐市邮局
订阅:全国各地邮局

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى: CN65—1073/I
ۋەكالەت نومۇرى: 22-58 باھاسى: 3 يۈەن

国内统一刊号:CN65—1073/I
本刊代号:58—22 定价:3 元

